

ಹರಿನಾರಾಯಣ ಆಪ್ಪೆ

ಆರ್. ಬಿ. ಜೋಷಿ

K

891.463 092

Ap 83 J

ಭಾರತೀಯ

ಸಾಹಿತ್ಯದ

ನಿ

K

891.463 092

Ap 83 J

ಒಳಬದಿಯ ರಕ್ಷಪುಟದಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿರುವ ಶಿಲ್ಪಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಮೂವರು
ಭವಿಷ್ಯವಾದಿಗಳು ಭಗವಾನ್ ಬಂದ್ಧನ ತಾಯಿ ರಾಣಿ ಮಾಯಕ
ಕನಸನ್ನು ರಾಜ ಶಂಭೋದನಿಗೆ ವಿವರಿಸುವ ದೃಶ್ಯವಿದೆ. ಅವುಗಳ
ಕೆಳಗೆ ಆ ವಿವರಣೆಯನ್ನು ಬರೆದುಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವ ಬರಹಗಾರ
ಕುಳಿತಿದ್ದಾನೆ. ಬಹುಶಃ ಇದೇ ಭಾರತದ ಬರವಣಿಗೆಯ ಕಲೆಯನ್ನು
ಕೆಂಪಿತ ಪ್ರಥಮ ಚಾರಿತ್ರಿಕ ದಾಖಲೆಯೆಂಬುದು.

ಸ್ಥಳ: ಸಾಗಾರ್ಜಾನಕೊಂಡ- ಕ್ರಿ. ಪೂ. ಎರಡನೆಯ ಶತಮಾನ

ಕೃಪೆ: ನ್ಯಾಷನಲ್ ಮ್ಯೂಸಿಯಂ, ನವದೆಹಲಿ

ಭಾರತೀಯ ಸಾಹಿತ್ಯದ ನಿರ್ಮಾಣಕಾರರು

ಹರಿನಾರಾಯಣ ಅಪ್ಪೆ

ಲೇಖಕ :

ಆರ್. ಬಿ. ಜೋಷಿ

ಅನುಪಾದಕ :

ಎಸ್. ಎಸ್. ಗದಗಕೆರೆ

ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ

Hari Narayana Apte—Kannada translation by N. S. Gadagkar of
R.B. Joshi's monograph in English. Sahitya Akademi, 1990

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 1

© *Sahitya Akademi*

First Published: 1990

K
891.463 092
Ap 83 J

 Library IAS, Shimla

K 891.463 092 Ap 83 J

00117218

ಸಾಹಿತ್ಯ ಅಕಾಡೆಮಿ

ರವೀಂದ್ರಭವನ, ೩೫, ಫಿರೋಜಶಾಹ ರಸ್ತೆ, ನವದೆಹಲಿ-೧೧೦ ೦೦೧

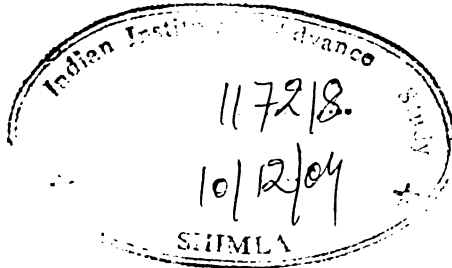
‘ಸ್ನಾತಿ’, ಮಂದಿರ್ ಮಾರ್ಗ್, ನವದೆಹಲಿ-೧೧೦ ೦೦೧

೨೬; ಎಲ್ಡಾಮ್ಸ್ ರಸ್ತೆ, ತೇನಾಂಪೇಟ್, ಮದ್ರಾಸ್-೬೦೦ ೦೧೮

ಬ್ಲಾಕ್ ಜಿ-ಬಿ, ರವೀಂದ್ರ ಸರೋವರ್ ಸ್ಟೇಡಿಯಮ್, ಕಲಕತ್ತಾ-೭೦೦ ೦೨೬

೧೬೨, ಮುಂಬಯಿ ಮರಾಠಿ ಗ್ರಂಥ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯ ಮಾರ್ಗ್, ಡಾಡರ್, ಮುಂಬಯಿ-೪೦೦ ೦೧೪

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs. 15-00

ಪಾವ್ಲೆ ಪ್ರಿಂಟರ್ಸ್ (ಪ್ರೈ) ಲಿಮಿಟೆಡ್, ಮದ್ರಾಸ್-೬೦೦ ೦೧೪

ವಿಷಯಾನುಕ್ರಮಣಿಕೆ

	ಪುಟ
1. ವ್ಯಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಪರಿಸರ ...	7
2. ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆ ಅವರಿಗಿಂತ ಮಂಜಿನ ಮರಾಲಿ ಕಾದಂಬರಿ ...	19
3. ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆಯವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು: ಸಾಮಾಜಿಕ ...	30
4. ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆಯವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು: ಐತಿಹಾಸಿಕ ...	58
5. ಇತರ ಬರಹಗಳು ಹಾಗೂ ಉಪಸಂಹಾರ ...	84
ಹ. ಸಾ. ಆಪ್ತೆ ಅವರ ಪ್ರವಚನ ಕೃತಿಗಳು ...	92
ಆಯ್ದ ಗ್ರಂಥ ಪರಿಚಯ ...	94

1911

...

...

...

ವ್ಯಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಪರಿಸರ

ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆ ಎಂದು ಪ್ರಖ್ಯಾತರಾದ ಹರಿನಾರಾಯಣ ಆಪ್ತೆಯವರೂ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರೆಂದು ಎಲ್ಲರೂ ಮನಃಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಒಪ್ಪಿರುವರು. ಅವರ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನ ಕಾದಂಬರಿ 'ಪಂಥಲಿ ಸ್ಥಿತಿ' (ವಂಧ್ಯ ಸ್ಥಿತಿ) 1885ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದುದು, ಬಿರುಗಾಳಿಯ ರಭಸದಿಂದ ಜನತೆಂದೆ ಹೃದಯವನ್ನು ಕೊಚ್ಚಿ ಕೊಂಡು ಒಯಿತು. ಆದರೆ ವಸ್ತು ಸ್ಥಿತಿ ಎಂದರೆ, ಅದು 1883ರಿಂದ 'ಪ್ರಣ ವೈಭವ' ಎಂಬ ಪ್ರಣಯ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಂದಿತು. ಆದರೆ ಒಂದೆರಡು ಹಪ್ಪೆಗಳೂ ಪ್ರಕಟವಾಗಲೂ ಓಲೆಗಳ ಸರಮಾಲಿಕೆಯೇ ಬಂದಿತು. ಇದರ ಲೇಖಕರು ಯಾರು?— ಎಂದು ಊಹಾಪೋಷೆ ನಡೆಯಿತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಕಾದಂಬರಿ ಅನಾಮಧೇಯವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿತ್ತು. ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಈ ಬಗೆಯಾಗಿ ಮನಸಾರೆ ಪ್ರಶಂಸಿಸಿದವರೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ, ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಪರ್ತುಲಗಳಲ್ಲಿ ಗಣ್ಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾಗಿದ್ದರು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಕೇವಲ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ವರ್ಷ. ಅವರು ಪ್ರಣಯ ಡೆಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಥಮ ವರ್ಷದ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಬಗೆಗೆ, ಹಾಗೂ ಕಾದಂಬರಿಕಾರ ಎಂಬ ಮಾನದಿಂದ ಚರ್ಚಿಸುವ ಮಂನು, ಅವರು ಎಂಥ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದ್ದರು, ಯಾವ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆತಿತ್ತು, ಅವರ ಪರಿಸರ, ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಜೀವನಕ್ರಮಕ್ಕಾಗಿ ಅವರು ಮಾಡಿಕೊಂಡ ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆಗಳಾವುವು?—ಇವೆಲ್ಲವನ್ನು ನಾವು ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಅರಿಯುವುದು ಉಚಿತ.

ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆಯವರು 1864ನೆಯ ಇಸವಿ ಮಾರ್ಚ್ 8ನೆಯ ದಿನಾಂಕದಂದು ಮಧ್ಯಮ ವರ್ಗದ ಕುಟುಂಬ ಒಂದರಲ್ಲಿ ಜನ್ಮ ತಳೆದರು. ಅವರೇನು ಅಂತಹ ಸಿರಿವಂತ ರಲ್ಲ. ಅವರ ಅಜ್ಜ ತೀರಿಕೊಂಡದ್ದರಿಂದ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಿತಿಯು ಶೋಚನೀಯವಾಗಿದ್ದಿತು. ಆಗ ಅವರ ತಂದೆಗೆ ಕೇವಲ ಹದಿನಾರು ವರ್ಷ. ಲಗ್ನ ಆಗಿದ್ದಿತು. ಅನಂತರ ಮೂವರು ಕಕ್ಕಂದಿರು, ತಂದೆಯ ಇಬ್ಬರು ಸೋದರಿಯರು ಇದ್ದರು. ಅವರ ತಂದೆ ನಾರಾಯಣ ರಾವ್ ಆಪ್ತೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ಅಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಲೇಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿತು. ಮಂಂಬಯಿಯ ಅಂಚೆ ಖಾತೆಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯ ನೌಕರಿ ಹಿಡಿದರು. ಅವರ ಅಲ್ಪ ವೇತನದ ಮೇಲೆಯೇ ಹತ್ತು ಅಥವಾ ಹನ್ನೆರಡು ಜನರ ಇಡೀ ಕುಟುಂಬವು ಅವಲಂಬಿಸಿ ಜೀವಿಸಿತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಕ್ಕ ಮಾಧವರಾಯರು ಹದಿನಾಲ್ಕು ವರ್ಷದವ ರಿದ್ದಾಗ ವಿವಾಹವಾಗಿದ್ದರು. ಅವರ ಕಾಲೇಜು ಶಿಕ್ಷಣ ಕ್ರಮವು ಎದ್ದು ಕಾಣುವಷ್ಟು

ಒಳ್ಳೆಯದಿದ್ದು, ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ವಕೀಲಿ ವ್ಯವಸಾಯವು ಅಾಭ ದಾಯಕವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಶಿಕ್ಷಣ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಆಯಿತು; ಮೊದಲು ಶಾಕುರ್‌ದ್ವಾರದ ಪ್ರಾಥಮಿಕ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ, ಅನಂತರ ಮಿಶನ್ ಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ. ಆದರೆ ನಿಜವಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅವರ ಶಿಕ್ಷಣವು ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಆಯಿತೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು— 1878ರಲ್ಲಿ ಪೂನಾ ಹೈಸ್ಕೂಲಿಗೆ ಹೋದಾಗ. 1880ರಿಂದ 1882ರ ವರೆಗೆ ಅವರೂ ನ್ಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಶ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಸೇರಿದಾಗ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಪ್ರಖ್ಯಾತ ವಿಚಾರವಾದಿಗಳ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದುದು. ಇಲ್ಲಿಯೇ ಅವರ ಬುದ್ಧಿ, ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಮೂರ್ತ ಸ್ವರೂಪ ಬಂದುದು. ನ್ಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಶ್ ಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿಯೇ ಅವರ ಶಿಕ್ಷಕರೆಂದರೆ ಸುವಿಖ್ಯಾತ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಾದ ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪಳೂಣಕರ, ಗೋಪಾಲ ಗಣೇಶ ಅಗರಕರ ಹಾಗೂ ಬಾಲ ಗಂಗಾಧರ ಟೀಕಕ. ಈ ಪ್ರತಿಭಾಶಾಲಿಗಳ ಬರವಣಿಗೆಯ ಪ್ರಭಾವವು ಆ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿದ್ದಿತು. ಇಂದಿಗೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಹಾಗೇ ಅಚ್ಚಳಿಯದೇ ಉಳಿದಿದೆ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಓದಿನ ವ್ಯಾಮೋಹ ಅತಿ. ಅದು ವಿಸ್ತಾರವಲ್ಲದೆ ವೈವಿಧ್ಯಮಯವೂ ಆಗಿದ್ದಿತು. ಶಾಲೆಯ ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅದು ಸಹಜವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸಕ ಮವನ್ನೂ ದಾಟಿ ಆಚೆಗೆ ಮುಟ್ಟಿದ್ದಿತು. ಅವರು ಇನ್ನೂ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿರುವಾಗಲೇ ಸಂಸ್ಕೃತದ ಪ್ರವಂಖಿ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ವರ ವರಳ ಓದಿದ್ದರು. ಹಾಗೇ ಕಾವ್ಯಗಳು, ಬಾಣನ ಕಾದಂಬರಿ ಹಾಗೂ ದಂಡಿಯ ದಶಕುಮಾರ ಚರಿತೆ. 1881ರಿಂದ 1886ರ ವರೆಗೆಂದರೆ, ಅವರೂ ಕಾಲಿದಾಸನ ಶಾಕುಂತಲ ನಾಟಕವನ್ನು ಹನ್ನೊಂದು ಸಲ ಓದಿದ್ದರು. ಐರೋಪ್ಯ ಲೇಖಕರಲ್ಲಿ ಅವರೂ ಶೆಕ್ಸ್‌ಪಿಯರ್, ಮಿಲ್ಟನ್, ಸ್ಕಾಟ್, ಶೆಲ್ಲಿ, ಕೀಟ್ಸ್, ಮಾಲಿಯರ್, ಥ್ಯಾಕರೆ, ಡಿಕೆನ್ಸ್, ಜೇನ್ ಆಸ್ಟೆನ್—ಮುಂತಾದವರ ಕೃತಿಗಳ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಅವರಿಗೆ ಸುಮಾರು ಹದಿನೆಂಟು ವರ್ಷಗಳಿರುವಾಗ, ಇನ್ನೂ ಮ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಶನ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾಗದಿರುವಾಗ, ಅಗರಕರರು ಮಾಡಿದ ಶೆಕ್ಸ್‌ಪಿಯರನ 'ಹ್ಯಾಮ್ಲೆಟ್' ಅನುವಾದವನ್ನು ಕುರಿತು ('ವಿಕಾರವಿಲಸಿತ' ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ) 72 ಪುಟದ ಸಮೀಕ್ಷೆಯನ್ನು ಬರೆದಿದ್ದರು. ಅದನ್ನು ಪ್ರತಿಕೂಲವಾಗಿ ವಿಮರ್ಶಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅಗರಕರರು ತಮ್ಮ ತರಣ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಯ ಬುದ್ಧಿಮತ್ತೆಯನ್ನು ಔದಾರ್ಯದಿಂದ ಗುರುತಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ವರ್ಗದಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಸಂಸ್ಕೃತ ಹಾಗೂ ಇಂಗ್ಲಿಶ್ ಪಠ್ಯ ಪುಸ್ತಕ ಓದುವಾಗ ಹಲವಾರು ಸಲ ಭಿನ್ನ ಅರ್ಥವನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಗುರುಗಳಾದರೂ ಈ ಸರಣಿಯನ್ನು ಬಿಚ್ಚಿ ವಂನಸ್ಸಿನಿಂದ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು.

ಅವರ ಆರಂಭದ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ದಿನೆಯಲ್ಲಿ ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪಳೂಣಕರ ಪ್ರಭಾವ ವಿಶೇಷವಾಯಿತು. ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಚರಣದಲ್ಲಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಾದ್ಯಂತ ಬೌದ್ಧಿಕ ಹಾಗೂ ಭಾವನಾತ್ಮಕವಾದ ಉಕ್ಕು ಇದ್ದಿತು. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಆರಂಭದ ಫಲಗಳು ಇದೀಗ ಗೋಚರಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಜನತೆಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಹೊಸದಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಹಲವರು ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಜೀವನದ ರೀತಿಯನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದರು. ಕಂಡಿಯಂವ ಅನುಪೇಕ್ಷಣೀಯ ಚಟಕ್ಕೆ ಮಾರುಹೋಗಿದ್ದರು. ಕೆಲವರು ತಮ್ಮ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆಗೆ ಜವಾಬ್ದಾರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲವರಂತೂ ತಮ್ಮ ದೈವ

ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಮಗ್ನರಾಗಿದ್ದರು! ಪಶ್ಚಿಮ ದೇಶಗಳನ್ನು ಅನುಕರಿಸುವ ಇವರೆಲ್ಲರು ಅಂಥ ಶ್ರದ್ಧೆಯವರು, ನಿಷ್ಕ್ರಿಯರು ಅವಿಚಾರಿಗಳೆಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಬಂದ್ವಿಜೀವಿಗಳ ಸುನಿಶ್ಚಿತ ಪ್ರತಿಕ್ರಿಯೆಯು ಎರಡು ರೀತಿಗಳಲ್ಲಿ ಕಂಡುಬಂದಿತ್ತಿತ್ತು. ಒಂದು ವಿಭಾಗವು ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿತು. ಆದರೊಡನೆ ಹಲವಾರು ಲಾಭಗಳೂ ಉಂಟಾದವು. ಆದರೆ ಭಾರತೀಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪದ್ಧತಿ, ಧಾರ್ಮಿಕ ನಂಬುಗೆಗಳ ಪುನಃಪರಿಶೀಲನೆ ಅತ್ಯವಶ್ಯ ಎಂದು ತಿಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಈ ವಿಭಾಗದ ಮುಂದಾಳು ಎಂದರೆ, ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪ್ಪೋಣಕರರು. ಅವರ ಬರಹಗಳಿಗೆ ತೀಕ್ಷ್ಣ ಅಲ್ಲದೆ ಸ್ಪಷ್ಟ ಶಾಲಿ. ಆ ಮೂಲಕ ಅವರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಧಾರಣೆ ಮಾಡುವ ಮುಖಂಡರನ್ನು ವಿಡಂಬನೆಗೆ ಗುರಿಪಡಿಸಿದರು. ಅವರನ್ನು ಮೂರ್ಖರನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಗೇಡಿಗಳನ್ನಾಗಿ ಇಲ್ಲವೆ ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನಶೂನ್ಯರೆಂದಾಗಲಿ, ಸರಕಾರದ ಮುಖಸ್ತುತಿ ಮಾಡುವವರೆಂದಾಗಲಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಬರಹಗಳಲ್ಲಿ ತೋರಿಸಿದರು. ಇಲ್ಲವೆ ಸ್ವದೇಶಾಭಿಮಾನ ಶೂನ್ಯರಾಗಲಿ ಹಾಗೂ ಸರಕಾರದ ಕಾಪಟ್ಯಯುತ ಮುಖಸ್ತುತಿ ಮಾಡುವವರೆಂತಾಗಲಿ ಕಂಡುಬಂದರು. ಸ್ವತಃ ಅವರು ಪೂನಾ ಹೈಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಕರೆಂದು ಸರಕಾರಿ ಸೇವೆ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದರು. ಇಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿ ಇರುವಾಗ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲ ಸಲ ಅವರನ್ನು ಸಂಧಿಸಿದರು. 1880ರಲ್ಲಿ ತಾವು ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷದವರಿರುವಾಗ ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಅವರು ಸರಕಾರಿ ಸೇವೆಗೆ ರಾಜೀನಾಮೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ತಮ್ಮದೇ ಆದ ಖಾಸಗಿ ಶಾಲೆ ನ್ಯೂ ಇಂಗ್ಲಿಶ್ ಸ್ಕೂಲ್ ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಅವರು ಇದನ್ನಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಅನೇಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ದೃಷ್ಟಾಂತ ಎಂದರೆ, ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಕೇಸರಿ, ಇಂಗ್ಲಿಶಿನಲ್ಲಿ 'ಮರಾಠಾ' ಎಂಬ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕಗಳನ್ನು ತೆಗೆದದ್ದು. ಈ ಮುಖಾಂತರ ಅವರು ತಮ್ಮ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಮನೋವೃತ್ತಿಯ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು, ತಮ್ಮ ಸ್ವತಂತ್ರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು, ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆಸ್ಥೆಯ ಸಮಸ್ಯೆಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಿದರು.

ಈ ಪ್ರಕಾರ ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿಗಳು ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ಸೆಲೆ ಎನಿಸಿ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ತರಣರನ್ನು ತಮ್ಮೆಡೆಗೆ ಸೆಳೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆದಂದರಿಂದ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂಥ ತರಣ, ಬಂದ್ವಿ ಶಾಲಿ, ಮಾರ್ಮಿಕ ಮನಸ್ಸಿನ ಯುವಕರು ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪ್ಪೋಣಕರರಂತಹ ಪ್ರಭಾವಕ್ಕೆ ಒಳಗಾದುದು ತೀರ ಸಹಜವಾಗಿದ್ದಿತು.

ಅದೇ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಚಾರ ಪ್ರಣಾಲಿಯು ಉದಿಸತೊಡಗಿತ್ತು. ಈ ವಿಚಾರ ಪ್ರವಾಹವನ್ನು ಅನುಸರಿಸುವ ಮಂಹನೀಯರು, ನಾವು ಪರರಾಷ್ಟ್ರದ ಅಂಕಿತಕ್ಕೆ ಒಳಗಾಗಲು ನಮ್ಮಲ್ಲಿಯ ಹಲವಾರು ಅನಿಷ್ಟಗಳು, ಪರಂಪರಾಗತ ನಂಬುಗೆಗಳು, ಜೀವನ ಸರಣಿ ಕಾರಣವೆಂದು ಬಗೆದಿದ್ದರು. ಇವೆಲ್ಲವುಗಳನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡದ ವಿನಹಾ ನಾವು ಬಲಶಾಲಿ, ಆರೋಗ್ಯಕರ ಹಾಗೂ ಪ್ರಗತಿಪರ ಜನಾಂಗವಾಗಲಾರವೆಂದು ನೆರೆ ನಂಬಿದ್ದರು. ವಿವೇಕಶೀಲ, ವಿಚಾರಪರತೆ ಇವುಗಳನ್ನು ಸ್ವಾಗತಿಸಿದರು. ಈ ಭಾಗದ ಅತ್ಯಂತ ಸತ್ಯ ಶಾಲಿ ಮುಖಂಡರೆಂದರೆ, ಗೋಪಾಲ ಗಣೇಶ ಅಗರಕರರು.

ಮಧ್ಯವರ್ತಿ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಒಪ್ಪಿದ ಮೂರನೆಯ ವಿಭಾಗವೊಂದೂ ಇದ್ದಿತು. ಈ ವಿಚಾರ ಪ್ರಕಾರಿಯ ಪುರಸ್ಕರ್ತರಿಂದ ಜ್ಯೂಸ್ ಮಹಾದೇವ ಗೋವಿಂದ ರಾನಡೆ ಅವರೂ, ಅವರೂ ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಆಡಳಿತವು ಉದಾರ ಧೋರಣೆಯ ಪ್ರತೀಕವೆಂದೂ ದೇಶದ ಅಭ್ಯುದಯ, ಏಳಿಗೆ ಕಾರಣೀಭೂತವೆಂದೂ, ಪ್ರಜ್ಞೆ ವರವೆಂದೂ ಒಗ್ಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪರಜ್ಞದ ಆಡಳಿತ ಅನೇಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಕಠೋರ, ಅಹಿತಕಾರಿ ಎಂಬುದನ್ನು ಅವರೂ ಅಲಕ್ಷಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಜನತೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆ, ಬೇಡಿಕೆಗಳನ್ನು ಆದಂ ಪೂರೈಸಿದೆ ಎಂದೂ ತಿಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಧಾರ್ಮಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಈ ಪಕ್ಷದ ಪ್ರಗತಿಯೆಂದರೆ ಎಚ್ಚರಿಕೆಯಿಂದ ವಂನ್ನಡೆಯುವವಾಗಿತ್ತೆಂದೂ ಹೇಳಬೇಕು.

ವಿಷ್ಣುಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪ್ಪೂರಣಕರರು 1882ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಕೊಂಡರು. ಆಗ ಅವರಿಗೆ ಇನ್ನೂ 32ರ ತಾರುಣ್ಯದ ವಯಸ್ಸು. ಆರಂಭದ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲೆಯೇ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಪ್ರಭಾವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿದ್ದರು. ಅವರಿಗೆ ಅತೀವ ವ್ಯಥೆ ಎನಿಸಿ 'ಶಿಷ್ಯಜನ ವಿಲಾಪ' ಎಂಬ ತಲೆಬರಹದ ವಿಲಾಪಗೀತೆಯೊಂದನ್ನು ರಚಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಸಾವಿರ ಪ್ರತಿಗಳು ಎರಡೇ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ತೀರಿಹೋದವು !

ನೂ ಇಂಗ್ಲಿಷ್ ಸ್ಕೂಲಿನಲ್ಲಿ ಅಗರಕರರು ಅವರ ಗುರುಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಹರಿಭಾವು ಅವರೂ ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಂದ ಅಷ್ಟು ಪ್ರಭಾವಿತರಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಸುಧಾರಣೆಯ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳೂ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಅಪರ ವಂನಸ್ಸು ಹಿಡಿದಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಗರಕರರ 'ವಿಕಾರ ವಿಲಾಪ'ದ ವಿಮರ್ಶಾ ವಿಷಯವನ್ನು ಈ ಮೂಲೆ ಪ್ರಸ್ತಾಪಿಸಿರುವುದಷ್ಟೆ. ಆದಕ್ಕಿಂತ ಒಂದು ವರ್ಷ ಮೊದಲೆ ಅವರೂ, ಅಗರಕರರ ಕಾಲದಾಸ ಹಾಗೂ ಭವಭೂತಿ ಇವರ ಗುಣಗಳ ಶಾರತವ್ಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ತಳೆದ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ವಿಡಾಖಂಡಿತವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದ್ದರು. ಅಗರಕರರ ಕಾಲದಾಸನನ್ನು ಭವಭೂತಿಗಿಂತ ಮಿಗಿಲೆಂದು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರೂ ಭವಭೂತಿಯನ್ನು ಕಾಲಿ ದಾಸನಿಗಿಂತ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದವನೆಂದು ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಇದರಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಅತ್ಯುಪ್ರತ್ಯಯ ವಿಶೇಷ ಎನಿಸಿದ್ದಿತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಅವರೂ ಕೂಲಂಕಷವಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದ್ದರು.

ಆದರೆ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಅಗರಕರರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ಬದಲಾಯಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಎಂದರೆ, ಗೋವಿಂದ ವಾಸುದೇವ ಕಾನಿಟಕರರ ಪರಿಚಯವು 1882ರಲ್ಲಿ ಆಯಿತು. ಕೆಲ ದಿನ ನಂತರ ಶ್ರೀಮತಿ ಕಾಶೀಬಾಯಿ ಕಾನಿಟಕರರ ಸಂಪರ್ಕವೂ ಸಾಧಿಸಿತು. ಕಾನಿಟಕರರ ನ್ಯಾಯಾಂಗ ಖಾತೆಯಲ್ಲಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರ ಓದು ವಿಸ್ತಾರವಾಗಿದ್ದಿತು. ವಿಚಾರಗಳೂ ಆಳವಾಗಿದ್ದವು. ಪ್ರಗತಿಪರ ವಿಚಾರ ಧೋರಣೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಅವರ ಬುದ್ಧಿಯು ಸಮತೋಲದಲ್ಲಿದ್ದಿತು. ಅವರು ತಮ್ಮ ಪತ್ನಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಒದವಿಸಿದ್ದರು. ಆಗಿನ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೆಣ್ಣುಮಕ್ಕಳ ವಿದ್ಯಾಭ್ಯಾಸ ಅಶಕ್ಯವಾಗಿದ್ದರೂ ಕೂಡ ಶ್ರೀಮತಿ ಕಾಶೀಬಾಯಿಯವರು ತಮ್ಮ ಪತಿಯ ಪ್ರಯತ್ನಗಳಿಗೆ ಸರಿಯಾದ ಸಹಕಾರವನ್ನು

ನೀಡಿದರೆಂದೂ ಹೇಳಬೇಕು. ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಅವರು ಸಂಶಿಕ್ಷಿತೆ ಎನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಅವರೆಂದರೆ ಅತೀವ ಸನ್ಮಾನ. ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮನ್ನಣೆ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಹಲವಾರು ಪ್ರಸಂಗಗಳಲ್ಲಿ ಅವರೊಡನೆ ಮತಭೇದ ವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಲೂ ಕೂಡ ಹಿಂದೂ ಮುಂದೂ ನೋಡುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಶ್ರೀಯುತ ಕಾನಿಟಿಕರರು ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಜಿ. ಎಸ್. ಮಿಲ್ ಬರವಣಿಗೆಯ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಅವರು ಬರೆದ 'ಮಹಿಳೆಯರ ಪರಾಧೀನತೆ' ಎಂಬುದು ಮಹತ್ವದ್ದೆನಿಸಿತು. ಹರಿಭಾವು ಆ ಗ್ರಂಥವನ್ನು ಪುನಃ ಪುನಃ ಓದಿದರು. ಅದರ ಪ್ರಭಾವ ಅವರ ಮೇಲೆ ಅಖಂಡ ಆಯಿತು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಮೂಲಕ ಅಗರಕರರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಪೂಜ್ಯತೆ ಎನಿಸಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಹರ್ಬರ್ಟ್ ಸ್ಪೆನ್ಸರ್ ಅನಂತರ ಮಾರ್ಲೆ ಅವರ ಕೃತಿಗಳ ಅಭ್ಯಾಸವೂ ಕಾರಣ. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1888ರಲ್ಲಿ ಅಗರಕರರು ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನು ಪ್ರಚಾರಗೊಳಿಸಲು ತಮ್ಮ ಸ್ವಂತದ ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನೇ ಹೊರಡಿಸಲು ನಿರ್ಧರಿಸಲು, ಹರಿಭಾವು ಅವರನ್ನು ಮಹಾ ಪುರಂಷ ಎಂದು ಕರೆದರು; ಸತ್ಪಾತ್ರ ಪೂಜಿಸರೆಂದೂ ಸಂಭೋಧಿಸಿ ಅತ್ಯಂತ ಅನಂದ ಉತ್ಸಾಹದೊಡನೆ ಅವರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಸಲ್ಲಿಸಲು ಮುಂದು ಬಂದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರತಿಗಾವಿ ಶಕ್ತಿಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಬಯಲಿಗೆ ಎಳೆಯಲು ಹವಣಿಸಿದರು.

ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಗೋಪಾಲ ಕೃಷ್ಣ ಗೋಖಲೆ ಅವರು ಡೆಕ್ಕನ್ ಎಜ್ಯುಕೇಶನ್ ಸೊಸೈಟಿ ಹಾಗೂ ಫರ್ಗ್ಯೂಸನ್ ಕಾಲೇಜಿಗೆ ಸೇರಿದ್ದರು, ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಅವರೊಡನೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ಉಂಟಾಯಿತು. ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ವಂಧ್ಯಮ ಮಾರ್ಗದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೊಡನೆ ಯೂ ಹಾಗೂ ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಕರೊಡನೆಯೂ ಸಂಪರ್ಕ ಬಂದಿತು. ಅನಂತರ ಅವರು ನಿಕಟವರ್ತಿಗಳೆಂಬರಾಗಿ ಪರಿಣವಿಸಿದರು. ಗೋಖಲೆಯವರಂತೆ ರಾಜಡೆ ಆಪರೊಡನೆಯೂ ಸಹವಾಸ ಯೋಗ ಒದಗಿತು. ಗೋಖಲೆ ಅವರು ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವರು ರಾನಡೆ ಅವರಿಂದ ಸಂಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಡೆಕ್ಕನ್ ಸಭೆಗೆ ಸಹ ಕಾರ್ಯದರ್ಶಿಗಳಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವಷ್ಟರ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಈ ಸಂಸ್ಥೆಯು ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಆಸ್ಥೆಯ ಅಭ್ಯಾಸ ವಿಷಯಕ್ಕಾಗಿಯೂ, ಜನತೆಯ ಸಂಕಷ್ಟಗಳನ್ನು ತಿಳಿಯಪಡಿಸಲೋಸಗರವೂ ನಿರ್ಮಿತವಾದದಿತ್ತು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಓದಿನ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಅಪರಿಮಿತ ವ್ಯಾಮೋಹ. ಶಾಲೆಯ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿಯೂ ಓದಿನ ಹಾಗೂ ಅಭ್ಯಾಸದ ಅಭಿರಂಚಿ ಮುಂದು ಜೀವನದುದ್ದಕ್ಕೂ ಉಳಿಯಿತು. ಮಿಲ್ರಿಂದ ಪ್ರಣೀತವಾದ 'ಮಹಿಳೆಯರ ಪರಾಧೀನತೆ' ಎಂಬ ಉದ್ದಗ್ರಂಥವನ್ನು ಅವರು ಅನೇಕ ಸಲ ಓದಿದಂದನ್ನು ಈ ಮೊದಲೆ ನಿರ್ಮಿಸಲಾಗಿದೆ. ಮಾರ್ಲೆ ಮಾರ್ಲೆ ಬರೆದ ಒಂದು ಸಾಲನ್ನು ಕೂಡ ಓದದೆ ಬಿಟ್ಟಿಲ್ಲವೆಂದು ಒಮ್ಮೆ ಅಂದಿದ್ದರು. ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ, ಅವರ ಮಾತೃ ಭಾಷೆಯಾದ ಮರಾಠಿ ಯೊಂದನ್ನುಳಿದು ಬಂಗಾಲಿಯ ಅಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿದ್ದರು. ಅದರಲ್ಲಿ ಅವರು ಚರ್ಚೆಗೆ ನಿಂತು ಬಂಗಾಲಿ ಬಲ್ಲವನನ್ನು ಕೂಡ ಪರಾಜಯಗೊಳಿಸುವಷ್ಟು

ಬುದ್ಧಿಶಾಲಿಗಳೆನಿಸಿದ್ದರು. ಐರೋಪ್ಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ, ಇಂಗ್ಲಿಷಿನ ಹೊರತಾಗಿ ಫ್ರೆಂಚ್, ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಗಳಂ ಅವರಿಗೆ ವಿದಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಜರ್ಮನ್ ಭಾಷೆಯ ಪುಸ್ತಕ ಒಂದನ್ನು ತರಿಸಿಕೊಂಡು ಓದುವ ಹವ್ಯಾಸದಲ್ಲಿದ್ದ ಸಂಗತಿಯು ಅವರ ಪತ್ರವ್ಯವಹಾರ ದಿಂದ ನಮಗೆ ಕಂಡುಬರುವುದು. ತಮ್ಮ ವಿಸ್ತೃತ ಹಾಗೂ ವೈವಿಧ್ಯಪೂರ್ಣ ಓದಿನಿಂದ ಹಾಗೂ ಮಹತ್ವಯುತ ಕೃತಿಗಳ ನಿಕಟ ಅಭ್ಯಾಸದಿಂದ ಅವರು ತಮ್ಮ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಪದವಿಯ ಕೊರತೆಯನ್ನು ತುಂಬಿಕೊಂಡರು. ಆದರೆ ಕೆಲ ಕಾಲ ಅವರಿಗೆ ಅತೀವ ವ್ಯಥೆ ಎನಿಸಿದುದು ಸಂಕಲ್ಪ. ಪದವಿ ಪಡೆಯಲಾಗದಿದ್ದಕ್ಕೆ ಮಂವುಲ ಮರಗಿದರಂ, ಆದರೂ ಈ ಹಾನಿ ಕೂಡ ಮುಂದೆ ಅನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಮುಂಬಯಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯದ ಎಂ. ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಯ ವಿಷಯ ಪರೀಕ್ಷಕರಾಗಿ ಅವರು ನಿಯಮಿಸಲ್ಪಟ್ಟರು.

ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಪುಸ್ತಕದ ಹುಳು ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಕಾದಂಬರಿ ಕಾರನ ದಂತದ ಗೋಪುರದಲ್ಲಿ ತಮ್ಮನ್ನು ಬಂಧಿಸಿಟ್ಟುಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ರಾಜಕೀಯ ಕ್ಷೇತ್ರದಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಭಾಗವಹಿಸಿದರು. ಪುಣೆ ನಗರದಲ್ಲಿ ಪ್ಲೇಗಿನ ಹಾವಳಿ ಹಬ್ಬಿದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವರು ಕಾಲಕಾಲಕ್ಕೆ ಸ್ವಯಂಸೇವಕರಾಗಿ ಕಾರ್ಯ ಗೈದರು. ತಮ್ಮ ಆರೋಗ್ಯವನ್ನು ಕೂಡ ಲಕ್ಷಿಸಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಅನೇಕ ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲ ಪುಣೆ ನಗರ ಸಭೆಗೆ ಸದಸ್ಯರಾಗಿ ನಿಯಮಕವಾದರು. ಒಂದು ಸತ್ತದಲ್ಲಿ ಅವರು ಆದರ ಅಧ್ಯಕ್ಷರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು 1890ರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮದೆ ಆದ 'ಕರಮಣೂಕ್' ಪತ್ರಿಕೆ ತೆಗೆದು ಆದರ ಸಂಪಾದಕತ್ವ ವಹಿಸಿಕೊಂಡರು. ತಮ್ಮ ಜೀವಾವಧಿಯ ಕಾಲದ ವರೆಗೆ ತಾವು ಬರೆದುದೆಲ್ಲವನ್ನೂ 'ಕರಮಣೂಕ್'ದಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧಿಸಿದರು. ಇದಲ್ಲದೆ ಅಗರಕರ 'ಸುಧಾಕರ್' ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದನೆಯ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯವಾದರು. ಅವರ ಮರಣಾನಂತರ 'ಜ್ಞಾನ ಪುಕಾಶ' ಎಂಬ ಉದಾರ ದೈನಿಕ ಪತ್ರಿಕೆಗೂ ನೆರವಾದರು. ಹೀಗೆ ಅವರು ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಬಾಳನ್ನು ಬಾಳಿದರು. ಅವರ ಗೆಳೆಯರ ಬಳಗವೂ ವಿಶಾಲ. ಅವರೊಡನೆ ಅವರು ಉತ್ಸಾಹದಿಂದ ವ್ಯವಹರಿಸುತ್ತಿದ್ದರು; ಸುಖ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದರು.

ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲ ಭಾಗವು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಬೌದ್ಧಿಕ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಉಕ್ಕಿಗಾಗಿ ಹೆಸರಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಈ ಮೊದಲೆ ನಮಗೆ ವಿದಿತವಾಗಿರುವುದು. ಆದರೆ ಈ ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ, 1885ರಿಂದ 1895ರ ವರೆಗಿನ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯೆಂದರೆ, ಅತೀವ ಬಿರು ಗಾಳಿಯವೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಈ ಹತ್ತು ವರ್ಷಗಳ ಅವಧಿಯಲ್ಲಿ ಉದ್ಯಾತವಾದ ಹಲವು ವಿಷಯಗಳು ಮಾನಸಿಕ ಕೋಲಾಹಲವನ್ನೆಬ್ಬಿಸಿ ಜೀವದ ಗೆಳೆಯರಲ್ಲಿ ಕಟು ವೈರ ಭಾವವನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸಿದವು. ಜೀವಾವಧಿ ಹೆಗಲಿಗೆ ಹೆಗಲು ಹಚ್ಚಿ ದುಡಿವೆವೆಂದಂ ಬದ್ಧಕಂಕಣರಾದ ಹಲವರು ಕೊನೆಯವರೆಗೂ ಚದರಿಹೋದರು. ವರ್ತಮಾನ ಪತ್ರ ಗಳಲ್ಲಿ, ಸಭೆಗಳಲ್ಲಿ ಸಾರ್ವಜನಿಕವಾದ ವಿವಾದಗಳೆದ್ದು ಚರ್ಚೆಗಳಿಂದ ಮೊದಲಾಗಿ ನಂದೆಗೆ

ನಿಂತವು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿರೋಧಿ ಪಂಗಡಗಳಂ ಉದ್ಭವಿಸಿದವೆಂದಂ ಕಂಡುಬಂದಿತು. ಒಂದು, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗಳ ಪ್ರರಸ್ಯರ್ತರದು. ಇನ್ನೊಂದು ಎಂದರಾಳಿಗಳದು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗಳ ಪ್ರಶ್ನೆಯಂ ಆ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಮೂರು ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಹರಿದು ಹಂಚಿಹೋಯಿತು. ಅವು ಯಾವು ವೆಂದರೆ ಬಾಲ್ಯ ವಿವಾಹ, ಒತ್ತಾಯದ ವೈಧವ್ಯ ಪ್ರಾಪ್ತಿ, ಮಹಿಳೆಯರ ಶಿಕ್ಷಣ. ಕೊನೆಗೆ ಇವೆಲ್ಲ ಉಪಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಒಂದಾದವು. ಅದೆಂದರೆ ಹಿಂದೂ ಸಮಾಜದಲ್ಲಿಯ ಮಹಿಳೆಯರ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಸ್ವಾನಮಾನ.

1884-85ರಲ್ಲಿ ಚೈರಾಮಜ ಮಲಬಾರಿ ಎಂಬ ಮಹನೀಯರು ಬಾಲ್ಯ ವಿವಾಹ ವನ್ನೂ ವಿರೋಧಿಸಿ, ವಿಧವಾ ದಂರ್ಗತಿಯನ್ನೂ ಆಪಲೋಕಿಸಿ ಕಿರು ಹೊತ್ತಿಗೆಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಈ ಹೀನಸ್ಥಿತಿಯ ವಿರುದ್ಧ ಸಾರ್ವಜನಿಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೂ ಕೆರಳಿಸಿದರು. ಭಾರತೀಯ ಮುಂದಾಳುಗಳೆಂದರೆ ಮೊರೆ ಇಟ್ಟಿದ್ದಲ್ಲದೆ, ಇಂಗ್ಲಂಡಕ್ಕೂ ಕಳಿಸಿದರು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಕರ್ನಾಟ ಪರ್ವಲಗಳಲ್ಲಿ ಇದರಿಂದ ಬಿರುಗಾಳಿ ಎದ್ದಿತು. ಮಲಬಾರಿ ಅವರಿಗೆ ಹಿಂದೂಗಳ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಕೈಹಾಕಲು ಏನು ಅಧಿಕಾರ, ಹಕ್ಕು ಇದೆ ಎಂದಂ ಕೇಳಲಾಯಿತು. 1880ರ ಕೊನೆಗೆ ಈ ವಾದವಿವಾದ ಶಿಖರಕ್ಕೆ ಮಂಟ್ಟಿತು. ಕೊನೆಗೆ ನ್ಯಾಯವಿಧಾಯಕ ಮಂಡಲದವರು ಪ್ರಶ್ನೆ ಬಂದಂ ಮದುವೆಯ ವಯಸ್ಸನ್ನೂ ಏರಿಸ ಬೇಕೆಂದಂ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೊಡಲಾಯಿತು. ಸಭೆಗಳು ನಡೆದವು. ರುಜುಗಳನ್ನೂ ಕಲೆಹಾಕಲಾಯಿತು. ಇದರ ಪರಿವಾಗಿ ಹಾಗೂ ವಿರೋಧವಾದವರ ವಿಳಾಸಗಳನ್ನೂ ಸುಗ್ರಹಿಸಲಾಯಿತು. ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಲ್ಲಿ ವಿಭಿನ್ನತೆ ತಲೆದೋರಿತು. ಶಿಷ್ಟಾಚಾರ, ಸಭ್ಯತೆ ಉಳ್ಳೆಂದಂ ಹಾರಿ ಹೋದವು! ಕೊನೆಗೆ ವಿವಾಹದ ವಯೋಮಿತಿಯನ್ನೂ ಏರಿಸುವ ಮಸೂದೆಯಂ ಪಾಸಾಯಿತು. 1891ರಲ್ಲಿ ಕಾಯ್ದೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಮಯಸ್ಸನ್ನೂ ಹನ್ನೆರಡಕ್ಕೆ ಏರಿಸಲಾಯಿತು. ಐ. ಪಿ. ಸಿಯ ಮೇರೆಗೆ 1866ರಲ್ಲಿ ಅದು ಹತ್ತೂ ಇದ್ದಿತು.

ಈ ವಾದವಿವಾದದಲ್ಲಿ ಎರಡು ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಆಡಕವಾಗಿದ್ದವು. ಒಂದನೆಯದೆಂದರೆ, ಇಂತಹ ಸಂಧಾರಣೆಯ ಅಗತ್ಯವಿದ್ದಿತೂ ಹೇಗೆ ಎಂಬದು. ಎರಡನೆಯದೆಂದರೆ, ಒಂದು ವೇಳೆ ಯಂಕ್ತ ಇಲ್ಲವೆ ಆವಶ್ಯಕ ಎನಿಸಿದರೂ ಪರರಾಷ್ಟ್ರದ ಸರಕಾರದ ಕಾನೂನಿನಿಂದ ಬಳಕೆಯಲ್ಲಿ ಇದನ್ನೂ ತರಬೇಕೂ ಹೇಗೆ ಎಂಬದು. ಮಸೂದೆಯು ಪಾಸಾಗಲು ಈ ವಾದ ವಿವಾದವು ನಿರ್ನಾಮವಾಯಿತು.

ಇನ್ನೊಂದು ವಾದದ ವಿಷಯವು ನಿಜಕ್ಕೂ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಆಗಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಅದರ ಧ್ವನಿ ವ್ಯಾಪಕವಾಯಿತು. 1884ರಲ್ಲಿ ದಾದಾಜಿ ಎಂಬವರೊಬ್ಬರು ತಮ್ಮ ಹೆಂಡತಿ ರಖಿಮಾಬಾಯಿ ಎಂಬವರು ತಮ್ಮ ಬಳಿಗೆ ಬಂದಂ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕೆಂದಂ ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಲು ನ್ಯಾಯಾಲಯಕ್ಕೆ ಬೇಡಿಕೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ರಖಿಮಾಬಾಯಿ ಆನೇಕ ಭೂಮಿಕೆಗಳನ್ನೂ ಮುಂದಂ ಮಾಡಿ ನಿರಾಕರಿಸಿದರು. ಕೆಳ ನ್ಯಾಯಾಲಯವು ದಾದಾಜಿಯ ವಿರುದ್ಧ ತೀರ್ಪು ಕೊಟ್ಟಿತು. ಆದರೆ ಹೈಕೋರ್ಟು, ಮರಳಿ ಮೊರೆ ಇಟ್ಟಾಗ, ನಿರ್ಣಯ

ವನ್ನೂ ತಿರುವು ಪಂಚರಾವು ಮಾಡಿತು. ರಖಿಮಾಬಾಯಿ ಪತಿಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಇರಬೇಕೆಂದು ಅಜ್ಜಿ ಹೊರಡಿಸಿತು. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿತು. ರಖಿಮಾಬಾಯಿ ಗಂಡನ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ಇರವದಕ್ಕಿಂತ ಶಿಕ್ಷೆ ಅನುಭವಿಸುವದೆ ವಾಸಿ ಎಂದಂಕೋಡಳು. ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಕಾಯಿದೆ ಏನಿತ್ತೆಂಬುದು ವಂಹತ್ತದ್ದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಕೋರ್ಟಿನ ನಿರ್ಣಯವು ಕಾಯಿದೆ ನೇರ ಇತ್ತೂ ಇಲ್ಲವೂ ಎಂಬುದು ಆಗಿತ್ತು. ಹೆಂಡತಿಯಾದವಳು ಗಂಡನ ಬಳಿಗೆ ಇರಲೇಬೇಕೆಂದು ಒತ್ತಾಯಪಡಿಸುವುದು ನ್ಯಾಯಸಮ್ಮತವೂ ಹೇಗೆ ಎಂಬುದು ಮಂಖ್ಯ ಪ್ರಶ್ನೆ ಆಗಿತ್ತು. ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಎರಡೂ ಪಕ್ಷಗಳೂ ಸಾಕಷ್ಟು ಒಬ್ಬರೊಬ್ಬರಿಗೆ ರಾಡಿ ಉಗ್ಗುವದಕ್ಕೆ ಅವಕಾಶ ದೊರೆತಿತ್ತು. ತೀಕ್ಷ್ಣವಾದ ವಾದ ವಿವಾದಗಳಿಗೂ ಎಡೆ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟಂತಾಯಿತು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಖ್ಯಾತ ಮಂಡಾಳಗಳೂ ಭಾಗ ವಹಿಸಿದುದು ಇನ್ನೂ ಗಂಭೀರ ಸಮಸ್ಯೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಕೊನೆಗೆ ದಾದಾಜಿ ಅವರೇ ನಿರ್ಣಯವನ್ನು ಒತ್ತಾಯಗೊಳಿಸಲು ಮುಂದೆ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಅಪರ ಸಹಾಯಕರೂ ಕೂಡ ರಖಿಮಾಬಾಯಿ ಹೋಗಿ ಪತಿಯ ಬಳಿಯಲ್ಲಿ ಇರಲೇಬೇಕೆಂದು ಹಟ ಹಿಡಿಯಲಿಲ್ಲ. ಅದರಿಂದ ಯಾರಿಗೂ ಹಿತಕರವಲ್ಲ ಎಂದಂ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಟ್ಟರು. ಹೀಗೆ ವಿಷಯವು ಪರಿಸಮಾಪ್ತಿಗೊಂಡಿತು.

ಮೂರನೆಯ ವಾದವಿವಾದವು ಶಾರದಾ ಸದನದ ಪರಿಸರದಲ್ಲಿ ಉದ್ಭವಿಸಿತು. ಈ ಸದನವು ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಸಂಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಿತ್ತು. ಪಂಡಿತ ರಮಾಬಾಯಿಯವರು ಅದನ್ನು 1889ರಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಿಸಿದ್ದರು. ತರುಣ ಹಿಂದೂ ವಿಧವೆಯರಿಗಾಗಿ ಅದೊಂದಂ ಸಂಘವಾಗಿತ್ತು. ಅಲ್ಲಿಯೇ ಅವರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಸೌಕರ್ಯ ಇದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಇತರ ವಿವಾಹಿತ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಿಗೂ ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶವಿದ್ದಿತು. ಪಂಡಿತ ರಮಾಬಾಯಿಯವರು ಅತೀವ ಬುದ್ಧಿಶಾಲಿ, ಸಮರ್ಥ ಹಾಗೂ ಶಾಸ್ತ್ರ ಪಾರಂಗತರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಬ್ರಹ್ಮೋ ಸಮಾಜದ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬನನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿ ಸಣ್ಣ ವಯಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೇ ವಿಧವೆಯಾದರು. ತರುಣ ಹಿಂದೂ ವಿಧವೆಯರ ಸ್ಥಿತಿ ಎಷ್ಟೊಂದು ಶೋಚನೀಯವಾಗಿತ್ತೆಂಬುದು ಅವರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿದ್ದಿತು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆ ಆಗಬೇಕೆನ್ನುವವರು ಹಾಗೂ ಮಹಿಳಾ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಸಾರವೂ ಆದ ಹಿಂದೂಗಳೂ ಅಪರ ಸದನದ ಸ್ಥಾಪನೆಯ ವಿಷಯ ದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಅದನ್ನು ನಡೆಸುವಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅರ್ಥಿಕ ಸಹಾಯವು ಮಾತ್ರ ವಿದೇಶಿ ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ಮಿಷನರಿಂದ ಬಂದಿದ್ದಿತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಈ ಮೊದಲೆ ರಮಾ ಬಾಯಿಯವರು ಪರದೇಶಕ್ಕೆ ಹೋದಾಗ ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ಧರ್ಮವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದ್ದರು. ಸ್ವತಃ ಅವರು ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ರಾಗಿದ್ದರೂ ಸದನದಲ್ಲಿ ಇರವವರಲ್ಲ ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ರಾಗಬೇಕೆಂದು ಅವರು ಬಯಸಿರಲಿಲ್ಲ ಎಂಬುದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ವಿಧಿತವಾಗಿದ್ದಿತು. ಕೆಲವೊಂದು ಕಾರಣಗಳ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಸದನದ ಮಂಖ್ಯ ಕಾರ್ಯಾಲಯವು 1890ರಲ್ಲಿ ಪುಣೆಗೆ ವರ್ಗಾಯಿಸ ಲ್ಪಟ್ಟಿತು. ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ, ಸದನದಲ್ಲಿಯೇ ಹಲವು ಹೆಂಡತಿಯರನ್ನು ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ವಂಶಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಲಾಗಿದೆ ಎಂಬ ವದಂತಿ ಹರಡಿತು. ಯಾವ ಹೆಂಡತಿಗೂ ತಾವು ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ಆಗಲು ಹೇಳಿಲ್ಲವೆಂದು ರಮಾಬಾಯಿ ತಮ್ಮ ನಿಲುವೆಯನ್ನು ತಿಳಿಸಿದರು. ಅಲ್ಲದೆ ಆಗುವೆ

ವೆಂದವರಿಗೆ ಬೇಡೆಂದು ಅವರು ಹೇಳಲಿಲ್ಲ ಅಂದರೂ. ಕೊನೆಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಕೋರಿದ ಹಿಂದೂಗಳು ತಮ್ಮ ಸಹಾಯವನ್ನು ಒಂಕೆಗಡುಕೊಂಡರು. ಆಗ ಆದಂ ಸಂಪೂರ್ಣ ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ಸದನ ಆಯಿತು. 'ವಂಕ್ರಿ ಸದನ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಅದು ಕೇಡಗಾಂವಿಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಲಾಯಿತು. ಅನಂತರ ವಾದವಿವಾದವು ಪರಿಸವಾಪ್ತಿ ಹೋದಿತು.

ಈ ಸಮಗ್ರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ, ವಾದವಿವಾದಗಳೆದ್ದಾಗ ಹರಿಭಾವು ಆವರ ಹೃದಯ ಸುಧಾರಕರ ಕಡೆಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಒಲಿದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣ ಮನಸ್ಸು ತೊಡಕಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ, ಅವರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಜೀವನ ಹಾಗೂ ಮನೆತನದ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ. ಅವಲ್ಲವು ಒಬ್ಬೊಬ್ಬಿಗೂಡಿ ಅವರ ಬಾಳನ್ನು ಹದಗೆಡಿಸಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದವು. ಅವರು ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷದವರಿರುವಾಗ ತಾಯಿ ತೀರಿದ್ದಳು. ತಂದೆ ಎರಡನೆಯ ಲಗ್ನ ವಾಗಿದ್ದರು. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ರಕ್ಷಣೆಯ ಭಾರವನ್ನು ಅವರ ತಂದೆಯ ಕಡೆಯ ಕಕ್ಕ ವಹಿಸಿದ್ದರು. ಅವರೆಂದರೆ ಮಾಧವರಾಯರ ಪತ್ನಿ. ಅವರು ಕೂಡ 1872ರಲ್ಲಿ ನಿಧನ ಹೋದಿದರು. ಆಗ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಎಂಟು ವರ್ಷ. ಆದುದರಿಂದ ಮನೆತನದ ಹಿರಿಯ ಪುಂಡಳಿ ಪುಂಡಗನಿಗೆ ಆಜ್ಞೆ ಮಾಡಿದರು. ಇಡೀ ಕುಟುಂಬವು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ತಂದೆಯ ಮೇಲೆ ಅವಲಂಬಿಸಿದ್ದಿತು. ಅವರ ನೌಕರಿ ಆಂಜಿ ಖಾತೆಯಲ್ಲಿ. ವರ್ಗ ವರ್ಗಿ ಆಗಿ ಆಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವರ ಕಕ್ಕ ಕೂಡ ಶುಸಂ ಸಹಾಯ ಮಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ಮಹಾದೇವ ಜಿಮಣಾಜಿ ಆಪ್ತೆ ಅವರ ವಕೀಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಲಾಭದಾಯಕವಾಗಿ ನಡೆಸುತ್ತ. ಮಾಧವರಾಯರು ವಿಧಾರರಾದ ಮೇಲೆ ವರು ಮದುವೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಸರಾಯಿ ಕುಡಿಯುವ ನಾದಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದರು. ತಮ್ಮೊಡನೆ ಒಬ್ಬ 'ಹೆಂಗಸನ್ನು' ತಂದಿಟ್ಟುಕೊಂಡರು. ಇವೆಲ್ಲ ಸಂಗತಿಗಳ ಮೂಲಕ ಇಡೀ ವಂನೆಯಿಂದ ಅವರ ಸಂಬಂಧ ಕಡಿಮೆಯಾಗತೊಡಗಿತು. ಕುಟುಂಬದ ಉಳಿದ ಜನ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ನಿವಾಸಿಸಿದ್ದರು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು 1878ರಲ್ಲಿ ಅವರೊಡನೆ ಇರಲು ಪುಣೆಗೆ ಹೋದರು. 1879ರಲ್ಲಿ ಅವರ ವಿವಾಹ ಆಯಿತು. ಆಗ ಅವರಿಗೆ ಕೇವಲ ಹದಿನೈದು ವರ್ಷ !

1883ರಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಮ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಶನ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾದರು. ಆದರೆ ವಂಂದೆ ಐದಂ ವರ್ಷ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದರೂ ಅವರಿಗೆ ಪ್ರೀಪ್ಪಿಯಂಸ್ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾಗುವದಾಗಲಿಲ್ಲ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ, ಗಣಿತ ವಿಷಯದ ಬಗೆಗೆ ಅನಾಸಕ್ತಿ. ಆದುದರಿಂದ ಕೊನೆಗೆ 1888ರಲ್ಲಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರು.

ಈಗ ಅವರಿಗೆ ಇಷ್ಟತ್ತು ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷ. ಎರಡು ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಿ ಲೇಖಕನೆಂದು ಹೆಸರು ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಇದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಹಣ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ ಹಾಗೂ ಯಾವ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾಗಿರಲಿಲ್ಲವಾದುದರಿಂದ ನೌಕರಿಯೂ ಹತ್ತಲಿಲ್ಲ. ಉಪ ಜೀವನದ ಸ್ವತಂತ್ರ ಮಾರ್ಗವೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವರ ಲಗ್ನವಾಗಿದ್ದಿತು. ಸಂಧಾ ರಣೆಯ ಒಲವಿಗೆ ಮಾರುಹೋಗಿದ್ದರು. ಪತ್ನಿಗೆ ಓದಲು, ಬರೆಯಲು ಕಲಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದರು. ಕಾಶೀಬಾಯಿ ಕಾನಿಟಕರರ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಅವರು ಅನುಸರಿಸಬೇಕೆಂದು

ಇವರ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಇದ್ದಿತು. ವಿವಾಹಿತ ಹಾಗೂ ಸಂಶಿಕ್ಷಿತ ಆದರ್ಶ ಪಂಹಿಳೆ ಆಕೆ. ಆದರೆ ಇಂತಹ ಸುಧಾರಣೆಯ ಒಲವುಗಳಿಗೆ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಕಟು ವಿರೋಧ ಎದ್ದಿತು. ಸ್ವತಃ ಅವರ ಹೆಂಡತಿಯೇ ಕಲಿಯಲು ಅಷ್ಟು ಆತಂಕವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಅವರ ಹೆಂಡತಿಯ ಒಗೆಗೆ ತೀರ ನಿರಾಶಾ ಭಾವ ತಳೆದರು. ವೇನೆಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಕಿರಿಯರು. ತಮ್ಮ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಖಡಾಖಂಡಿತ ಹೇಳುವಷ್ಟು ವಾದಗಾರರಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂತೇ ಅವರು ನಿರಾಶರಾದರು; ಅಸಹಾಯಕರಾದರು. ಅವರ ಕಕ್ಕ ಅವರ ವೇಲೆ ವಿಶೇಷ ಆಸೆ ಇಟ್ಟುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಕಾಯಿದೆ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾಗಲಿ ಎಂದೂ ಹಾರೈಸಿದ್ದರು. ತಮ್ಮ ಕೈ ಕೆಳಗೆ ದಂಡಿಯಲಿ ಎಂದೂ ಅಪೇಕ್ಷೆ ಪಟ್ಟಿದ್ದರು. ಆದರೆ ನಿರಾಸೆ ಅವರಿಗೆ ಕಾಯಿತು.

1888ರ ಒಳಗಾಗಿ ಎಂದರೆ, ಈ ಕಕ್ಕಂದಿರ ಮನಃ ಪರಿವರ್ತನೆ ಆಗಿದ್ದಿತು. ಮೊದಲೂ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕ ಇದ್ದವರು ಈಗ ಕರ್ಮಲ ಮಾರ್ಗಕ್ಕೆ ಮಾರು ಹೋಗಿದ್ದರು. ಅವರಂ ಪುಣೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಸಂಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. 'ಆನಂದಾಶ್ರಮ' ಎಂದೂ ಅದಕ್ಕೆ ಹೆಸರಿಟ್ಟು ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಒಂದು ವಿಶ್ವಸ್ಥ ವಂಡಲವನ್ನು ವಿರ್ಪಡಿಸಿದರು. ಅದರ ಉದ್ದೇಶ ಎಂದರೆ, ಅಭಿಜಾತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸುವುದು, ಪ್ರಾಚೀನವಾದವುಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಟೀಕೆ ಟಿಪ್ಪಣಿ ಬರೆಯಿಸುವುದು ಇದ್ದಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ವಿದ್ವಾಂಸರಾದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿಗೆ, ಸಾಧು ಸನ್ಯಾಸಿಗಳಿಗೆ ಆಶ್ರಯ ಕೊಡುವದಿದ್ದಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶಿವಾಲಯವಿದ್ದಿತು. ಶಾಸ್ತ್ರೋಕ್ತವಾಗಿ ಅಲ್ಲಿ ಪೂಜೆ ಪುನಸ್ಕಾರ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದವು.

ಮಾಧವರಾವ ಅವರು ಹರಿಭಾವು ಅವರನ್ನು ಆ ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಂಚಾಲಕರೆಂದೂ ನಿಯಮಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಕುಟುಂಬ ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ಉದರ ಪೋಷಣೆಗಾಗಿ ಕೆಲವೊಂದು ಹಣವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಒಪ್ಪಿದರು. ಇದರಿಂದ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಆರ್ಥಿಕ ಸ್ಥಿರತೆ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆದರೆ ಆದೇ ವೇಳೆಗೆ ಅವರಿಗೆ ವಿಲಕ್ಷಣ ಪೇಚೂ ಬಂದಿತು. ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ, ಅವರು ಶ್ರದ್ಧಾ ವಂತ ಸುಧಾರಕರು. ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಂಚಾಲಕರಾಗಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವವೆಂದರೆ ಕರ್ಮಲ ಸರಣಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದಂತೆ ಆಗುತ್ತಿತ್ತು. ಇದರಿಂದ ಅವರ ಮನಸ್ಸಿಗೆ ಬೇಜಾರ ಅನಿಸಿತು. ಅವರ ಹೆಂಡತಿ, ಕುಟುಂಬದ ಉಳಿದ ಜನರೊಡನೆ ಹಿಂದಿನಂತೆ ಇದ್ದರು.

1891ರಲ್ಲಿ ಅವರ ಮಡದಿ ತೀರಿದಳು. ಈಗ ಅವರಿಗೆ 22 ವರ್ಷ. ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಮದುವೆ ಆಗುವ ಎಳೆ ವಯಸ್ಸು ಇದ್ದಿತು. ಸುಧಾರಕರೆಂತೆ ಅವರು ವಿಧವೆಯನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗುವುದು ಯಂತ್ರವಾಗಿದ್ದಿತು. ಇಲ್ಲವೇ ಪೂರ್ಣ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವುದೂ ಸಾಧ್ಯವಾಗಿತ್ತು. ಅವರವರು ಜ್ಞೇಪ್ ಎಮ್. ಜಿ. ರಾನಜೆ ಅವರ ಉದಾಹರಣೆ ಇತ್ತು. ಅವರು, 1873ರಲ್ಲಿ ನಲವತ್ತೊಂದು ವರ್ಷದವರಿದ್ದಾಗ ವಿಧುರರಾಗಲು, ತಂದೆಯ ಒತ್ತಾಯದ ಮೇರೆಗೆ ಹನ್ನೊಂದು ವರ್ಷದ ಹುಡುಗಿಯನ್ನು ಮದುವೆಯಾದರು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಸುಧಾರಕರ ಕಡೆಯಿಂದಲೂ, ಕರ್ಮಲ ಪಂಗಡದಿಂದಲೂ ಕಟು

ವಿಮರ್ಶೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಹರಿಭಾವು ಕೂಡ ರಾನಡೆ ಅವರ ಕೃತಿಯನ್ನೂ ನಿಷೇಧಿಸಿದ್ದರು. ಈಗ ಅವರಿಗೆ ಸತ್ವಪರೀಕ್ಷೆಯ ಸಮಯ ಸಂಪ್ರಾಪ್ತವಾಯಿತು. ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿಯೇ ಅವರ ಸ್ಥಾನಮಾನದ ಹಿರಿಮೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ವಿಧವೆಯನ್ನೂ ಮದುವೆ ಆಗುವ ಪ್ರಶ್ನೆ ಇರಲೇ ಇಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಅವರು ಲಗ್ನವಾಗುವದೇ ಬೇಡ ಎಂದು ನಿರ್ಧರಿಸಿದರು. ಇದನ್ನೂ ಮನೆಯ ಜನಕ್ಕೆಲ್ಲ ತಿಳಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಅವರ ಎರಡನೆಯ ಮದುವೆಯ ಮಾತುಕತೆಗಳು ಈ ಒಳಗಾಗಿ ಆರಂಭವಾಗಿದ್ದವು. ವಧುವಿನ ಆಯ್ಕೆಯ ವಿಚಾರ ಮುಂದುವರಿದಿತ್ತು. ಲಗ್ನವಾಗುವದೇ ಇಲ್ಲ ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯ ತಿಳಿದು ಮನೆಯ ಜನ ನಿಷ್ಕುರ ಹಾಗೂ ವೈರಭಾವ ತಳಿದರು. ಎಲ್ಲರೂ 'ಗಪ್ಪುಗಾರು' ಆದರು. ಇದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಇನ್ನೊಂದು ವ್ಯಥೆ ಎನಿಸಿತು. ಅಜ್ಜಿಗೆ ಅವರು ಅತೀವ ಪ್ರೀತ್ಯಾಸ್ಪದರಾಗಿದ್ದರು. ಅವರು ಇನ್ನೂ ಜೀವಿಸಿದ್ದರು. ಇವರ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ವಾತ್ಸಲ್ಯ ಇನ್ನೂ ಮೈಲಿಗ್ಗುವಾಗುವೆಂದು ಅವರಿಂದ ವಚನ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳದೆ ಬಿಡಲಿಲ್ಲ. ಒಂದು ವೇಳೆ ಅವರು ನಿರಾಶೆ ಉಂಟು ಮಾಡಿದರೆ ತಾವು ಸಮಾಧಾನದಿಂದ ಕೊನೆಯ ಉಸಿರು ಎಳೆಯಲಾರೆ ಎಂದರು.

1892ರಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ದ್ವಿತೀಯ ವಿವಾಹ ಜರಗಿತು. ಆಗ ಅವರಿಗೆ 28 ವರ್ಷ. ಅವರ ನವ ವಧುವಿಗೆ ಹನ್ನೊಂದು ವರ್ಷ. 17 ವರ್ಷದ ಅಂತರ ಆಯಿತು. ರಾನಡೆ ಅವರು ಮಾಡಿದ್ದನ್ನೇ ಮಾಡಿ ಇವರು ದೋಷಾರೋಪಣೆಗೆ ಗುರಿಯಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಈ ವಿವಾಹ ಅವರಿಗೆ ಒತ್ತಾಯದ್ದೇ ಸರಿ. ಇದು ಆಗಿರಲಿಲ್ಲವೆಂದೇ ಅವರು ಭಾವಿಸಿದರು. ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿಯೇ ತಮ್ಮ ವಸತಿಯನ್ನೂ ಮುಂದುವರಿಸಿದರು. ಹೆಂಡತಿ, ಕುಟುಂಬದ ಉಳಿದ ಜನರೊಡನೆ ಇದ್ದರು. ಕೇವಲ ಉದ್ದಿಕ್ಕಿ ಮಾತ್ರ ಮನೆಗೆ ಬರುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಂದು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದರಿಂದ ಅವರ ಮಡದಿಗೆ ಅನ್ಯಾಯವೇ ಆಯಿತು.

ಕೊನೆಗೆ ಅವರ ಹೆಂಡತಿ ಅವರಿಗೆ ದಾಂಪತ್ಯ ಜೀವನದ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆಯನ್ನು ಅರುಹಬೇಕಾಯಿತು. ತಮ್ಮನ್ನು ಆಶ್ರಮಕ್ಕೆ ಕರೆದುಕೊಂಡು ಹೋಗಿರಿ ಎಂದರು. ಇದ್ದೆಲ್ಲ 1903ರ ಮಾತು. ಅಂದರೆ, ಲಗ್ನವಾಗಿ ಹನ್ನೊಂದು ವರ್ಷಗಳ ನಂತರದ್ದು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಹೆಂಡತಿಯನ್ನೂ ಎಷ್ಟೂ ಕಿಟ್ಟಿ ರೀತಿಯಿಂದ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಿಲ್ಲ. ಯಾವ ಬಗೆಯಾಗಿಯೂ ಕಠೋರವಾಗಿ ವರ್ತಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆ ಹನ್ನೊಂದು ವರ್ಷ ಅಖಂಡ ಮಾನಸಿಕ ತೊಳಲಾಟದಲ್ಲಿ ಕಳೆದವು. ಹೆಂಡತಿಗೂ ಇವರಿಗೂ ಕೂಡಿಯೆ ಸಂತಾಪ. ಏನಿದ್ದರೂ ಇಬ್ಬರಿಗೂ ಆ ಆಶ್ರಮ ಜೀವನವು ಸುಖಕರವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಸ್ವಭಾವತಃ ಹರಿಭಾವು ಪ್ರೇಮಕರು. ಮಹಿಳೆಯರ ಬಗೆಗೆ ಅವರದು ಅಪಾರ ಸಹಾನುಭೂತಿ. ಅವರ ಹೆಂಡತಿಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರೆಯಿತು. ಹೆಚ್ಚು ಓದಿಕೊಳ್ಳಲು ಅವರು ಪ್ರೇರೇಪಿಸಿದರು.

ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ 1894ರಲ್ಲಿ ಅವರ ಕಕ್ಕಂದಿರು ನಿಧನ ಹೊಂದಿದರು. ತಂದೆ ಪುಣೆಗೆ ಬಂದಿದ್ದರು. 1896ರ ವರೆಗಿನ ಅವರ ನಿವೃತ್ತಿ ಕಾಲದ ತನಕ ಅವರು ಕುಟುಂಬದ

ಉಳಿದ ಜನರೊಡನೆ ಇರತೊಡಗಿದರು. ಅವರು 1915ರ ವರೆಗೆ ಜೀವಿಸಿದರು. ಉಳಿದ ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಜನರಂತೆ ಅವರದು ಕರ್ವಂಥ ಮನೋವೃತ್ತಿ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ವಿಚಾರ ಪ್ರಣಾಲಿ ಅವರಿಗೆ ಸರಿದೋರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವಿರೋಧಿಸಿ ತಿಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ವಿರೋಧವನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಲಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಹರಿಭಾವು ದೊಡ್ಡವರಾಗಿದ್ದರು. ಲೇಖಕನೆಂದು ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿ—ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಮನ್ನಣೆಯನ್ನೂ ಪಡೆದಿದ್ದರು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಅವರ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವು ಗೌರವಾನ್ವಿತವಾಗಿತ್ತು.

1906ರಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಮಗಳು ಹುಟ್ಟಿದಳು. ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾಭಾವಿಕವಾಗಿ ಆಕೆಯ ವೇಲೆ ಅತೀವ ವ್ಯಾಮೋಹ ಇದ್ದಿತು. ಆದರೆ ದುದೈವದಿಂದ ಆಕೆ 1913ರಲ್ಲಿ ತೀರಿಹೋದಳು. ಭಾವು ಅವರ ಬಾಳು ಬಂದೊ ಬಂದೊ ತೆರವೊ ತೆರವೊ ಆಯಿತು.

ಇಷ್ಟೊಂದು ಅವರ ಜೀವನದ ವಿಸ್ತೃತ ಅಂಶಗಳನ್ನು ನಾವು ಕೊಡುವ ಕಾರಣ ವೆಂದರೆ, ಇದೆಲ್ಲ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಕಾರ ಜೀವನಕ್ರಮಕ್ಕೆ ಘೋಷಕವಾಗಿದೆ. ಅವರ ಸುಧಾರಣಾಪರ ವಿಚಾರಸರಣಿ, ಸುಧಾರಕರ ಸಹವಾಸ, ಮನೆಯಲ್ಲೆಯ ಅವರ ಸ್ಥಾನ ಮಾನ, ಅದರೊಡನೆ ಅವರ ಬೆಸಗೆ, ಕಕ್ಕಂದಿರ ವೇಲಿನ ಆವಲಂಬನ—ಎಲ್ಲ ಅವರನ್ನು ದಿಕ್ಕು ದಿಕ್ಕಿಗೆ ಎಳೆದವು. ಮಾನಸಿಕ ಗಾಢಿಯನ್ನೂಂಟು ಮಾಡಿದವು. ಶ್ರೀ ಹಾಗೂ ಶ್ರೀಮತಿ ಕಾನಿಟಕರರಿಗೆ ಬಂದ ಓಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಇದೆಲ್ಲ ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿತವಾಗಿದೆ. ತವಂಗೊಂದಂ ಸ್ತಂಭದ ಮನೆಯಿಲ್ಲ ಎಂಬ ಕೊರಗು ಅವರನ್ನು ಕಾಡತೊಡಗಿತು. ಆದರೆ ಅವರೂ ಎಷ್ಟೂ ವೇದನೆಗೊಳಗಾಗಲಿಲ್ಲ. ಅವರೂ ಯಾರೊಬ್ಬರನ್ನೂ ಆಗಲಿಹೋಗಲಿಲ್ಲ. ವೈರ ಭಾವಕ್ಕೆ ಎಡೆ ಕಲ್ಪಿಸಲಿಲ್ಲ. ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಬೌದ್ಧಿಕ ಸಮತೆಯಿಂದ ಸಹಿಸಿದರು. ತಮ್ಮ ಮನಸ್ಸು ಅಲ್ಪವಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಂಡರು.

ಅವರದು ಯಾವ ಬಗೆಯ ಕ್ಷೋಭೆ ಹಂಚಿಸುವ ಸ್ವಭಾವವಲ್ಲ. ಪ್ರಚಾರವೂ ಧೋರಣೆ ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಓದುವದು ಅವರ ಪ್ರೀತಿಯ ಅಭಿರಂಚಿ. ಬರವಣಿಗೆ, ವಿಲಕ್ಷಣ ವ್ಯಾಮೋಹ. 1890ರಲ್ಲಿ ಅವರೂ ತೆಗೆದ 'ಕರವರ್ಣನಾ' ಪತ್ರಿಕೆಯ ಧ್ಯೇಯವು, ಅದರಲ್ಲಿಯ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಪ್ರಕಟವಾದಂತೆ, ಜನತೆಗೆ ಜ್ಞಾನ ಒದಗಿಸುವುದು, ಶಿಕ್ಷಣ ಉಂಟುಮಾಡುವುದು, ರಂಜನೆ ನೆಲಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವದಿದ್ದಿತು. ವಾದಗ್ರಸ್ತ ವಿಷಯಗಳಿಗೆ ಅಲ್ಲಿ ಎಡೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ—ಅವರ ಪರಿಸರ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಅನುಭವ—ಇವುಗಳು ಮಾನವೀ ಸ್ವಭಾವವನ್ನೂ ಅಭ್ಯಸಿಸಲು ಸಹಾಯಕವಾದವು. ವಿರೋಧಿ ವಿಚಾರ ಪ್ರವಾಹಗಳನ್ನು ಅರಿಯುವಂತಾಯಿತು. ಅವರ ಬರವಣಿಗೆಗೆ ಈ ಅನುಭವವು ಅತ್ಯಂತ ಉಪಯುಕ್ತ ಆಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು 1919 ನೆಯ ಇಸವಿ ಮಾರ್ಚ್ 3ನೆಯ ದಿನಾಂಕದಿಂದ ಮರಣ ಹೊಂದಿದರು.

ಹರಿಭಾವು ಅಪ್ಪೆಯವರಿಗಿಂತ ಮುಂಚಿನ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿ

ಹಿಂದಿನ ಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ಕಲ್ಪಿತ ಕಥೆ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ರಚನೆ ಮರಾಠಿ ವಾಚ್ಯಯಂ ದಲ್ಲಿ ಅಪರಿಚಿತವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಟ್ಟುಕತೆಗಳು ಹಾಗೂ ಚಿತ್ರವಂಯ ನೀತಿಯ ಕತೆಗಳು ಹದಿಮೂರನೆಯ ಶತಮಾನದ 'ವಂಹಾನಂಭವ' ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಉಪಲಬ್ಧವಿದ್ದವು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಕ್ರಿಯೆಗಳನ್ನು ಮಾಡುವದರಿಂದಂಟಾಂಗವ ಪುಣ್ಯದ ಕತೆಗಳು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಲ್ಲಿ ಪ್ರಚಲಿತ ಇದ್ದವು. ಧಾರ್ಮಿಕ ಪಕ್ಷ ಪಂಗಡಗಳ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಒಗೆ ಒಗೆಯ ದೇವರ ದೇವತೆಗಳ ಸ್ತುತಿಪಠ ಕಥೆಗಳಿದ್ದವು. ದೆವ್ವ, ಭೂತ, ಯಕ್ಷಿಣಿಯರ ಕಥೆಗಳನ್ನು ಅಜ್ಜಿಯರೂ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ನಿವೇದಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲದೆ ವಂಹಾಭಾರತ, ರಾಮಾಯಣ, ಭಾಗವತದ ಕಥೆಗಳಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಅಚ್ಚಾದ ಪುಸ್ತಕಗಳು ಇರಲಿಲ್ಲ ವಾದುದರಿಂದ ಮುಖತಃ ವಿವರಿಸುವ ಪರಿಪಾಠವಿದ್ದಿತು.

ಇಂದಂ ನಾವು ಪರಿಗಣಿಸುವ ಕಲ್ಪಕ ಸಾಹಿತ್ಯ (Fiction) ಬ್ರಿಟಿಶ್ ಆಡಳಿತದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಎಲ್ಲ ಕಡೆಗೂ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದ ಅಚ್ಚುಕೂಟಗಳ ವಂಖಾಂತರವಾಗಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಆಗಲೇ ಶೈಕ್ಷಣಿಕ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಉದಿಸಿದವು. ಸರಕಾರ ಹಾಗೂ ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ಮಿಷನ್‌ಗಳು ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೆ ಕಾರಣ. ಅಚ್ಚಾದ ಪುಸ್ತಕಗಳು—ಪಠ್ಯಪುಸ್ತಕಗಳು ಇತರ ಗ್ರಂಥಗಳೂ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡವು. ಆರಂಭದ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಬೋಧನೆ ಹಾಗೂ ನೀತಿಯನ್ನು ಕಲಿಸಲು ವಕ್ಕಳಾಗಿ ಪುಸ್ತಕಗಳು ತಯಾರಾದವು. ಅಲ್ಲಿ ವನರಂಜನೆಯ ಅಂಶ ತೀರ ವಿರಳ. ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ಕಾದಂಬರಿ ಎಂದರೆ ಬನಿಯನ್‌ನ 'ಪಿಲಿಗ್ರಿಮ್ಸ್ ಪೋಗ್ರೆಸ್' ಎಂಬದು. 'ಯಾತ್ರಿಕ ಕ್ರಮಣ' ಎಂದು ಅದರ ಶೀರ್ಷಿಕೆ. ಹರಿಕೇಶವಜಿ ಪಠಾರ ಅವರಿಂದ 1841ರಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಯ್ತು. ಇದಕ್ಕೆ ನಾವು ನೈಜ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿ ಎಂದು ಹೇಳುವ ಸಾಹಸ ಮಾಡಲಾರವು. ಅದು ಎಲ್ಲರಿಗೂ ವಿದಿತವಾದಂತೆ, ಬೈಬಲ್ಲಿನ ನೀತಿಯನ್ನೊಳಗೊಂಡ ಸಾಂಕೇತಿಕ ಕೃತಿ.

ಈ ಸಂಸ್ಥೆಗಳಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದವರ ಸಂಖ್ಯೆ ಹೆಚ್ಚಿದಂತೆ, ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ರಂಜನೆ ಗಾಗಿ ವಿಷಯವನ್ನು ಅಪೇಕ್ಷಿಸುವ ಓದುಗರ ವರ್ಗವೇ ನಿರ್ಮಿತವಾಯಿತು. ಅವರ ಈ ಅಪೇಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸಲು ಸ್ನೂರ್ತಿಗೊಂಡ ಕೆಲ ಲೇಖಕರು ಈ ಅವಶ್ಯಕತೆಗಳನ್ನು ಪೂರೈಸಿದರು. 1856ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿ ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಸ್ಥಾಪಿತವಾಗಲು ಪದವೀ ಧರರು ಬರತೊಡಗಿದರು. ಇದರಿಂದ ವಿವಿಧ ರಂಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಉದ್ದೇಶಗಳಿಂದ ಬರವಣಿಗೆಗೆ ಪ್ರೋತ್ಸಾಹ ದೊರೆತಿತು. ಹೆಚ್ಚು ಕಡಿಮೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದವರು ಇಲ್ಲವೆ ವಿರಾಮ ಕಾಲ ಇದ್ದವರು ಓದುಗರಾಗಿ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳ ತೊಡಗಿದರು. ಕೈ ಬೆರಳ ಮೇಲೆ ಎಣಿಸಬಹುದಾದ ಇಂತಹವರಲ್ಲಿ ಗುರುಗಳಿಂದ ಖಾಸಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ರಾಜಕುಮಾರ ರಿದ್ದರು. ಹಾಗೆಯೇ ಸಿರಿವಂತ ಜಮೀನುದಾರರು, ಸರಕಾರಿ ಸೇವೆಯಲ್ಲಿ ನಿರತರಾದವರು,

ಅದೇ ವಿವಾಹಿತರಾದ ತರುಣ ಮಹಿಳೆಯರು ಇದ್ದರು. ಇಂತಹರು ಸಾಧಾರಣ ಶಾಲೆ ಕಲಿತವರು ಇಲ್ಲವೆ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಗಂಡಂದಿರಿಂದ ಹೇಳಿಸಿಕೊಳ್ಳುವವರು ಇಲ್ಲವೆ ಗಂಡು ಮಂಖದಿಂದ ಕಲಿತವರು ಇದ್ದರು.

ಜನರು ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದಂತೆ, ಯೂರೋಪಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಭಾರತ ದೇಶಗಳ ರಾಜಕೀಯ ಹಾಗೂ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಇತಿಹಾಸದ ಪರಿಚಯ ಹೊಂದಿದಂತೆ, ಅವರಿಗೆ ಭಾರತದ ರಾಜಕೀಯ ಮೂಡಿತು. ಪರಾಧೀನತೆಯ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಭಾರತೀಯರ ಹಿಂದುಳಿದಂತೆ ಕಾರಣ ಹೊಳೆದವು. ಭಾರತೀಯ ಸಮಾಜವು ನಿಂತ ನೀರಿನಂತೆ ಮಲೆತುಹೋದ ಆಲವೂ ಆಯಿತು. ಈ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಧಾರ್ಮಿಕ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಯ ಅವಶ್ಯಕತೆ ತಲೆದೋರತೊಡಗಿತು. ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಸಂಶ್ಲಿಷಿತರಲ್ಲಿ ಹಲವು ಜನರು ಪ್ರಾಚೀನ ಭಾರತದ ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಪರಂಪರೆಯೆಡೆಗೆ ನವಜೀತನಕ್ಕಾಗಿ ದಿಟ್ಟ ಚಿಲ್ಲೆದರು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿರೋಧಿ ವಿಚಾರ ಪ್ರಣಾಲಿಗಳು ಉದಿಸಿದವು. ಪರಿಪೂರ್ಣ ಬೌದ್ಧಿಕ ಉಕ್ಕು ಎಲ್ಲೆಡೆಗೂ ಇದ್ದಿತು. ಬದಲಾಗುತ್ತಿರುವ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಹಾಗೂ ಅವಶ್ಯಕಗಳನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸಿ ದವರು ದೈನಿಕ, ಸಾಪ್ತಾಹಿಕ, ಮಾಸಿಕಗಳನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ವಿಧವಿಧವಾದ ವಿಚಾರ ಪ್ರಣಾಲಿಗಳನ್ನು ಪ್ರತಿಬಿಂಬಿಸಲು ಕಾದಂಬರಿ, ನಾಟಕ, ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಓದುವ ಹವ್ಯಾಸವುಳ್ಳ ಜನತೆಗಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವಿವಿಧ ಪ್ರಾಕಾರಗಳು ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದವು. ಈ ಪ್ರಕರಣದಲ್ಲಿ ನಿವೇದಿಸಲಾದ 1830ರಿಂದ 1885ರ ವರೆಗಿನ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ, ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಇದೆಲ್ಲ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರುವುದು.

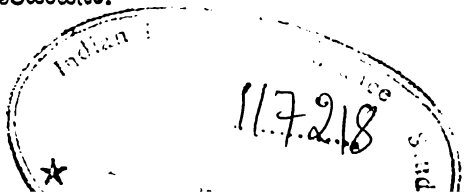
1857ರಿಂದ 1879ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ವ್ಯವಸ್ಥಿತ ಸ್ವರೂಪ ಉಂಟಾಗಿದ್ದಿತು. ಅದೊಂದು ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಮಹತ್ವದ ಅಂಗ ಎನಿಸಿತ್ತು. ಓದುಗರಿಗೆ ಅದು ಅತೀವ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಈ ಲೋಕ ಪ್ರಿಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಮಿತಿಮೀರಿದ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯತೆಯ ಪ್ರಭಾವ ನೆಲಸಿತ್ತು. ಒಂದೆಡೆ ಕಾದಂಬರಿ, ದಶಕುಮಾರಗಳಂತಹ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳು; ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ 1861 ರಿಂದ 1873ರ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡ ಅರೇಬಿಯನ್ ಹಾಗೂ ಪರ್ಷಿಯನ್ ಕೃತಿಗಳು ಅಂಗ ಭಾಷೆಗೆ ಅನುವಾದಿತವಾಗಿ ಜನತೆಯ ಹೃದಯ ಸೂರೆಗೊಂಡವು. ಈ ಮಾದರಿಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಕಥಾನಾಯಕ ನಾಯಕಿಯರೆಂದರೆ ರಾಜಮನೆತನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವರು; ಕೆಲವರು ಅವರ ಗೆಳೆಯರು ಸಿರಿವಂತ ಜನರು. ಕಥಾನಾಯಕನು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ತಪ್ಪದೆ ಪ್ರಣಯ ದೇವತೆಯ ಪ್ರತೀಕವಾಗಿರುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನು ಮದನ ನಲ್ಲದೆ ಶೌರ್ಯದ ಅಪರಾವತಾರ. ಕಥಾನಾಯಕಿ ರತಿಂಕಂತೆ. ಪ್ರಮಂಖ ಪಾತ್ರಗಳು, ಪರಿಸರ, ಪ್ರಸಂಗಗಳು, ಋತುಮಾನಗಳ ಹಾಗೂ ನಿಸರ್ಗ ವರ್ಣನೆ, ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಬರುವ ಅಪನ್ಮಾಲಿಕೆ—ಎಲ್ಲ ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯವು. ಅಲ್ಲಿಯ ಅಲೌಕಿಕ ಕೃತಿಗಳು, ವಿಮೋಚನೆ—ಎಲ್ಲ ಪೂರ್ವ ನಿಯೋಜಿತ. ಭಾಷೆ ಕೃತಕ ಹಾಗೂ ಅಲಂಕಾರಿಕ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಉದ್ದೇಶ ಕೇವಲ ಉದ್ದೇಶಕದ ರಂಜನೆ ಒದವಿಸುವುದು ಇದ್ದುದರಿಂದ (ಇವುಗಳ ಓದುಗರಿಗೆ ವಿರಾಮ ಕಾಲ ಕಡಿಮೆಕೊಂಡು ಬಿದ್ದಿರುವುದು; ಅಲ್ಲದೆ ಅವರು ಕಲಿತ ಮಹಿಳೆ

ಯರು), ಅನೀತಿಯ ಆಚರಣೆಯ ದುಷ್ಟರಿಣಾಮ ಬಿಂಬಿಸುವುದು ಇದ್ದಂದರಿಂದ, ಸದಾಚಾರದ ಬಾಳಿನ ಹೆಚ್ಚಳವನ್ನು ತಿಳಿಸುವದಿದ್ದಂದರಿಂದ, ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಸುಖಾಂತವಾಗದೆ ಗತಿ ಇರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಅನ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಪ್ರತೀಕಾರ, ಸತ್ಯಕ್ಕೆ ಗೆಲುವು ಕಟ್ಟಿಟ್ಟಿದ್ದೆ.

ಇವುಗಳಿಗೆ ಮಾದರಿ ಎಂದೂ ನಾವು ಇಲ್ಲಿ ಲಕ್ಷ್ಮಣ ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಹಳಬೆ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿ 'ಮಂಕ್ತಮಾಲಾ' (1861) ಇದರ ವಸ್ತುವನ್ನು ಸಂಕ್ಷೇಪದಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸುವೆವು. ಮೇಲೆ ನಿವೇದಿಸಿದ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಕಾದಂಬರಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿರುವವು. ಇದೊಂದೂ ಸೀಮಾ ರೇಖೆ ಎಂದು ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿರುವುದು. ಕಾದಂಬರಿಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ಎನಿಸಿದ ಮಂಕ್ತಮಾಲಾ ಕಾಂತವರ್ಮನ ಮಗಳು. ಅವನು ಇರಾವತಿಯ ಜಾಗೀರ ದಾರನು. ಭಯಾನಕ ಎಂಬ ದೊರೆಯ ಸಹಾಯಕ ವಂತ್ರಿಯಾದ ಧನಶಂಕರನೊಡನೆ ಅವಳ ವಿವಾಹ ಜರುಗಿರುವುದು. ಈ ದೊರೆ ಕ್ರೂರನಲ್ಲದೆ ಅನ್ಯಾಯಕ್ಕೆ ಎಷ್ಟೂ ಹೇಸ ದವನು. ಇವನ ಸಂತೃಪ್ತವಂತ್ರಿರವ ಉಪದೇಶಕ ವಂಡಲಿಯೂ ಅಷ್ಟೇ ಅವಿವೇಕ. ಅವರಲ್ಲಿ ಶುಕ್ಲಾಕ್ಷನೊಬ್ಬನು ಶಾಂತವರ್ಮನ ಸೋದರಿಯ ವಂಗ. ಧನಶಂಕರನ ಯೋಜನೆಯಂತೆ ಅವನು ದೊರೆ ಭಯಾನಕನ ಜೊತೆಗೆ ಪ್ರವಾಸಕ್ಕೆ ಆಣೆಯಾಗಿರುವನು.

ಶುಕ್ಲಾಕ್ಷನ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆ ಎಂದರೆ, ಧನಶಂಕರ ಹಾಗೂ ವಂಕ್ತಮಾಲಾಳನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸುವುದು. ಅದರಿಂದ ಶಾಂತವರ್ಮನ ಜಾಗೀರೂ ತನಗೆ ದೊರೆಯುವದೆಂದೂ ಅವನ ಲೆಕ್ಕ. ಅವನು ಸೋದರಿಯ ವಂಗನಿದ್ದಂದರಿಂದ ಉಳಿದ ವಾರಸದಾರರಿಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ತನಗೇ ಸಂಪತ್ತಿನ ಒಡತನ ಸಿಗುವದೆಂದೂ ತಿಳಿದಿದ್ದನು. ಈ ಮಹತ್ವಾಕಾಂಕ್ಷೆಯ ಮೂಲಕವೇ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಘಟನೆಗಳೆಲ್ಲ ಸಮಂದ್ಯವಿಸುವವು. ಅವನು ಧನ ಶಂಕರನನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಿಸುವನು. ಅನಂತರ ಅವನನ್ನು ಚೀಲದಲ್ಲಿ ತುರಂಕಿಸಿ ನದಿಯಲ್ಲಿ ಚೆಲ್ಲಿಸುವನು. ಸುದೈವದಿಂದ ಕೆಲವು ಮೀನುಗಾರರು ಅವನನ್ನು ಉಳಿಸುವರು. ಅವನನ್ನು ಗುರುತಿಸಿ ಆರೈಕೆ ಮಾಡುವರು. ಅನಂತರ ಅವನು ಬೈರಾಗಿಯ ವೇಷ ತಳೆದು ಯಾತ್ರಾರ್ಥಿಯಾಗಿ ಹೊರಡುವನು.

ಏನೂ ಅರಿಯದ ಮಂಕ್ತಮಾಲಾ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪತಿಯನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸ ಬೇಕೆಂದು ಇಚ್ಛಿಸುವಳು. ಈ ಉದ್ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಒಬ್ಬ ಮಹಾಂತ್ರಿಕನನ್ನು ಗೊತ್ತೂಮಾಡುವಳು. ಈ ವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಶುಕ್ಲಾಕ್ಷನು ಒಳಗಿಂದೊಳಗೆ ಲಂಚದ ಆಸೆ ತೋರಿಸಿರುವನು. ಮಂಕ್ತಮಾಲಾಳ ರುಂಡವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿ, ಆ ಮರಣದ ಕಂಠವನ್ನು ತಂದೂ ತೋರಿಸೆಂದೂ ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿರುವನು. ಆದರೆ ಮಹಾಂತ್ರಿಕನು ಮಂಕ್ತಮಾಲಾಳ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ವಂದಿಸೋಲುವನು. ಆಕೆಯ ರುಂಡವನ್ನು ಕತ್ತರಿಸುವ ಬದಲೂ ಆಕೆಯನ್ನು ಒಂದು ಗವಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಚಿಟ್ಟು ಆಕೆಯ ದಾಸಿಯನ್ನು ಕೊಂದೂ ಆಕೆಯ ಕೈ ಕಾಲಗಳನ್ನು ಶುಕ್ಲಾಕ್ಷನ ವಂಚೆ ಇಡುವನು. ಈ ಅವಯವಗಳು ಮಂಕ್ತಮಾಲಾಳವಲ್ಲ ಎಂದು ಶುಕ್ಲಾಕ್ಷನಿಗೆ ತಿಳಿಯುವುದು. ಆದುದರಿಂದ ಅವನು ಮಹಾಂತ್ರಿಕನನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿ ತಾನು ಮಂಕ್ತಮಾಲಾಳ ಶೋಧನೆಗಾಗಿ ಹೊರಡುವನು.

ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಆಕೆ ಗವಿಯಿಂದ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಹೊರಬಿದ್ದು, ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಕಂಡು ಕೊಂಡ ಸುರಂಗ ಮಾರ್ಗದೊಳಗಿಂದ ಹಾಯ್ದು ಉಜ್ಜಯಿನಿಗೆ ನಡೆಯುವಳು. ಆಕೆಯ ಜೊತೆಗೆ ಸಹಾಯಕ್ಕೆಂದೂ ಆಕೆಯ ನಂಬಿಗಸ್ಥ ಸೇವಕ ಗಂಲಾಲಸಿಂಗನಿರವನು. ಆದರೆ ಶುಕ್ಲಾಕ್ಷ ಆಕೆಯ ಬೆನ್ನು ಬಿಟ್ಟಿರಲಿಲ್ಲ. ಉಜ್ಜಯಿನಿ ಬಳಿಯ ನದಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ನಡು ಗಡ್ಡೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದು ಹಾಳು ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಕೀಲಿಹಾಕಿ ಇಡುವನು. ಅಲ್ಲಿಂದ ಆಕೆಯು ದೈವ ಯೋಗದಿಂದ ತನ್ನ ಬಾಲ್ಯದ ಗೆಳೆಯ ಸೋಮದತ್ತನ ಸಹಾಯದಿಂದ ಪಾರಾಗುವಳು. ಅವನು ನಿರಾಸೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಪುನಿ ಮಾರು ತೊರೆದು ಇಲ್ಲಿ ಬಂದು ನೆಲಸಿದ್ದನು. ಅವನನ್ನು ಉಜ್ಜಯಿನಿಯಲ್ಲಿ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿಡಲಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅವನು ಸೆರೆಮನೆಯ ಕಾವಲಾಗಾರನಿಗೆ ಲಂಚ ಕೊಟ್ಟು ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದನು.

ಧನಶಂಕರ ಹಾಗೂ ಮಂಕ್ತಮಾಲಾ ಸತ್ತರೆಂದು ತಿಳಿದು ಶಾಂತವರ್ಮನು ಸುದೀರ್ಘ ಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಕೈಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಸಂಗಡ ಅವನ ಹೆಂಡತಿ, ಪರಿವಾರ ಇದ್ದಿತು.

ಕೊನೆಗೆ ಅನೇಕ ವಿಪತ್ತುಗಳ ನಂತರ ಎಲ್ಲ ಯಾತ್ರಿಕರು ಒಟ್ಟುಗೂಡುವರು. ಸುಖಸಂಪದವು ಲಭಿಸುವವು. ಎಲ್ಲರೂ ಜಯಪುರಕ್ಕೆ ವಂರಳಿದಾಗ ಪ್ರಜೆಗಳೂ ಭಯಾನಕ ಹಾಗೂ ಅವನ ಸಲಹಾ ಮಂಡಲದ ವಿರಂದ್ಧ ಬಂಡೆದ್ದುದು ತಿಳಿದು ಬರುವುದು. ಆ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿ ಜನತೆ ದೊರೆಯ ಸದಾಚಾರಿ ಸೋದರ ವಿಶಾಲಾಕ್ಷನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದ ಮೇಲೆ ಕೂಡಿಸುವರು. ವೃದ್ಧ ವಿಶ್ವಾಸುಗ ಮಂತ್ರಿಗೆ ಅವನ ಹಿಂದಿನ ಸ್ಥಾನಮಾನ ಲಭಿಸುವವು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಇವ್ಯೂಡಿ ಹರ್ಷ ಉಂಟಾಗುವುದು.

ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಕಟವಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಮಾದರಿಯನ್ನು ಈ ವಸ್ತು ನಿವೇದಿಸುವುದು. 'ವಂಜು ಘೋಷ' (1867) ಕಲಾಕೃತಿ ಎನ್. ಎಸ್. ರಿಸಬೂಡರದು. ಯಾರೂ ನಂಬಲಾಗದ ವಿಪತ್ತುಗಳನ್ನು ಹುಟ್ಟಿಸುವಲ್ಲಿ, ಸುದೈವದಿಂದ ಪಾರಾಗುವ ಪ್ರಸಂಗ ನಿರ್ಮಿಸುವಲ್ಲಿ ಈ ಕೃತಿ 'ಮಂಕ್ತಮಾಲ'ವನ್ನು ಹಿಂದೆ ಹಾಕುವುದು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ಕಥಾನಾಯಕನು ಅಪಾರ ಹಣ ಕೊಟ್ಟು ವಿಮಾನ ಒಂದನ್ನು ಕೊಂಡು ಬಳಸುತ್ತಿರುವನು. ಅದನ್ನು ಮಂಡಿಚಿ ಪೆಟ್ಟಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಇಡಲು ಬರುವುದು. ಒಬ್ಬ ಮನುಷ್ಯನು ಸದಾಚಾರಿಗಾಗಿ ಅದನ್ನು ಒಯ್ಯುತ್ತಾನೆ. ಆದ ಕಥಾನಾಯಕಿಯ ಅರಮನೆಯ ಕಿಟಕಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸಬಲ್ಲುದು. ಆದರೂ ಅದರಲ್ಲಿ ಸಂವಿಕರವಾಗಿ ನಾಲ್ಕು ಜನ ಕೂಡಬಲ್ಲರು. ಅದು ಭಾರತದ ಈಶಾನ್ಯಕ್ಕೆ ನಾಲ್ಕು ಸಾವಿರ ಮೈಲಿ ದೂರ ಹಾರುವುದು. ಆದರೆ ಯಾವ ದೇಶಕ್ಕೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಮಾತ್ರ ವಿವರಿಸಿಲ್ಲ.

ಕಾದಂಬರಿ ಎಂಬ ಮಾನದಿಂದ 'ವಂಜು ಘೋಷ' 'ಮಂಕ್ತಮಾಲ'ದಕ್ಕಿಂತ ಕೆಳ ಮಟ್ಟದ್ದು. ಆದರೆ ಆ ಕಾಲದ ಓದುಗರಿಗೆ ಇಂತಹ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಬಹಳ ಹಿಡಿಸಿ

ತ್ತಿದ್ದವು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ 1861ರಂದ 1876ರ ವರೆಗೆಂದರೆ ಇಂತಹ ಸಂಮಾರಂ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿದ್ದವು.

ಆ ಕಾಲದ ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಜನರ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ನೆಲೆಸಿದ ಹಲವಾರು ವಿಚಾರಗಳಂ ಇಂತಹ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿದ್ದವು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ —ಹುಡುಗಿಯರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸುವುದು, ತರಣ ವಿಧವೆಯರಿಗೆ ಪುನರ್ವಿವಾಹ, ತರಣ ವಿಧವೆಯರ ಕ್ಷೌರದ ಅನಿಷ್ಟ ಪದ್ಧತಿಯನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸುವಿಕೆ—ಮುಂತಾದವು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ ನಮಗೆ 'ಮಂಕ್ತಮಾಲಾ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವುದು. ಮಂಕ್ತಮಾಲೆಯ ಗಂಡನು ಸತ್ತನೆಂದು ನಂಬಿ ಆಕೆಯ ಕ್ಷೌರಕ್ಕೆ ಅಣಿಗೊಳಿಸಿದ ಸನ್ನಿವೇಶ. (ಆದರೆ ಆಕೆಯ ಪತಿ ಇನ್ನೂ ಜೀವಿಸಿರುವನೆಂದು ಹಿಂದೆಗಡೆ ತಿಳಿದು ಬಂದಿತು. ಆ ವಿಧಿ ಜರುಗಲಿಲ್ಲ. ಆ ಮಾತು ಬೇರೆ) ಈ ಸಮಸ್ಯೆಗೆ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅತಿ ಗಾಂಭೀರ್ಯದ ಸ್ವರೂಪ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆ ಮೂಲಕ ಕಟುವಾದ ವಿವಾದಗಳು ಜರುಗಿದವು. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಶ್ರೇಷ್ಠ ಕೃತಿ ಎನಿಸಿದ—ಆದರೆ ಯಾರು ಲಕ್ಷಿಸುವರು? ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇದೊಂದು ನಿರ್ಣಾಯಕ ಸಂಗತಿ. ತರಣ ವಿಧವೆಯರ ಪುನರ್ವಿವಾಹ ಪ್ರಶ್ನೆ 'ರತ್ನಪ್ರಭಾ' (1866) ಎಂಬ ಬೇರೊಂದು ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಬರುವುದು. ಅದರ ಲೇಖಕರು ಲಕ್ಷ್ಮಣ ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಹಳಬೆ. ಹುಡುಗಿಯರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸುವವರ ಮಹತ್ವದ ವಿಷಯ 'ವಿಚಿತ್ರಪುರಿ' (1870) ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಒತ್ತಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಭಯಾನಕ ಮೂಢನಂಬುಗೆಗಳು, ಆಸಂಬದ್ಧ ಘಟನೆಗಳು, ಅಪರಿಮಿತ ದಬ್ಬುಳಿಕೆ ಇರುವ ಜೊತೆಗೆ ಆಧುನಿಕ ಕಲ್ಪನೆಗಳ ತೋಡಕೂ ಇರುವುದು, ಘರ್ಷಣೆಯೂ ಉಂಟು.

ಕೆಲವೊಂದು ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಇಂದಿಗೂ ಲೋಕಪ್ರಿಯ ಎನಿಸಿವೆ. ಪುನಃ ಪುನಃ ಪ್ರಕಟನೆಗೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವವು. ಆದರೆ ಅವು ಸೃಜನ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿ ರಂಗದಲ್ಲಿ ನುಸುಳಿಲ್ಲ.

ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿ ಎಂದರೆ 'ಯಮುನಾ ಪರ್ಯಟನೆ' (1857). ಅದರ ಲೇಖಕರು ಬಾಬಾ ಪದ್ಮಾಜಿ. ಅವರು 1854ರಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ್ಚನ್ ಮತ ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಆ ಕಾದಂಬರಿಯ ಉಪ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ಎಂದರೆ 'ಓಂದೂ ವಿಧವೆಯರ ಶೋಚನೀಯ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ವರ್ಣನೆ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಉದ್ದೇಶ ಎಂದರೆ ಹಿಂದೂ ವಿಧವೆಯರ ಗೋಳನ್ನು ಬಣ್ಣಿಸುವುದು. ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಬ್ರಾಹ್ಮಣ ವಿಧವೆಯರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಚಿಂತಾಜನಕ ಬಾಳನ್ನು ತಿದ್ದುವುದು. 1882ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾದ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರಸಾರದ್ರಣ ಪ್ರಸಾದವನೆಯಲ್ಲಿ ಲೇಖಕರು ಈ ವಿಷಯವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ನಿವೇದಿಸಿರುವರು.

ತರಣ, ಸುಶಿಕ್ಷಿತ ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯ ಸಮಾಜದ ಓದೂ ದಂಪತಿಗಳ—ವಿನಾಯಕ ಹಾಗೂ ಯಮುನಾ—ಇವರ ಕತೆ ಇದು. ಗಂಡ ಹೆಂಡರು ಒಂದು ಸುದೀರ್ಘ ಪ್ರವಾಸ ಕೈಕೊಳ್ಳುವರು. ಪ್ರವಾಸದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂ ವಿಧವೆಯರು ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳುವರು. ಅವರು ಮೋಸಕ್ಕೊಳಗಾಗಿರುವರು. ಹಲವರು ಭಿಕ್ಷಾ ವೃತ್ತಿಗೆ ತುತ್ತಾದವರು.

ಇತರರದು ಅನೀತಿವಂಯಂ ಬಾಳಂ. ಅಪರ ಹೀನ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನೂ ಕಂಡಂ ಈವರ್ವರೂ ದುಃಖಿತರಾಗುವರಂ. ತಿರುಗಿ ಒರುವಾಗ ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ವಿನಾಯಕನಂ ಒಂದಂ ಆಪಘಾತ ದಲ್ಲಿ ಜರ್ಜರಿತನಾಗುವನಂ. ಅವನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಚಿಂತಜನಕವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿ ವರಣಕ್ಕೆ ಗುರಿಯಾಗುವನಂ. ಅವನು, ಅವನ ಹೆಂಡತಿ ಕ್ರೈಸ್ತ ಧರ್ಮವನ್ನೂ ಗುಪ್ತವಾಗಿ ಅಂಗೀಕರಿಸಿದ್ದರು. ತನ್ನ ಕೊನೆಯ ಗಳಿಗೆ ಒಂತೆಂದಂ ಎನಿಸಿದಾಗ ವಿನಾಯಕನಂ ತನ್ನ ಹೆಂಡತಿಗೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ದೀಕ್ಷೆಯನ್ನೂ ಕೊಡಿಸೆಂದಂ ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುವನಂ. ಆಕೆ ಬಿಟ್ಟದಳಂ. ವಿನಾಯಕನ ನಿಧನಾನಂತರ ಯಮುನಾ ಕೂಡ ಕ್ರೈಸ್ತ ಪಂಚಕ್ಕೆ ಸೇರಿದಳಂ. ವಿನಾಯಕನ ಉಪದೇಶ ದಂತೆ ಪುನರ್ವಿವಾಹ ಮಾಡಿಕೊಂಡಳಂ.

ಹಿಂದೂ ವಿಧವೆಯರ ಹೀನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ವರ್ಣನೆ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ಅನೇಕ ಘಟನೆಗಳಲ್ಲಿ ಇರುವುದು. ಅದು ನಿಜಕ್ಕೂ ಸಜೀವವಾಗಿದ್ದು ಓದುಗರ ಸಹಾನುಭೂತಿಯನ್ನು ಕೆರಳಿಸುವುದು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು ಪ್ರಕಟವಾದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಓದುಗರ ಮನಸ್ಸನ್ನು ಇದು ಸೆಳೆದಿರಬೇಕೆಂದು ಎನಿಸುವುದು. ಈ ಪ್ರಶ್ನೆ ಆಗ ಗಂಭೀರವಾಗಿರಬೇಕು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಕ್ರಮಪ್ರಾಪ್ತವಾಗಿ ಒರುವದರಿಂದ ಅವು ವಸ್ತುಸಂವಿಧಾನವಾಗಿ ಕಟ್ಟಿಕೊಳ್ಳುವದಿಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ನಡವಳಿ ತೊಡಕುಗಳು, ವಿರೋಧಗಳು ಒರುವವು. ಆದರೆ ಆ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಕತೆಯ ನೇಯ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಅಜು ಕಟ್ಟಾಗಿ ಹೊಂದಿಕೊಳ್ಳುವದಿಲ್ಲ. ಬಿಗುವು ಉಂಟಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಇದು ಅಲ್ಲದೆ ಕ್ರೈಸ್ತ ವಂತಾಂತರದ ವಿಚಾರವು ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಬಾಹ್ಯ ಎನಿಸುವುದು. ಪ್ರವಂಖಿ ಪಾತ್ರಗಳ ಹೃದಯಕ್ಕೆ ಆದು ಸವೀಪ ಆಗಿರಬಹುದು. ಸತ್ವಪೂರ್ಣ ಕಾದಂಬರಿ ಆಗುವಂತೆ ಕತೆಯನ್ನೂ ಹೆಣೆಯಲಂ ಸಾಧ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಆದರೆ ಬಾಬಾ ಪದ್ಮಾಜಿ ಅವರು ಕಾದಂಬರಿಕಾರನ ಮನೋವೃತ್ತಿಯವರಲ್ಲ. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಈ ಕೃತಿ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾರಂಭದ ಅವಸ್ಥೆಯನ್ನು ಸೂಚಿಸುವದೇ ಹೊರತಂ ತಾನಾಗಿ ಒಂದಂ ಕಾದಂಬರಿಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯುವದಿಲ್ಲ.

ಆದರೆ ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಮಂಂಬರುವ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಅಗ್ಗುಗಾಮಿ ಆಗಿರಲು ಸಾಕು. ಯಮುನೆಯ ಪಾತ್ರವು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರುವುದು. ಆಕೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸ್ವಭಾವದವಳು, ವಿವೇಕಿಯು, ದಯಾಶೀಲಳು, ಅತೀವ ಧರ್ಮಿಷ್ಠಳು ಅಲ್ಲದೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಮೈಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡವಳು. ವಿನಾಯಕನು ಪ್ರೀತಿಯ ಪತಿ. ಉದಾರಿ ಹಾಗೂ ದಯಾರ್ಥಿ ಹೃದಯ. ಅವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಪ್ರಗತಿಪರ. ಎರಡೂ ಪಾತ್ರಗಳು ಸಜೀವವಾಗಿರುವವು. ಆದರೆ ಬಾಬಾ ಪದ್ಮಾಜಿ ಅವರು ಕೇವಲ ಗದ್ಯ ಲೇಖಕರು, ಕಾದಂಬರಿಕಾರರಲ್ಲ. ಅಂತೇ ಆದು ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಆರಂಭದ ದಿಸೆ. ಅದಕ್ಕೆ ಕಾದಂಬರಿಯ ಲಕ್ಷಣಗಳು ವಿರಳ.

ಎರನೆಯ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿ—ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಅಲಕ್ಷಿತವಾದುದು—ಎಂದರೆ 'ಶ್ರೀರಸ್ತಾದಾರ್' ಎಂಬುದು. ಆದರೆ ಲೇಖಕರು ವಿನಾಯಕ ಕೊಂಡದೇವ ಓಕ. 1881ರಲ್ಲಿ ಅದು ಪ್ರಕಟವಾಗಿದ್ದರೂ 1872ರಲ್ಲಿ ಬರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಿತು. ಯಮುನಾ ಪರ್ಯಟನೆ

ದಂತೆ 'ಶಿರಸ್ತೇದಾರ್' ಕಾದಂಬರಿ ಕೂಡ ಸುನಿಶ್ಚಿತ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ರಚಿತವಾದದ್ದು. ಈ ಸಾಮಾಜಿಕ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಲೇಖಕರೇ ನಿವೇದಿಸಿರುವರು—“ಯಂರೋಪಿಯಂ ಸದ್ಗೃಹಸ್ಥರ ಕೈಕೆಳಗೆ ಕೆಲಸ ಮಾಡುವ ಕಚೇರಿ ಶಿರಸ್ತೇದಾರರು, ಕಾರಕೂನರು ಇವರ ಲಂಚಖೋರ ವೃತ್ತಿಯನ್ನು, ಆಪ್ತಪ್ರಾಣಿಕತೆಯನ್ನು ಇದು ಬಯಲಿಗೆಳೆಯುವುದು. ಬಡ ಜನರನ್ನು ಹಾಕಂ ಮಾಡುವ, ದಬ್ಬುಳಕೆ ನಡಿಸುವ, ಹಾಗೂ ಇದ್ದ ಅಧಿಕಾರದ ದುರುಪಯೋಗ ಪಡಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯ ಅಪಹೇಳನೆ ಇಲ್ಲಿದೆ. ಇದನ್ನು ತಡೆಯಲೇ ಬೇಕು. ಪೂರ್ಣ ನಿರ್ಲಸುವದು ಸಾಧ್ಯವಾಗಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ.”

ರೆವಿನ್ಯೂ ಕೋರ್ಟಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ ಶಿರಸ್ತೇದಾರ ಅಥವಾ ಪರಿಷ್ಕ ಕಾರಕೂನ ನೊಬ್ಬ ತಾನು ಒಪ್ಪಿಕೊಂಡ ಅಪರಾಧಗಳಿಗೆ ಕತೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಬಂದಿದೆ. ಕತೆಯ ನಿವೇದಕನ ಪಗಾರ ಆರಂಭಕ್ಕೆ ತಿಂಗಳಿಗೆ ಹತ್ತು ರೂಪಾಯಿ. ಅದು ತೀರ ಕಡಿವೆ ನಿಜ. ನಾಕರಿಗೆ ಬಂದ ಕೆಲ ದಿನಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಕಪಟ ರೀತಿಯಿಂದ ಹೇಗೆ ಐಣ ಗಳಿಸಬೇಕೆಂಬುದನ್ನು ಕಲಿತು ಲಂಚ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಮೊದಲು ಮಾಡುವನು. ಕೊನೆಗೆ ಕೆಳಗಿನ ಕಾರಕೂನ ನೊಬ್ಬನ ಅಸೂಯೆಯ ಮೂಲಕ ಲಂಚ ತೆಗೆದುಕೊಂಡದ್ದಕ್ಕೆ ಅಧಾರ ದೊರೆಯುವವು. ಅಪನ ಮೇಲೆ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಖಿಟ್ಟಿ ಹಾಕಿ ನ್ಯಾಯವಿಚಾರಣೆ ನಡೆದು ಕೊನೆಗೆ ಅವನಿಗೆ ಉಗ್ರ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಲಾಗುವುದು.

ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಶಿರಸ್ತೇದಾರನು ದಿವಸಗಳ ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕುವಾಗ ತನ್ನ ಹಿಂದಿನ ಜೀವನದ ನೆನಪು ಮಿಂಚುವುದು. ತನ್ನ ಅನೀತಿಮಯ ತಪ್ಪುಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಅದಕ್ಕಾಗಿ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪಕ್ಕೊಳಗಾಗಿ ತನ್ನನ್ನು ಕ್ಷಮಿಸೆಂದು ದೇವರಿಗೆ ಮೊರೆ ಇಡುವನು.

ಕೆಲವೊಂದು ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಕಥಾ ರಚನೆಯ ಕೌಶಲ 'ಯಮೂನಾ ಪರ್ಯಟನ್' ಕ್ಕಿಂತ ಒಳ್ಳೆಯದಿರುವುದು. ಕತೆ ಹೆಚ್ಚೆ ಹೆಚ್ಚಿಗೆ ಮುಂದುವರಿಯುವುದು. ಏರಿಕೆಯ ಮಟ್ಟ ಮುಟ್ಟುವುದು. ಲಂಚಖೋರ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೆರೆ ಮನೆಗೆ ಅಟ್ಟಿದುದು ಶಿಖರ. ಕತೆಯು ಪ್ರಮುಖ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಪಾತ್ರವು ಕ್ರಮೇಣ ರೂಪುಗೊಳ್ಳುವುದು; ತೊಡಕಿನ ದಾಗುವುದು. ವಿವಿಧ ಮುಖಗಳಿಗೆ ಗೋಚರಿಸುವವು. ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಸ್ವಭಾವದಲ್ಲಿ ವಿರೋಧಗಳು, ತೊಡಕುಗಳೂ ತಲೆದೋರುವವು. ಇವುಗಳು ಮೂಲವ ಸ್ವಭಾವದ ಮೇಲೆ ಬೆಳಕು ಚೆಲ್ಲುವವು. ಏನೂ ಅಲಂಕಾರಿಕತೆ ಇಲ್ಲದೆ ಕತೆ ಸರಾಗವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯುವುದು. ಅತಿಶಯೋಕ್ತಿಗೆ ಇನಿಸೂ ಎಡೆ ಇಲ್ಲ. ತಪ್ಪು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವ ಧರ್ಮಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ಸ್ವವಿಮರ್ಶೆಯ ಆಂತರಿಕ ಪ್ರವಾಹ ಇರುವುದು. ಸರಕಾರಿ ಕಚೇರಿಗಳಲ್ಲಿಯ ವ್ಯವಹಾರಗಳೆಲ್ಲವನ್ನು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಒಣ್ಣಿಸಲಾಗಿರುವುದು. ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿಯ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಯ ಬೆಳವಣಿಗೆಯ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಪ್ರಗತಿಯ ಹೆಜ್ಜೆ.

'ಶಿರಸ್ತೇದಾರ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಲೇಖಕರು ತಮ್ಮ ಕಥಾನಕಕ್ಕಾಗಿ ಆತ್ಮ ಚರಿತೆಯ ರೀತಿಯನ್ನು ಅಳವಡಿಸಿಕೊಂಡುದು ಮನೋರಂಜಕ ಸಂಗತಿ. ಒಂದು ಪಾತ್ರದ ಅಂತರಂಗದ ನಿರೂಪಣೆಗೆ ಈ ತಂತ್ರವು ಅತ್ಯಂತ ಉಚಿತವು. ಲೇಖಕನಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ಹೆಚ್ಚಿನ

ಕೌಶಲ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ನಿರೀಕ್ಷಣಾ ಶಕ್ತಿ ಹಾಗೂ ಬಿಗುವು ಅತ್ಯವಶ್ಯ. 'ಶಿರಸ್ತೇದಾರ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಲೇಖಕರಂ ಸ್ವಭಾವತಃ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರಲ್ಲ ಎಂದಂ ವಿಚಾರಿಸುವಾಗ ಅವರಂ ತಮ್ಮ ಯಂತ್ರದಲ್ಲಿ ಸಫಲರಾದಂದಂ ನಿಜಕ್ಕೂ ವಂಹತ್ವದ ಸಂಗತಿ.

ವಂಂದೆ ಬರಂವ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ತಾವು ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಡಂತ್ರೇ ವಂದಂ ಈ ಇಬ್ಬರಂ ಲೇಖಕರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರಿಗೂ ಹೊಳೆದಿರಲಿಲ್ಲ !

ವಂರಾರಿ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಇತಿಹಾಸಕಾರರಂ 'ಯಂಪಂನಾ ಪರ್ಯಟನ'ವನ್ನು ಲಕ್ಷಿಸಿರಂವರಲ್ಲದ ಆದಂ ವಂರಾರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಪ್ರಥಮಂ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಯಂದೂ ಬಣ್ಣಿಸಿರಂವರಂ. ಆದರೆ ಅವರಂ 'ಶಿರಸ್ತೇದಾರ' ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಒಗೆಗೆ ಆಪ್ಪು ಗಂಭೀರ ವಾಗಿ ವಿಚಾರಿಸಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ, ಆದಂ ಮೊದಲಿನಕ್ಕಿಂತ ರಚನೆಯಂ ಮೂಡಿದದ ಹೆಚ್ಚು ಒಳ್ಳೆಯಂದಂ. ಆದರೇನು ? ಕೊನೆ ಕೊನೆಗೆ ಮೂತ್ರ ಉಪದೇಶ ಪದಸರಣೆಯಂ ತಲೆಹಾಕಿದೆ. ಅದೊಂದ್ ದೋಷ. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಎಂದರೆ 1857ರಿಂದ 1881ರ ವರೆಗೆಂದರೆ ಅನೇಕ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಪ್ರಕಟವಾಗಿದ್ದವು. ಅವು ಲೋಕ ಪ್ರಿಯಂವೂ ಎನಿಸಿದ್ದವು. 'ಶಿರಸ್ತೇದಾರ' ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಬರವಣಿಗೆಗೆ ಇಳಿದ ಕಾಲಕ್ಕೇ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿದ್ದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ತಕ್ಕ ಪಂನ್ನಣೆ ದೊರೆಯಂತ್ತಿತ್ತೂ.

ಈಗ ನಾವು ಪರ್ಯಾಯೋಚಿಸಲಿರಂವ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಲೇಖಕರಂ ತಾವು ಏನಂ ಬರೆಯಂತ್ತಿರಂವವು, ಏಕೆ ಹಾಗೆ ಬರೆದವು ಎಂಬುದರ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಇದ್ದವರಂ. ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಎಂದರೆ 'ನಾರಾಯಣರಾವ ಮತ್ತೂ ಗೋದಾವರಿ' ಎಂಬದಂ. ಇದಂ 1879ರಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟ ವಾಯಿತಂ.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಪ್ರಕಟವಾಗಂತ್ತಿದ್ದ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಕೃತಿಗಳ ವಿರಂದ್ಧ ಅತ್ಯಪ್ಪಿಯಂನ್ನು ವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಿತಂ. ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಕಲಾಕೃತಿ ಎಂದೇ ಇದಂ ರಚಿತ ವಾಯಿತಂ. ಆದಂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮಧ್ಯಮಂ ತರಗತಿ ಹಾಗೂ ಒಡ ಜನರ ಜೀವನದ ಒಗೆಗೆ ಇರಂವದಂ. ಸಿರಿವಂತ ಹಾಗೂ ರಾಜವಂಸತನದವರ ಒಗೆಗಲ್ಲ. ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳಂ ಸರ್ವಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂಖ್ಯಾಂತ ಆದಂತೆ ಇದಂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಲೇಖಕರಂ ಈ ತಮ್ಮ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟಗೊಳಿಸಿದ್ದಾರೆ—ಅವರಂ ಉಸಿರಿದಂದಂ ಇಂತಂ—“ಕಾದಂಬರಿಯಂ ವಂಖಾಂತರ ನಾವು ಪ್ರತಿ ನಿತ್ಯ ಸಂಭವಿಸಂವ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಲೆಳಸಿದರೆ ಅವು ಇದ್ದಕ್ಕಿದ್ದಂತೆ ನಾವು ವರ್ಣಿಸಬೇಕಂ. ಒಳ್ಳೆಯ ಜನರಿಗೆ ಎಂಥೆಂಥ ಆನರ್ಥಗಳು. ಒದಗಂವವೆಂಬಂದನ್ನೂ ಅವರಂ ಹೇಗೆ ಅವನ್ನಂ ಎದೆ ಗಾರಿಕೆಯಿಂದ ಸಹಿಸಂವರೆಂಬಂದನ್ನೂ ತೋರಿಸಬೇಕಂ. ಅನ್ಯಾಯದ ದೋಷಾರೋಪಣೆ ಯಿಂದ ಅವರಂ ಹೇಗೆ ಮೂಲೆಗಂಪಾಗಂವರಂ ಎಂಬಂದನ್ನೂ ವಿವರಿಸಬೇಕಂ. ಈ ದೃಷ್ಟಿ ಯಿಂದ ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಪ್ರಣೀತವಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದಂ ಮಾತೆಂದರೆ, ನಮ್ಮ ನಾಟಕಗಳು, ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಸಂಖ್ಯಾಂತವೇ ಇರಂವವು. ಈ ಫರಂಪರೆಗೆ ವಿರಂದ್ಧ ವಾಗಿ ನಾನಂ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಮಂಖಾಂತ ಒದವಿಸಿರಂವೆ...ನನಗೆ ಹೊಳೆದ ವಂಟ್ಟಿಗೆ ಮಂರಾರಿ ಯಲ್ಲಿ ಇದಂ ಆ ಜಾತಿಯಂ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯೆ ವೊಟ್ಟಿ ಮೊದಲಿನದಂ.”

ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರದೇಶವು ಮಂಚಿಯ ಬಳಿಯ ವಸಿಯಿ. ಕತೆ ನಾರಾಯಣರಾವ ಮತ್ತೂ ಗೋದಾವರಿ ಎಂಬ ದಂಪತಿಗಳದು. ಅವರು ಪರಸ್ಪರ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಿಂದಲೆ ಲಗ್ನ ವಾಗಿ ಸಂಖದಿಂದಿರುವರು. ಆದರೆ ಕೆಲವು ನೀಚ ಜನರ ಒಳಸಂಚಿನ ಮೂಲಕ ಅವರ ಜೀವನ ವಿಷಾದಾಂತವಾಗುವುದು. ಆ ದಂಪತಿಗಳು ಲಗ್ನವಾದ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದಂಟಾಂತದ ಛಾಯೆ ಬೀಳುವುದು.

ದುಷ್ಟ ಜನರ ತಂಡ ಒಂದು ಗೋದಾವರಿಯ ವೇಲೆ ಹೊಂಚಂ ಹಾಕಿರುವುದು. ನಾರಾಯಣರಾವ ಅವರನ್ನು ದೂರಿನ ಊರಿಗೆ ವರ್ಗ ಮಾಡಿಸಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಮೂರ್ಗ ವನ್ನು ಸಂಗವಂವಾಗಿಸಿರುವರು. ಅವರ ಹೆಂಡತಿ ಪತಿಯ ಒಗೆಗೆ ನಿಷ್ಠಾಹೀನಳಾಗಿರುವ ಳೆಂದು ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಅಲ್ಲಿಗೆ ತಲುಪಿಸಿರುವರು. ಅವರೇ ಒಂದು ಎಲ್ಲ ನೋಡಿಕೊಂಡಂ ಹೋಗಿ ಮನಗಾಣಬೇಕೆಂದಿರುವರು. ಅಂತೇ ಅವರನ್ನು ಮರಳಿ ವಸಯಿಗೆ ತರಲಾಗಂ ವರು. ತಮ್ಮ ಹೆಂಡತಿ ವಿಶ್ವಾಸಹೀನಳಾಗಿರುವಳೆಂದು ಸಂಶಯ ಒರುವಂತೆ ಯೋಜನೆ ನಡೆಯುವುದು. ಅನಂತರ ಅವರು ಅವಳಿಗೆ ಅರಿವಾಗದಂತೆ ವಿಷ ಕುಡಿಸಿ ಕೊಲ್ಲುವರು. ಮುಂದೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ತಾವು ಕಪಟ ಯೋಜನೆಯ ಬಲಿಗೆ ಬಿದ್ದೆವೆಂದು ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಕೊನೆಗೆ ಅವರು ನೀಚರ ತಂಡದ ಸದಸ್ಯರೆಲ್ಲರನ್ನು ಸದೆಬಡಿದು ತಾವು ಮರಣವನ್ನಪ್ಪುವರು.

ಕಾದಂಬರಿಯ ವಸ್ತು ಅತೀವ ತೊಡಕಿನದು. ಕೆಲವು ಸಂಗತಿಗಳ ಹೊಂದಿಕೆಯಂ ಸಮಂಜಸವಾಗಿಲ್ಲ. ಆಥೆಲೂ ನಾಟಕದ ಪ್ರಭಾವವು ವಿಶೇಷವಾಗಿರುವುದು. ಆದರೂ ಕಾದಂಬರಿಯ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಲೇಖಕರದು ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ಪ್ರಯತ್ನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ತಾವು ಕೈಕೊಂಡ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಅವರು ಯಶಸ್ವಿ ಆಗಿದ್ದರೆಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ನಮ್ಮ ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯ ಸಮಾಜದ ಜನರ ಬಗೆಗೊಂದು ಅವರು ವಾಸ್ತವ ವಿಷಾದಾಂತ ಕತೆಯನ್ನು ಬರೆಯಬೇಕೆಂದು ಹವಣಿಸಿದ್ದರು. ಅಷ್ಟು ಸಾಧಿಸಿರುವರು. ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಮರಾರಿಯ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಮಹತ್ವದ ಮೈಲಿಗಲ್ಲಂ ಎಂದಂ ತಿಳಿಯುವುದು.

ಈ ಕತೆಯಂ ಕೆಲವು ಲಕ್ಷಣಗಳಂ ಆಗೀಗೆ ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆಯಂವರ ನಂತರದ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ನಾಟಕಗಳಲ್ಲಿ ತಲೆದೋರುವವು. ಒಬ್ಬ ಒಡಮನುಷ್ಯನಿಗೆ ಚೆಲುವೆ ಮಗಳಿರುವಳಂ. ಆಕೆಗೆ ಪ್ರಾಯಂ. ಇನ್ನೇನಂ ವಿಲಂಬವಾಗದೆ ಆಕೆಯಂ ವಿವಾಹ ಜರುಗಬೇಕಂ. ಅವನಿಗೆ ಒಡಕು ಕಾಸಂ ಇರುವದಿಲ್ಲ (ಅಥವಾ ಅವನಂ ಆಸೆಬಂರುಕನಂ). ಅಂತೇ ಅವನಂ ತನಗೆ ಸಾಕಷ್ಟು ಹಣ ಕೊಟ್ಟು ಲಗ್ನವಾಗಂವ ವರನೊಬ್ಬನನ್ನೂ ಆರಸಂ ತ್ತಿರುವನು. ಆ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ಹಂಡಿಯರ ಲಗ್ನವು ಆರು ಇಲ್ಲವೆ ಏಳಂ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಆಗಂವ ಪರಿಪಾಲ ಇದ್ದುದರಿಂದ, ಗಂಡಂ ಹಂಡಾಗರದು ಹದಿನಾಲ್ಕು ಇಲ್ಲವೆ ಹದಿನೈದು ವರ್ಷ ಮದುಮೆಯದು ಇರುಪಾಗ, ಯೋಗ್ಯಂ ಏನೆಂದರೆ, ಇಂಥ ಬೆಳೆದ ಹಂಡಿಗೆ, ಸಿರಿವಂತ ವಿಧಂ. ಅವನಂ ತರುಣ ಇರಬಹುದಂ ಇಲ್ಲವೆ ವೃದ್ಧ. ಜಾಗಿರದಾರ ಮನೆತನದವನಂ ಇಲ್ಲವೆ 'ಜೀನಗೊಟ್ಟಿ' ಸಿರಿವಂತ. ಈ ಮಗನಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಗೆಳೆಯನಂ.

ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ದೊರಕಿರುವನು. ಅವನು ಇವನನ್ನು ಕುಡಿಯುವ ಹಾಗೂ ಇನ್ನೂ ಅನೈತಿಕ ಜಟಿಕ್ಕೆ ಕೆಡಪುವನು. ಅವನು ಈ ಸಿರಿವಂತನಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಸಂದರ ತರಣಿಯನ್ನು ಗಂಟು ಹಾಕಲು ಯತ್ನಿಸುವನು. ಆಕೆಯನ್ನು ತಾನೇ ಲಗ್ನ ಆಗಬೇಕೆಂಬ ಆಸೆ ಮುಂದೆ. ಈ ಉದ್ದೇಶ ಸಾಧನೆಯ ಮಾರ್ಗದಲ್ಲಿ ಕಂಟಲಗಿತ್ತಿಯರು, ಸರಕಾರಿ ನೌಕರರು, ವಲ ತಾಯಂದಿರು ಇರುವರು. ಅವರು ತಮ್ಮ ವಲ ಪಂಕ್ತಿಯನ್ನು ಕೀಳು ರೀತಿಯಿಂದ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವರು. ಪರಿಣಾಮ ಎಂದರೆ, ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಇಲ್ಲವೆ ಹೇರಳ ಹಣ ಕೊಡುವವನ ಜೊತೆಗೆ ಓಡಿಹೋಗಿ ಅವನನ್ನು ಕೊನೆಗೆ ಲಗ್ನವಾಗುವುದು.

ಈ ಪರಿಚ್ಛೇದವನ್ನು ಸಮಾರೋಪಗಳಿಗೊಳಿಸುವ ವಂನ್ನು ಇನ್ನೊಂದು ಪು ಕಾರದ ಕಾದಂಬರಿಯ ಜಾತಿಯನ್ನು ಅನುಲಕ್ಷಿಸುವುದು ವಿಹಿತ. ಅದಂದರೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿ. ಮೇಲೆ ವಿವರಿಸಿದ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಗಳು, ನಂತರ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಬರೆದ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೆ ಅಗ್ರಗಾಂವಿಗಳಾದಂತೆ, ಇನ್ನೊಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿ ಕೂಡ ಉಪಲಬ್ಧ ಇತ್ತು. ಅದು ಭಾವು ಬರೆದ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೆ ಅಗ್ರಗಾಂವಿ. ಇದರ ಹೆಸರು 'ಮೋಚನಗಡ'. ಲೇಖಕರು ಆರ್. ಬಿ. ಗುಂಜೀಕರ. 1867ರಿಂದ 1870ರ ವರೆಗಿನ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಇದು ರಚಿತವಾಯಿತ್ತು. ಪುಸ್ತಕ ರೂಪ ತಳೆದುದು ಮುಂದೆ 1871ರಲ್ಲಿ.

'ಮೋಚನಗಡ'ವು ಮಾದರಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಯೆಂದೂ ಪರಿಗಣಿತವಾಗಿರು ವುದು. ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ವಿವಿಧೋದ್ದೇಶಗಳಿಂದ ಪ್ರೇರಿತವಾಗಿರುವವು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಎಂದರೆ, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಪ್ರಾಚೀನತೆಗೆ ಆದ್ವೈತ ರಮ್ಯತೆಯ ರಂಗು ತಂದು ರಂಜನೆ ಒದವಿಸುವುದು. ಇನ್ನೊಂದು ಎಂದರೆ ರಾಜಕೀಯ ಉದ್ದೇಶ. ರಾಜಕೀಯ ಪರಾಧೀನತೆ ಇರುವ ದೇಶದಲ್ಲಿ, ರಾಷ್ಟ್ರ ಪ್ರೇಮ ಕುದುರಿಸಲು, ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಭಾವನೆಯನ್ನು ಮೇಳಗಿಸಲು ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಒಳಸಂಪದಂಟು. ಪರ ರಾಷ್ಟ್ರದ ನೋಗ ಚಿಮ್ಮಿ ಚಿಲ್ಲಲಂ ಬಂಡಾಯ ಹೂಡುವ ಪೂರ್ವಸಿದ್ಧತೆ ಇದು. ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಅಸ್ಥೆಯನ್ನು ಹಂಚಿಸಲು ಗ್ರಾಂಟ್ ಥಾಂ ಪರಾಠರ ಇತಿಹಾಸ ಗ್ರಂಥ ಕಾರಣ. ಟಾಡ್‌ರ 'ರಾಜಸ್ಥಾನ ಇತಿಹಾಸ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು' ಎಂಬ ಬೇರೊಂದು ಕೃತಿ ರಜಪೂತ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಓದುಗರ ಕಿಂತೂಹಲ ಕೆರಳಿಸಿತು. ಕೆಲವು ಮರಾಠಾ ಹಾಗೂ ರಜಪೂತ ವೀರರು, ಮರಾಠಾ-ರಜಪೂತ ಇತಿಹಾಸದ ಹಲವಾರು ಘಟನೆಗಳು, ತೀರ ಸಹಜವಾಗಿ ಇಂತಹ ಇತಿಹಾಸ ರಚನೆಗೆ ಪ್ರೇರಣಕವಾದವು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿ ಗಳನ್ನು ರಚಿಸಲು ಮೂರನೆಯ ಉದ್ದೇಶ ಎಂದರೆ, ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಪುನಾರಚಿಸಿ ಆ ಕಾಲದ ವಾತಾವರಣವನ್ನು ಓದುಗರ ಕಣ್ಣುಟ್ಟುವಂತೆ ನಿರ್ಮಿಸುವುದು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅವಶೇಷಗಳೇ ಇಂತಹ ಯೋಜನೆಗಳಿಗೆ ಮೂಲ. 'ಮೋಚನಗಡ'ವು ಈ ಜಾತಿಗೆ ಸೇರುವುದು. ಕಾದಂಬರಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಕಾಲದ್ದು. ಶಿವಾಜಿ ಹಾಗೂ ಅವನ ಹಲವು ಅನು ಯಾಯಿಗಳ ಹೆಸರು ಬರುವವು. ಶಿವಾಜಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಹಾಗೂ ಕೃತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಇತರರ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಇದು ಬಣ್ಣಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಕಾದಂಬರಿ ಪೂರ್ತಿ ಶಿವಾಜಿಗೆ ಸಂಬಂಧ

ಪಟ್ಟಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಲೇಖಕರಂ ಆ ಕಾಲದ ಸತ್ವವನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿ ವಾತಾವರಣವನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸುವ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿ ಆಗಿರುವುದಂ.

ಈ ಇತಿಹಾಸ ಪ್ರಕಾರವು ಬೇಗನೆ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತಂ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳೆ ಒಂದರ ತರುವಾಯಂ ಒಂದಂ ಸೂರೆ ಆದವು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿ ಗಳೆಂದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ಕೃತಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಸಂಮೂರಂ ಅರ್ಧಕ್ಕರ್ಧ ಭಾಗ. ಅವರಂ ಈ ಸಾಹಿತ್ಯ ಪ್ರಕಾರಕ್ಕೆ ಅಲೌಕಿಕ ಮನ್ನಣೆ ತಂದುಕೊಟ್ಟರಂ. ತತ್ಪರಿಣಾಮಂ ವಾಗಿ ಇಂದಿಗೂ ಮಠಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದ ಕೃತಿಗಳಂ ಹೊರಹೊಮ್ಮುತ್ತಿರುವವು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಬರೆಯಲು ಆರಂಭಿಸಿದಾಗ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಾಹಿತ್ಯಕ ವಾತಾವರಣವು ಈ ಮೂದಲಿಯದ್ದಾಗಿತ್ತೆಂತಂ. ಕಾದಂಬರಿ ಲೇಖನದಲ್ಲಿಯಂ ಮೂರಂ ಪ್ರವಾಹಗಳಲ್ಲಿ—ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ, ವಾಸ್ತವ ಹಾಗೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ—ಕೊನೆಯಂ ಎರಡಂ ಪ್ರಕಾರಗಳಿಗೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ವಿಶೇಷ ಕೊಡುಗೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದರಂ. ಆ ಮೂಲಕ ಅವು ಸಾಧನೆಯಂ ಶಿಖರ ತಲಂಪಿದವು.

ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು : ಸಾಮಾಜಿಕ

ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ತೆ ಅವರ ತಮ್ಮ ಮೊದಲ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು 1883ರಲ್ಲಿ ಆರಂಭಿಸಿದರು. ಕೊನೆಯದನ್ನು 1917ರಲ್ಲಿ ವಂಗಳಿಸಿದರು. ಈ ಮೂವತ್ತು ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲಾವಧಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಇಪ್ಪತ್ತೆರಡು ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಬರೆದರು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹನ್ನೊಂದು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು, ಹನ್ನೊಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಹತ್ತು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದ ಬಗೆಗೆ ಇರುವವು; ಆದರೆ ಅವು ಹೆಚ್ಚು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಪುಣೆಯ ಬಗ್ಗೆ ಇರುವವು. ಒಂದು ಫ್ರೆಂಚ್ ಕಾದಂಬರಿಯ ಆಂಗ್ಲ ರೂಪಾಂತರದ ಅನುವಾದ. ಹನ್ನೊಂದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಒಂದು ಕರ್ನಾಟಕ ವೆಂಜೂಸ್ ಟೀಲರರ ಕಾದಂಬರಿಯ ಅನುವಾದ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು, ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಾಲ್ಕು ಅಪೂರ್ಣ ಇರುವವು.

ಈ ಪರಿಚ್ಛೇದವು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಇರುವದು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಗಳ ಜೀವನವನ್ನು ಆಧರಿಸಿರುವವು. ಸಂಶ್ಲಿಷಿತರೂ, ಅರ್ಧ ಮರ್ಧ ಕಲಿತವರೂ, ನಿರಕ್ಷರಿ ಜನರೂ ಇವರೂ. ಶಿಕ್ಷಣ ಅಥವಾ ಅವರ ಕೊರತೆಯ ಸಮಸ್ಯೆಯೂ ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಯಾವಾಗಲೂ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವದು. ಒಂದು ಪಾತ್ರವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವಾಗ ಈ ಸಂಗತಿಗೆ ಅತೀವ ಮಹತ್ವವಿದೆ, ಯಾಕೆಂದರೆ ಆ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ಸಂಶ್ಲಿಷಿತರೂ ತೀರ ಕೆಲವೇ ಜನರಿದ್ದರು. ಆಂಗ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪರಿಣಾಮಗಳನ್ನು ಅದರ ಪರವಾಗಿದ್ದವರೂ, ವಿರೋಧಿಸುವವರೂ ಕೂಡಿಯೇ ಕಣ್ಣಲ್ಲಿ ಕಣ್ಣಿಟ್ಟು ನಿರಂಕಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಭಾರತದ ಉಳಿದ ಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಇದ್ದಂತೆ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಜಮೀನುದಾರರೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ನಿವೇದಿತವಾದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಮೇಲಿನ ಸ್ವರದಲ್ಲಿ ಹೀನದಿಸಿಗಳಿದ ಜಾಗರದಾರರೂ ಲೋಲಕಿನಂತೆ ಧಕ್ಕಧಕ್ಕಿಸುವರೂ ಸಂಸ್ಥಾನಿಕರೂ, ಬ್ರಿಟಿಷ್ ಅಧಿಕಾರಿಗಳೂ ಆಗೀಗ ವಿಂಚಿ ಹೋಗುತ್ತಾರೆ. ಆದರೆ ಅವರ ಪಾತ್ರ ಅಷ್ಟು ಮಹತ್ವದ್ದಿರುವದಿಲ್ಲ. ಕೆಳ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಬಡ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಿರುವರೂ. ಅವರದು ವೈದಿಕ ವ್ಯವಸಾಯ. ಅನಂತರ ಬಳಗದವರನ್ನು ಆಶ್ರಯಿಸಿದ ಅನಾಥ ವಿಧವೆಯರೂ. ವಿಲಕ್ಷಣ ಉದ್ಯೋಗ ಮಾಡಿಕೊಂಡು ಹೇಗೋ ಬಾಕುವ ಜನರೂ ಉಂಟು. ಕಳ್ಳಕಾರರೂ, ಮಂಜರೂ ಸರಿ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಆರಂಭದ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಹಿಂದೂ ಮಹಿಳೆಯರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಯನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವವು. ಅವರದು ಬಾಲ್ಯ ವಿವಾಹ. ಕೆಲವೊಂದು ಸಲ ಆರು ಏಳು ವರ್ಷ ಲಗ್ನದ ಕಾಲಕ್ಕೆ. ವರಗಳ ವಯಸ್ಸು ಹನ್ನೆರಡು ಇಲ್ಲವೆ ಹದಿಮೂರು. (ಸ್ವತಃ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಲಗ್ನ ಹದಿನೈದು ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಆಯಿತು). ಕೆಲವು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಂತೂ ಇನ್ನೂ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ವರ್ಷಕ್ಕಿಂತ ಕಡಿಮೆ

ಇರುವಾಗಲೆ ವಿಧವೆಯರಾಗಿರತ್ತಿದ್ದರು. ಅವರದು ಸಂಸಂಸ್ಕೃತ ವಂನತನ ಇಲ್ಲದಿದ್ದಲ್ಲಿ ಆ ಹೆಣ್ಣುವಂಕಳ ಗೋಳಿಗೆ ತಂದಿ ಮೊದಲಿಲ್ಲ. ನಾಯಿಯ ಹೀನ ಬಾಳು ಇಲ್ಲವೆ ಗುಲಾಮಗಿರಿಯದು. ಕೆಲವರು ಹೆಣ್ಣುವಂಕಳಂತೂ ಕಂಡಂತೆ ಬಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಅವಮಾನವಂತೂ ಕಟ್ಟಿಟ್ಟಿದ್ದೇ. ಕುಡಿತ ಹಾಗೂ ಅನೀತಿವಯಂ ಬಾಳಿನ ಕೆಲವು ಗಂಡಂದಿರಂತೂ ಹೆಂಗಸರನ್ನು ವಂನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಗೆ ಹಾಕುತ್ತಿದ್ದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಸೂಚಿತ ವಾದ ಉಪಾಯವೆಂದರೆ, ಹಂಡುಗಿಯರ ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಗಂಡಸರೊಬ್ಬರಲ್ಲಿ ಉದಾತ್ತ ಸಂಸ್ಕಾರ. ವಂಹಿಳೆಯರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿಯನ್ನು ಸಂಧಾರಿಸುವಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಗೋವಿಂದರಾವ ಅವರ ಮಡದಿ ಕಾಶೀಬಾಯಿ ಕಾನಿಟಕರರ ಸಖ್ಯವು ಸಹಾಯಕಾರಿ ಆಯಿತು. ಅವರ ಪ್ರಭಾವ ಸಂಸಂಸ್ಕೃತ. ವಿಲ್ ಹಾಗೂ ಸ್ಪೆನ್ಸರ್ ಕೃತಿಗಳ ಅಭ್ಯಾಸವೂ ಸರಿ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಆಂಗ್ಲ ಹಾಗೂ ಐರೋಪ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ವಂನವಂಟ್ಟಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಓಂದಿನ ಪರಿಚ್ಛೇದಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಿದೆ. ಅವರು ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ವಂೇಲಿಂದ ವಂೇಲೆ ಓದಿಕೊಂಡಿದ್ದರಲ್ಲದೆ ಮಾಲಿಯರ್, ರೋಲಾ, ಥ್ಯಾಕರ್, ಡಿಕೆನ್ಸ್, ಸ್ಯಾಟ್, ಜೇನ್ ಆಸ್ಟೆನ್ ಹಾಗೂ ಜಾರ್ಜ್ ಎಲಿಯಟ್‌ರ ಕಲಾಕೃತಿಗಳನ್ನು ವಂನಸೋಕ್ತ ಅಭ್ಯಸಿಸಿದ್ದರು. ಆದರೆ ವಿಚಿತ್ರ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ, ಅವರು ತಮ್ಮ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಜಿ. ಡಬ್ಲ್ಯೂ. ಎಂ. ರೆನಲ್ಡ್ ರ ಪ್ರಭಾವದಲ್ಲಿ ರಚಿಸಿದರು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಬಹುಶಃ ಅವರು ಬರೆಯುವ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಇದ್ದ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಪರಿಸರ. ವಿಶ್ವ ವಿದ್ಯಾಲಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಪಡೆದ ವಂಹನೀಯರಂ, ಓದುವ ಹವ್ಯಾಸ, ಆಖಂಡ ವಿರಾಮ ಕಾಲ ಇದ್ದವರು ಆಂಗ್ಲ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೆ ಮೊರೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಕಡಿವಂ ಶಿಕ್ಷಣ ಹೊಂದಿದವರಂ, ಸಾಕ್ಷರಿ ಹೆಣ್ಣುವಂಕಳಂ, ವಿರಾಮ ಸಮಯ ಇದ್ದವರಂ, ರಂಜನೆಗಾಗಿಯೇ ಓದುವವರಂ ಆದ್ಭುತ ರವ್ಯ ಮರಾರಿ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಓದುತ್ತಿದ್ದರು. ಅವು ಆಗ ಅತೀವ ಲೋಕಪ್ರಿಯ ಎನಿಸಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅವು ಎಷ್ಟೂ ಹೊಂದಿಕೊಂಡಿರತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. 'ಯವಂನಾ ಪರ್ಯಟನ' ಹಾಗೂ 'ಶಿರಸ್ತೇದಾರ'ಗಳಂತಹ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಓದಂಗರಿಗೆ ಸಂಸ್ಕಾರ ನೀಡುವಂತಹವು ನೀತಿಬೋಧಕವು ಇದ್ದವು. ಅವು ವಾಸ್ತವವೂ ಹೌದು. ಆದರೆ ಸಾಕಷ್ಟು ರಂಜಕವಿರದ್ದರಿಂದ ಸತ್ವಹೀನವಾಗಿ ಅವು ಪರಿಣಮಿಸಿದ್ದವು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಹೊಸ ಮೂದರಿಯ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನೂ ನವೀನ ಸರಣಿಯ ಓದಂಗರನ್ನೂ ನಿರ್ಮಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಅವರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಯುಳ್ಳ ವ್ಯಕ್ತಿ, ಹಾಗೂ ಕತೆಗಾರರು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿದ್ದ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಓದನ್ನು ಬಿಡಿಸಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಕಾದಂಬರಿಗಾಗಿ ಹೆಚ್ಚು ಸಂಶಿಕ್ಷಿತ ಓದುವ ವರ್ಗವನ್ನು ಆಣಿಗೊಳಿಸಬೇಕಿತ್ತು. ಇದೇನು ಸುಲಭಸಾಧ್ಯ ಕಾರ್ಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಕಲ್ಪಕತೆಯ ಆದ್ಭುತ ರವ್ಯ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಉದ್ದೇಶವನ್ನಲ್ಲದೆ ಓದಂಗರಿಗೆ ರಂಜನೆಯೊದವಿಸುತ್ತಿದ್ದವು. ಬಹುಶಃ ಹರಿಭಾವು ಅವರ

ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಕಾರಣಕ್ಕಾಗಿಯೇ ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕ ಅಂಶ ಹಾಗೂ ಸಾಹಸ ಇದ್ದರೆ ಬೇಕು. ಇವು ಸಾಮಾನ್ಯ ವಾಸ್ತವ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ದೊರೆಯುವು. ಡಿಕೆನ್ಸ್ ಹಾಗೂ ಥ್ಯಾಕರೆ ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗಳನ್ನು ಪ್ರಕಟಗೊಳಿಸತೊಡಗಿದಾಗ ಆಂಗ್ಲ ಕಾದಂಬರಿಯು ಸುಮಾರು ನೂರು ವರ್ಷಗಳ ಪ್ರಾಚೀನತೆಯನ್ನು ಪಡೆದಿತ್ತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಕೈ ಹಾಕಿದಾಗ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯು ಕೇವಲ ಇಪ್ಪತ್ತೈದು ವರ್ಷದ್ದಾಗಿತ್ತು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಅವರು ಓದುಗರಿಗೆ ಮೊದಲು ರಂಜನೆ ಒದವಿಸಲು ಹವಣಿಸಿದರು. ಜೀವನದ ಅಪರೂಪ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯ ಜನಜೀವನವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸಿ ತಿಳಿಸಿದರು. ರಂಜನೆಯ ಮೂಲಕ ಅವರ ಉತ್ಸುಕತೆಯನ್ನು ಕೆರಳಿಸಿದರು. ಬಹುತರವಾಗಿ ರೆನಲ್ಡ್‌ನು ಈ ದಿಸೆಯಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆ ಆರಂಭದ ಬಿಂದುವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದನು. ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಒಳ್ಳೆ ರಂಜನೆಗಾಗಿ ಅವನು ಹೆಸರಾಂತನೆನಿಸಿದ್ದನು. ಆಂಗ್ಲ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಓದುವ ಜನತೆಗೆ ರೆನಲ್ಡ್‌ನ ಕೃತಿಗಳು ಒಹಳ ರಂಜಿಸುತ್ತಿದ್ದವೆಂಬುದು ಮನನೀಯ ಸಂಗತಿ. ರೆನಲ್ಡ್‌ನಿಗೆ ಮೂರುಹೋದವರಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಒಬ್ಬರೇ ಆಲ್ಲ. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಅತೀವ ಗೌರವ ಸಲ್ಲಿಸುತ್ತಿದ್ದ ವಿಷ್ಣುಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪಲೂಣಕರರೂ ರೆನಲ್ಡ್‌ನ ಕೃತಿಗಳನ್ನೊದುವಲ್ಲಿ ಮೈಮರೆತು ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದರು.

ಆದುದರಿಂದ ಅವರು 1883ರಲ್ಲಿ 'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಎಂಬ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಬರೆಯಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದಾಗ ಅವರ ಯೋಜನೆ ಎದರೆ ರೆನಲ್ಡ್‌ನ 'ಹಳೆಯ ಲಂಡನ್ನಿನ ರಹಸ್ಯಗಳು' ಎಂಬ ಕೃತಿಯ ರೂಪಾಂತರವನ್ನು ಜನತೆಗೆ ಕೊಡಬೇಕೆಂದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಮೊದಲನೆಯ ಪರಿಚ್ಛೇದವನ್ನು ಮುಗಿಸಿದಾಗ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೇ ಬರೆದರೆಯುತ್ತ, ರೂಪಾಂತರ ಬೇಡ ಎನಿಸಿತು. ಒಂದು ವೇಳೆ ರೂಪಾಂತರಿಸಿದರೆ ವಿಚಾರಗಳು, ಕಲ್ಪನೆಗಳು ಅಲ್ಲದೆ ರೀತಿನೀತಿ, ಅಚಾರ ವಿಚಾರಗಳು, ಪಾತ್ರಗಳ ಸ್ವಭಾವ ವಿಶೇಷಗಳು—ಮೂಲ ವಿದೇಶೀಯವಾದುವು—ಭಾರತೀಯ ಪಾತ್ರ ರಚನಾಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಕೊಡಿಹೋಗಿ ಅಸಹಜತೆ ತಲೆದೋರುವುದೆಂದು ಅವರಿಗೆ ಹೋಳೆಯಿತು. ಇದರಿಂದ ಕಾದಂಬರಿ ಹರುಕು ಮುರುಕು ಆಗುವುದು ಖಂಡಿತ ಎಂದು ತಿಳಿದರು. ಅಂತೇ ರೆನಲ್ಡ್‌ನ ಕೃತಿ ರೂಪಾಂತರದ ಗೋಜು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯೇ ಬರೆಯಲು ಉದ್ಯುಕ್ತರಾದರು. ಆದರೆ ಗ್ರಂಥದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಹೇಳಿರುವಂತೆ ಮೂಲ ವಿದೇಶೀಯ ಕತೆಯ ಎಗ್ಗೆ ಆಳವಾಗಿ ಪರ್ಯಾಲೋಚಿಸಿದ್ದರಂತೆ. ಆದರೆ ಪ್ರಭಾವವು 'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಆರಂಭದ ಮೂರು ನಾಲ್ಕು ಪರಿಚ್ಛೇದಗಳಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದಿರುವುದು. 'ಅಜಕಾಲ್‌ಜಾ ಗೋಷ್ಠಿ' (ಸಮಕಾಲೀನ ಜೀವನದ ಕತೆಗಳು) ಎಂಬ ಸಾಮಾನ್ಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯೊಡನೆ ಅವರು ತಮ್ಮ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಪ್ರಕಟಿಸಬೇಕೆಂದಿದ್ದರು. ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಸರಮಾಲಿಕೆಯ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೇ 'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನದು. ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನವನ್ನು ಈ ಕತೆಗಳಲ್ಲಿ ಚಿತ್ರಿಸಬೇಕೆಂದು ಅವರ ಉದ್ದೇಶ ವಿದ್ವಿತು. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು, ಘಟನೆಗಳು ನಿಜ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವು. ಆದರೆ ನಿಶ್ಚಿತ ವ್ಯಕ್ತಿ, ಘಟನೆಯ ಪ್ರಾತಿನಿಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಇಲ್ಲ.

ಕಾದಂಬರಿಯು 'ಪುಣೆ ವೈಭವ'ದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಗೊಂಡಿತು. ಕೆಲವೇ ಹಪ್ಪೆಗಳು ಬೆಳಕು ಕಾಣುವಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಕಂಠಿತಂ ಅನೇಕ ಪ್ರಶಂಸಾಪರ ಹಾಗೂ ವೇಲಿನ ಗುಣವುಟ್ಟಿದ ಬಗೆಗೆ ಓಲೆಗಳು ರಾಶಿ ರಾಶಿಯಾಗಿ ಸಂಪಾದಕರ ಕಚೇರಿಗೆ ಬಂದವು. ಓಲೆಗಳನ್ನು ಬರೆದವರಲ್ಲಿ ವಿದ್ವಾಂಸರಿದ್ದರು; ಸಂವಿಖ್ಯಾತ ವಿಮರ್ಶಕರಿದ್ದರು. 1888ರಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿಯು ಪುಸ್ತಕ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು.

ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಬರೆಯಲಾಗುತ್ತಿದ್ದ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗಿಂತ ತೀರ ವಿಭಿನ್ನ ಎನಿಸಿ ಇದೊಂದು ಹೊಸ ಮಾದರಿಯೇ ಆಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಭಾಷೆ ನೇರ, ಸರಳ, ವನೆ ಮಾತಿನದ್ದಿತು. ಆ ಭಾಷೆಯು ಓದುಗರ ದಿನ ಬಳಕೆಯದು. ಆ ಶೈಲಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ರಂಗಾಗಲಿ, ಅಲಂಕಾರಿಕ ಸರಣಿ ಆಗಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಸ್ಥಳಗಳ, ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಪರ್ವನೆಯಲ್ಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಜಾಗರೂಕತೆ ಕಾಣಬರುತ್ತಿತ್ತು. ವಿವರಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷ್ಯ ಪೂರೈಸಲಾಗಿತ್ತು. ಎಲ್ಲ ಸಂಗತಿಗಳೂ ಥಟ್ಟನೆ ಓದುಗನ ಕಣ್ಣೆದುರು ಕಟ್ಟುತ್ತಿದ್ದವು. ಸಾಹಿತ್ಯ ರೂಢಿಗನು ಸಾರವಾದ ಕಥಾನಾಯಕನಾಗಲಿ ಇಲ್ಲವೆ ಕಥಾನಾಯಕಿಯಾಗಲಿ ಅಲ್ಲಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಕಾದಂಬರಿಯ ಆ ವಿಶ್ವ ಎಂದರೆ ಓದುಗರಿಗೆ ದಿನ ನಿತ್ಯ ಜೀವನಕ್ಕೆ ತೀರ ಸಮೀಪವರ್ತಿ ಆದುದು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ರಚನೆಯಿಂದ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಗ್ರಂಥ ಹಾಗೂ ಓದುಗರ ನಡುವೆ ನಿಕಟ ಸಂಬಂಧ ತಂದರು.

'ಮಂಥಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಎಂಬ ತಲೆಬರಹದ ಔಚಿತ್ಯ ವಿವರಿಸಲಂ ಅನೇಕ ಯಂತ್ರಗಳಾಗಿವೆ. ಶಬ್ದಶಃ ಅರ್ಥ ಬಂದರೆ, ನಡುವಿನ ಇಲ್ಲವೆ ಮಧ್ಯಮ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ. ಲೇಖಕರೇ ಈ ಬಗೆ ಯಾಗಿ ತಿಳಿಹೇಳುವರು. 'ಆಜಕಾಲ್‌ಜ್ಯಾ ಗೋಷ್ಠಿ' ಎಂದರೆ ಸಮಕಾಲೀನ ಜೀವನದ ವರ್ಣನಾತ್ಮಕ ಕತೆಗಳು. ಪ್ರಸ್ತುತ ಕತೆ ಎಂದರೆ ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯ ಜನರ ಕತೆ. ಆದುದರಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ 'ಮಂಥಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಎಂದು ಕರೆದಿರುವರು. ಈ ಕ್ರಮದಲ್ಲಿಯೆ ಮುಂದಿನ ಕತೆ ಎಂದರೆ 'ಗಣಪತ ರಾವ' ಅವರದು. "ಇದರಲ್ಲಿ ನಾನು, ಶಿಕ್ಷಣದ ಮುಖಾಂತರ ಉಚ್ಚ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆರಿದವರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ನಿವೇದಿಸಲಿರುವೆನು. ಈ ಜನರಿಗೆ ಯಶಾಪಾಗಲೂ ನಮ್ಮ ಸಮಾಜದ ಉದ್ಧಾರದ ಚಿಂತೆ ಇರುವುದು. 'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ನಾನು 'ಮಂಥಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಯ ವಿಷ್ಣು ಹಾಗೂ ಯಮುನಾ ಇವರಂ ಒಳ್ಳೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೂಲಕ ಉದಾತ್ತ ಮಟ್ಟ ಮುಟ್ಟಿರುವುದನ್ನು ತೋರಿಸಿರುವೆ. ಅವರ ವಿಚಾರ ಸರಣಿಯಾದರೂ ಉನ್ನತ ಶ್ರೇಣಿಯದು"—ಎಂದು ಲೇಖಕರಂ ಆರಂಹಿರುವರು.

"ಅನಂತರ ನಾನು ಮೂರನೆಯ ಕತೆಯನ್ನು ಬರೆಯಬೇಕೆನ್ನುತ್ತೇನೆ. ಆ ಕೃತಿ ಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ಅವನತಿ ಇದೆ. 'ಮಂಥಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಯ ಗಣ್ಯಾ ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಅವರಂ ಯಂತ್ರ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯಲಾಗದ್ದಕ್ಕೆ ಹೀನ ಸ್ಥಿತಿಗಿಳಿದುದನ್ನು ವಿವರಿಸಿರುವೆ. ಕೆಳ ಮಟ್ಟ ಎಂದರೆ ಹೀನ ಜನರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ. ಆದೇ ನನ್ನ ಸರ್ವಸಾಮಾನ್ಯ ಯೋಜನೆ."

ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಗಣ್ಯಾ ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಅವರ ಬಗೆಗೆ ಕಾದಂಬರಿ ಬರೆಯಲಿಲ್ಲ.

ಕೆಲವರು ಕಾದಂಬರಿಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯನ್ನೂ, ವಂಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿಯ ಸಮಾಜದ ಮೇಲೆ ಉಂಟಾದ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಾನದಿಂದ ತಿಳಿಹೇಳಲು ಯತ್ನಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಈ ಪ್ರಕ್ರಿಯೆಯ ಮೊದಲ ಹಂತವೆಂದರೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಪ್ರಭಾವವಿಲ್ಲದ ವಂಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸ್ಥಿತಿ. ಎರಡನೆಯ ಅಥವಾ ನಡುವಿನ ಹಂತವೆಂದರೆ ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಇದೀಗ ಪಡೆಯುತ್ತಿರುವ ವಂಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸ್ಥಿತಿ. ಪಾಶ್ಚಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮೋಹದಿಂದ ಕುರುಡಾಗಿದ್ದ ಸ್ಥಿತಿ ಅದು. ಈ ಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯವಾದದ್ದಲ್ಲ ಕಾಲಾಕಸವಾಗಿ, ತ್ಯಾಜ್ಯವಾಗಿ ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಜೀವನಕ್ರಮ ಮತ್ತು ಆರ್ಥಿಕ ದುಷ್ಟರೀತಿಗಳೂ ಸ್ವೀಕಾರ ಯೋಗ್ಯವಾದದ್ದು. ಮೂರನೆಯ ಹಂತವೆಂದರೆ, ಪಾಶ್ಚಿಮಾತ್ಯ ಶಿಕ್ಷಣದ ಉಚ್ಚ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳು ಇದೀಗ ಗೋಚರಿಸತೊಡಗಿದುದು. 'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ', ಈ ತಿಳುವಳಿಕೆಯ ಮೇರೆಗೆ ನಡುವಿನ ಹಂತವನ್ನು ಸೂಚಿಸುವುದು.

ಈ ಎರಡೂ ಅರ್ಥ ವಿವರಣೆಗಳಲ್ಲಿ ಸತ್ಯಾಂಶ ಉಂಟು. ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಪ್ರಣಿಯ ಜೀವನ, ಅಲ್ಲಿಯ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳನ್ನು ವಂಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿಯ ಒಂದು ವಿಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕಂಡಂತೆ 'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಯು ನಿವೇದಿಸುವುದು. ಈ ಚಿತ್ರಪಟವು ಅಷ್ಟೇನು ವಿಸ್ತೃತ ವಾಗಿಲ್ಲ. ಆದರೂ ಆರೇಳು ಕುಟುಂಬಗಳಿರುವವು. ಐವತ್ತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಪಾತ್ರಗಳೂ ಅಲ್ಲಿ ಬದುಕು ನಡೆಸುವವು. ಕಾದಂಬರಿಯು ಮೂವರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ದುಷ್ಟ ಚಟುವಟಿಕೆ ಗಳನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವುದು. ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬರೆಂದರೆ ಗೋವಿಂದರಾವ. ಇವನು ಕಥಾನಕದ ಪ್ರಮುಖ ಖಳನಾಯಕ. ಇನ್ನು ಇಬ್ಬರು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳೆಂದರೆ ಕಾಕೂಬಾಯಿ, ರಮಾ ಬಾಯಿ. ಇವರೀರ್ವರೂ ಅವನ ಹಸ್ತಕರು. ಗೋವಿಂದರಾಯನು ತನ್ನ ಚಟುವಟಿಕೆ ಗಳನ್ನು ವಿನಾಯಕರಾಯನ ವಿರೋಧವಾಗಿ ನಡಿಸುವನು. ಅವನು ಒಬ್ಬ ಸಿರಿವಂತ ಸರಾಫನ ಏಕಮೇವಾದ್ವಿತೀಯ ಪುತ್ರ. ತಂದೆ ಮೊನ್ನೆ ಮೊನ್ನೆ ತೀರಿರುವರು. ಕುಟುಂಬ ದಲ್ಲಿ ವಿನಾಯಕರಾಯನ ತಾಯಿ ಹಾಗೂ ಸದ್ಗುಣ ತರಣಿ ಪತ್ನಿ ಸರಸ್ವತೀಬಾಯಿ ಇರುವರು. ವಿನಾಯಕರಾಯನಿಗೆ ಮನೆತನದ ಒಡತನ ಎಲ್ಲ ಲಭಿಸಿದೆ ಎಂದೂ ಗೋವಿಂದ ರಾಯನಿಗೆ ತಿಳಿದು ಬಂದೊಡನೆಯೇ ತನ್ನ ಒಲೆ ಬೀಸ ತೊಡಗುವನು. ಅವನು ವಿನಾಯಕರಾಯನನ್ನು ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಲಾಸಿ ಸಂಸ್ಥೆಯೊಂದಕ್ಕೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವನು. ಅಲ್ಲಿಯ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಸುವನು. ಆ ಸದಸ್ಯರೆಲ್ಲ ಸಂಶ್ಲಿಷಿತ ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯ ಸಮಿಶ್ರ ಜನ. ಕ್ಲಬ್ಬಿನ ಪ್ರಮುಖ ಚಟುವಟಿಕೆಯೆಂದರೆ ಪ್ರತಿ ಸಂಜೆಗೆ ಕೂಡುವುದು, ಕಂಡಿಯುವುದು. ಫಲೆಹರಟೆ. ಆಗೀಗ ವೇಶ್ಯೆಯರು ಬಂದೂ ಹಾಡುತ್ತಿದ್ದರು. ವಿನಾಯಕರಾಯನು ಕಾಲ ಕಾಲಕ್ಕೆ ತನ್ನ ವಂಶನನ್ನೂ ಹೊಸದಾಗಿ ಸಜ್ಜುಗೊಳಿಸುವನು. ಸಂಗೀತದ ಹಾಗೂ ಕುಡಿಯುವ ಪಂಗಡಗಳಿಗೆ ಮನೆಗೇ ಬರ ತೊಡಗಿದವು.

ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ವಿನಾಯಕರಾಯನು ತನ್ನ ತಾಯಿಯನ್ನೂ ಮನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಗೆ ಹಾಕಿದನು. ಹೆಂಡತಿಗೆ ಉಪದ್ರವ ಕೊಡತೊಡಗಿದನು. ಹೀನಾಯವಾಗಿ ನಡಿಸಿಕೊಂಡು ನಿರ್ದಯತನದಿಂದ ಹೊಡೆಯುತ್ತಿದ್ದನು. ಒಂದು ಕಡೆ ಗೋವಿಂದರಾಯನು ವಿನಾಯಕ

ರಾಯನ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿ ಅವನ ಹೆಂಡತಿಯ ಶೀಲದ ಬಗೆಗೆ ಸಂಶಯ ಬರುವಂತೆ ವಾತಾ ವರಣ ನಿರ್ಮಿಸತೊಡಗಿದನು. ಇನ್ನೊಂದಂ ಕಡೆ ಸರಸ್ವತಿಬಾಯಿಯೆಂದರಂ ವಿನಾಯಕ ರಾಯನ ಕಂಡಿತ, ಘಟಿಂಗತನ ಒಣ್ಣಿಸಿ ಅವನನ್ನು ಮನವಾರಿ ಟೀಕಿಸಿ ಆಕೆಯ ಮನ ತನ್ನೆಡೆಗೆ ಒಲಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಂ ಹೆಣಗಿದನು. ಈ ಎಲ್ಲ ಹೀನ ಹಂಚಿಕೆಗಳಿಗೆ ಆಕೆ ಸೊಪ್ಪುಹಾಕ ದಿರಲಂ, ಬಲಿ ಬೀಳದಿರಲಂ, ಆಕೆಯ ಗಂಡನೆಂದರಂ ಇನ್ನಿಷ್ಟು ಈಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಅಪಚಾರ ಎಸಗಿ ಇನ್ನೂ ಕೆಟ್ಟ ರೀತಿಯಿಂದ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಂತೆ ಪ್ರೇರಿಸಿದನು. ಕೊನೆಗೆ ವಿನಾಯಕ ರಾಯನಿಗೆ ಹೆಂಡತಿಯ ಮೇಲೆ ಕಳವಿನ ಸಂಶಯ ಬರುವದಂ. ಹೋಗಿ ಹಾಕುವನಂ. ಎಲ್ಲಕ್ಕೂ ಮೂಲ ಗೋವಿಂದರಾಯ !

ಇಷ್ಟರೊಳಗಿಂದ ಗೋವಿಂದರಾಯನು ವಿನಾಯಕರಾಯನ ಸಂಪೂರ್ಣ ಸಂಲಿಗೆ ಯನ್ನು ಸಾಧಿಸಿಬಿಟ್ಟಿದ್ದನು. ಇನ್ನೇನು ಅವನಲ್ಲಿ ಹಾಸಲಂ ಉಳಿದಿರಲಿಲ್ಲ ! ಅಂತೇ ಅವನು ಕಾಕುಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ಶಮಾಬಾಯಿಯಂಪರೊಡನೆ ಓಡಿಹೋಗುವ ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕ ಹತ್ತಿದನು. ಆ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳೊಡನೆ ಓಡಿಸಿಕೊಂಡಂ ತಂದ ಈರ್ವರಂ ಹಂಡುಗಿಯರೂ ಸೇರಿದ್ದರು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲರೂ ಪುಣೆ ನಗರವನ್ನು ಬಿಡಲಂ ಗಾಡಿ ಹತ್ತುವಾಗ ಗೋವಿಂದರಾಯನ ಸಾಧ್ಯತೆ ಪೂರ್ವೋದ್ದೇಶ ತಿಳಿದ ವ್ಯಕ್ತಿಯೊಬ್ಬ ಪೋಲಿಸ ತಂಡ ದೊಡನೆ ರೈಲಂ ನಿಲ್ದಾಣಕ್ಕೆ ಬರುವನಂ. ಅವನನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿಯಲಾಯಿತಂ. ಮುಂದೆ ಮ್ಯಾಜಿಸ್ಟ್ರೇಟನಿಂದರಂ ಗೋವಿಂದರಾಯನ ನ್ಯಾಯ ವಿಚಾರಣೆ ನಡೆಯಿತಂ. ವಿನಾಯಕ ರಾಯನಿಗೆ ಅವನ ಸಂಲಿಗೆಯ ಹಣ ಮರಳಿ ಬಂದಿತಂ. ಅವನ ಹೆಂಡತಿ ಪರಮ ಸಾಧ್ವಿ ಎಂದಂ ನಿರ್ಣಯವಾಯಿತಂ. ಓಗೆ ಅವನ ದೈವ ತೆರೆಯಂವದು. ತಾಯಿಯೂ ಮರಳಿ ಮನೆಗೆ ಬರುವಳಂ.

ಇಷ್ಟೊಂದಂ ಕತೆಯ ಹಂದರ. ಅಷ್ಟೊಂದಂ ತೃಪ್ತಿಕರವಲ್ಲದ ಕತೆಯ ಅಸ್ತಿಪಂಜರ ವಿದಂ. ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ವ್ಯಾಪಿಸಲಂ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಜದಂನೂರಂ ಪುಟ ಬೇಕಾದವು. ಇಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಮೂರಂ ನಾಲ್ಕು ಕಂಟಂಭಗಳಂ ಬರುವವು. ಅವೆಲ್ಲ ಗೋವಿಂದರಾಯನ ಕಾರಸ್ಥಾನದಿಂದ ಮಲಿನಗೊಂಡವು. ಆದರೇನು ? ಕೊನೆಗೆ ಸಂಖಿಸಂಪದ ನೆಲಸಂವವು.

'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಸಹಜವಾಗಿ ಹಲವಾರು ದೋಷಗಳಂ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳಂವವು. ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಸರಿಯಾದ ದಾರಿ ದೊರೆತಿಲ್ಲ. ವರ್ಣನೆ ಗಳಂ, ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಗಳಂ ಅನಾವಶ್ಯಕವಾಗಿ ಉದ್ದೋನಂದ್ವ ಬೆಳೆದಿವೆ. ಘಟನೆಗಳ ನಡಂವೆ ಅನೇಕ ಪರಿಚ್ಛೇದಗಳಂ ಬರುವವು. ಓದಂಗೆಗೆ ನೇರ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ತಿಳಿಹೇಳಬೇಕಾ ಗಂಪದಂ. ಕೆಲವು ಪರೋಕ್ಷ ಸಂಭೋಧನೆಗಳಲ್ಲದೆ, ಹಲವು ಮೂರ್ತಗಳನ್ನು ಪಾತ್ರಗಳಿಗೇ ಉದ್ದೇಶಿಸಿ ಬರೆಯಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೂ ಕೆಲವು ಓದಂಗೆರಿಗಾಗಿ ಸಂಗತಿಗಳಂಟಂ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ವಿಶಿಷ್ಟ ವ್ಯಕ್ತಿಯನ್ನೊದ್ದೇಶಿಸಿಯೂ ಮಾತು ಬರುವದಂಟಂ. ಆದರೆ ಅವುಗಳಂ ಉದ್ಧಾರ ವಾಚಕಗಳ ರೂಪದಲ್ಲಿ ಇಂವವು. ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಬೇಡಾದ ಸಂಗತಿಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬ್ರಷ್ಟಾ ಚಾರದ ಬಗೆಗೆ, ಅನಾವಶ್ಯಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಚೀವನವನ್ನು ಕುರಿತು ವಿವರಿಸಂವದು ಒಂದಂ ರೀತಿಯ ಕುಂದೆಂದೇ ಓದಂಗೆರು ಎಣಿಸಬಹುದಂ. ಅವೆಲ್ಲ ಮಂಥ್ಯಂ ತರಗತಿಯಂ

ಸಮಾಜಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರಬಹುದು. ಆದರೆ ಒಳ್ಳೆ ಆಂಶಗಳನ್ನು, ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಸರಿಸಿಬಿಟ್ಟಿರುವುದು ಸಮಂಜಸ ವಿನಿಸದಂ. ಆದರೆ ಲೇಖಕರ ಉದ್ದೇಶವೇ ಅದಾಗಿತ್ತು. ಆದರೂ ಒಂದೊಂದು ಅಪವಾದಾತ್ಮಕ ಸಂಗತಿ ಇರಬಹುದು. ನಾರೋಪಂತ ಹಾಗೂ ರಾಧಾವಾಯಿಯ ಕುಟುಂಬದ ಕತೆಯೊಂದಂಟಿಂ. ಅವರ ಮಗಳು ಯಮುನಾ. ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ನಾರೋಪಂತನ ಸಾಕಿಸಲಿರಬಹುದು. ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನು ಕೊಡಿಸಿರಬಹುದು. ಈ ಕುಟುಂಬದ ವಿಷಯವನ್ನು ನಾವು ಹೇಳಲೇಬೇಕು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಈ ಕುಟುಂಬದ ವಿಷ್ಣು, ಯಮುನಾ ಇವರೇ ಬೆಳೆದು ಹರಿಭಾವು ಅಪರ ಪಂಡಿತನ ಕಾದಂಬರಿ 'ಗಣಪತರಾವ' ದಲ್ಲಿ ಬರುವುದು.

ಇಷ್ಟೊಂದು ಕುಂದಂಕೋರತೆಗಳಿದ್ದರೂ ಕಾದಂಬರಿಯು ಇಂದಿಗೂ ಓದುಗರ ಮನ ಸೆಳೆಯುವುದು. ಇದರ ಹರವು ವಿಸ್ತಾರ ಸೀಮಿತವಾಗಿದ್ದರೂ, ಒಮ್ಮುಖದ್ದೆನಿಸಿದರೂ ಕಾದಂಬರಿಯು ಆ ಕಾಲದ ಸಮಾಜದ ಒಂದು ವಿಭಾಗದ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಪ್ರಾವಾಣ್ಯಯುತವಾಗಿ ಒದವಿಸುವುದು. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹಾಗೂ ಸ್ಥಳಗಳ ವರ್ಣನೆ ಅಚ್ಚು ಕಟ್ಟಾಗಿರುವುದು; ಪುಸ್ತಕಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವುದು. ಭಾಷೆ ಸರಳ ಹಾಗೂ ನೇರ ಆಗಿರುವುದು. ಹಿಂದಿನ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯಂತೆ ಸಂಭಾಷಣೆಗಳಿರದೆ ಮನಮಾತೀರವವು. ಸ್ವಾಭಾವಿಕತೆಯ ಒಪ್ಪೆ ಉಂಟು. ಲೇಖಕರ ಕೈವಾಡವು ಎದ್ದು ತೋರಬಹುದು.

'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಕಾದಂಬರಿಯು ಗ್ರಂಥರೂಪದಲ್ಲಿ ಬರುವ ಮುನ್ನ ಹರಿಭಾವು ಅಪರ ತಮ್ಮ ಎರಡನೆಯ ಕಲಾಕೃತಿ 'ಗಣಪತರಾವ' ಎಂಬುದನ್ನು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರು. (1866ರಲ್ಲಿ) ಅದು ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯಿತು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಜನರೂ, ಪರಿಸರ ಬೇರೆ ಮಾದರಿಯವು. 'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಗಿಂತ ತೀರ ವಿಭಿನ್ನ ಸರಣಿ ಇಲ್ಲ. ಲೇಖಕರ ಬುದ್ಧಿಶಕ್ತಿಯೂ ಬೇರೆ ವಂಟು. ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದ ಗಣಪತರಾಯನು ಸರಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿಯೊಬ್ಬನ ಮಗನು. ಅವನು ಪ್ರಣಯ ಡಕ್ಕನ್ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಬಿ.ಎ. ಮರ್ಗದಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತಿರುವನು. ಅವನಿಗೆ ಸುಮಾರು ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷ. ಲಗ್ನ ವಾಗಿದೆ. ನಾನಾ ಅವನ ಮರ್ಗದ ಗೆಳೆಯ. ಅಪ್ಪೆ ಮಯಸ್ಸು, ಲಗ್ನ ಮಾತ್ರ ಆಗಿಲ್ಲ. ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷದವನಿರುವಾಗಲೇ ನಾನಾ ತಂದೆಯ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಎರವಾಗಬೇಕಾಯಿತು. ಅವನಿಗೆ ತಾಯಿಯುಂಟು. ಈ ಮರ್ಗರೂ ಕಕ್ಕನಿಂದ ಪ್ರೇಮಿತರೂ. ನಾನಾನ ಸೋದರಿ ಗೋದಾವರಿಯ ಲಗ್ನ ಒಬ್ಬ ವೈದಿಕ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನ ಮಗನೊಡನೆ ಆಗಿರುವುದು. ಗಂಡ ಹಾಗೂ ಅತ್ತೆ ಆಕೆಯನ್ನು ಬಹಳ ಕ್ರೂರತನದಿಂದ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿರುವರು.

'ಮಧಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಯಲ್ಲಿ ನಾವು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ನಾರೋಪಂತ ಹಾಗೂ ರಾಧಾವಾಯಿ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾಣಿಸಿಗುವರು. ಅವರ ಮಗಳು ಯಮುನಾ ಈಗ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ಮದುವೆಯಾಗಿರುವಳು. ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಎಂದೂ ಆಕೆಯ ಹೆಸರು ಬದಲಾಗಿರುವುದು. ಗಣಪತರಾಯನೊಡನೆ ವಿಷ್ಣು ಕೂಡ ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿರುವನು. ಆದರೆ ವಿಷ್ಣು ಗಣಪತರಾಯ ಮತ್ತೂ ನಾನಾರಿಗಿಂತ ಒಂದು ವರ್ಷ ಕಿರಿಯನು.

ಸ್ವತಃ ಗಣಪತರಾಯನು ಆತೀವ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಮನಸಿನವ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪಯಂಫತ್ಸುಕನಾದವನು. ಅವನು ಆಂಗ್ಲ ಹಾಗೂ ಸಂಸ್ಕೃತ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿ ಒಳ್ಳೆ ಪಾರಂಗತನು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಯ ಪ್ರಸ್ತಾವ ಬಂದಾಗ ವಿಂಲ್ ಹಾಗೂ ಸ್ಟೆನ್ಸ್ ರರನ್ನು ಆಗೀಗ ಮನಸಾ ಉದಾಹರಿಸುವನು. ಗಣಪತರಾಯ ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಇವರು ಒಂದು ಅತಿ ಸಂಸಂಸ್ಕೃತ ವರ್ತನದ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಕೊಂಡಿರುವರು. ಅವರು ಆಗೀಗ ಇವರ ಒಳಿ ಬರುವರು. ಈ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣರಾವ ಹಾಗೂ ಅವರ ಹೆಂಡತಿ ರಮಾಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ವಂಗಳಂ ದ್ವಾರಕಾ ಇರುವರು. ನಾನಾ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಕಾ ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಲಗ್ನವಾಗಲಿರುವರೆಂದು ಗಂಪುವಾಗಿ ತಿಳಿದುಬಂದಿರುವುದು.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಏನೂ ವಿಶೇಷ ಸಂಭವಿಸುವದಿಲ್ಲ. ನಾನಾನ ಕಕ್ಕ ಅವನ ಲಗ್ನವನ್ನು ಒಂದು ಕರೂಪಿ ಪಂಡುಗಿಯೊಡನೆ ಯೋಜಿಸಿರುವನು. ಇದಕ್ಕೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ದೆಂದರೆ ಆಕೆ ಅಶಿಕ್ಷಿತಳು. ಹಣದಾಸೆಗಾಗಿ ಇದೆಲ್ಲ. ಆದರೆ ನಾನಾ ಇದಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪುವದಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ನಾನಾನ ಕಕ್ಕ ಅವನ ತಾಯಿಯನ್ನೂ ವನ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರಗೆ ಹಾಕುವನು. ಕಕ್ಕನ ಮನೆ ಆಕೆಯ ಪಾಲಿಗೆ ಮುಚ್ಚಿದಂತಾಯಿತು. ನಾನಾನಿಗೂ ಹಾಗೇ ಆಯಿತು. ಗೋದಾವರಿಯ ದಿಸೆಯಲಿ ಅತ್ಯಂತ ಹೀನವಾಗುವದು. ಅಂತೇ ಗಣಪತರಾಯ ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಇವರು ಆಕೆಯನ್ನು ಕರದಂಕೊಡಂ ಬರಲು ವಿಚಾರಿಸುವರು. ಈ ಪ್ರಸಂಗಕ್ಕೇ ಕಾದಂಬರಿ ವಂಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳುವದು ಒಮ್ಮಿಂದೊಮ್ಮೆ. ಇದೆಲ್ಲ 1893ನೆಯ ಇಸ್ವಿಯ ಆರಂಭದ ಕಾಲ. ಕಾದಂಬರಿ ನಿಂತಿತು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಅಂದರೆ, ಅದನ್ನು ಕೃವಂವಾಗಿ ಪ್ರಕಟಗೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ ಪತ್ರಿಕೆ ನಿಂತುಹೋಯಿತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಇದರ ನಂತರ ಅನೇಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದರೂ ಇದು ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ತಿ ಆಗಿಲ್ಲ. ಯಾವ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅದು ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳಬಹುದಿತ್ತೆಂಬುದನ್ನು ಓದುಗನು ಕೇವಲ ಊಹಿಸ ಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿತು !

ಈ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಂಖ್ಯ ವಿಷಯ ಎಂದರೆ ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಹಿಂದೂ ವಂಹಿಯರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ. ಅದನ್ನು ಸರಿಪಡಿಸುವ ಮಾರ್ಗವನ್ನು ಹುಡುಕುವುದು. ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಚರ್ಚೆಗಳು ತುಂಬಿರುವವು. ಈ ಸಮಸ್ಯೆಯ ಬಗೆಗೆ ಸಂಭಾಷಣೆಗಳೂ ಅನೇಕ. ವಂಹಿಯರ ಶಿಕ್ಷಣ, ಅವರ ವಿವಾಹದ ವಯಸ್ಸನ್ನು ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದು, ವಿಧವೆಯರ ಪುನರ್ವಿವಾಹದ ವೇಲಿನ ನಿಬಂಧನೆಯನ್ನು ತೆಗೆಯುವುದು—ಇವೇ ವಂಂತಾದ ಉಪಾಯಗಳು ಸೂಚಿತವಾಗಿವೆ. ಗಣಪತರಾಯನದು ಸ್ವಪ್ನ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ. ಅಲ್ಲಿ ಹೆಣ್ಣು ವಂಕೃಳಿಗೆ ಉಚ್ಚ ಶಿಕ್ಷಣ ಸಿಕ್ಕಿರುವುದು. ಅವರು ಸಾಹಿತ್ಯವನ್ನು ಚೆನ್ನಾಗಿ ಅಭ್ಯಸಿಸಿ ಸುಖಿಸುತ್ತಿರುವರು. ಪುರುಷರ ಜೊತೆಗೆ ಸಮಾನ ಸ್ಕಂದತೆರಾಗಿ ಅವರು ಚರ್ಚೆಗೆ ನಿಲ್ಲುವರು. ಗಂಭೀರ ಹಾಗೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ವೇಲೆ ಚರ್ಚೆಗಳು ಬೀಸಾಗಿ ನಡೆದ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಇದೇ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನದು. ವಂಂದಿನ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಕನಸು ಬಹುವಂಟ್ಟಿಗೆ ನನಸಾಗುವುದು ಎಂದು ಕಂಡು ಬರುವುದು.

ಕಾದಂಬರಿಯ ಬರವಣಿಗೆಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ನೋಡಿದಾಗ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಲಾಪರಿಣತಿ ಈ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಕಂಡುಬರುವುದು. 'ವಂಧಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಯಲ್ಲಿ ಅವರನ್ನು ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಹಾತೊರೆಯುತ್ತಿದ್ದರು. 'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಗಂಭೀರ ಸಾಧಿಸಿದೆ. ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಬಹುವಂಶಿಗಳಂಟು ಮತ್ತು ಪಾತ್ರಗಳ ಸಜೀವತೆಯನ್ನೂ ಪಡೆದಿರುವವು. ನಾನಾನ ಕಕ್ಕಿಯ ಒಗೆಗಿನ ವರ್ಣನೆಯ ಕಂಠಿತ ನಾವು ವಿಶೇಷ ಲಕ್ಷಿಸ ಬೇಕು. ಆಕೆ ದರ್ಪದ, ಚಂಡಿ ಸ್ವಭಾವದ ಹೆಣ್ಣು ಮಗಳು. ಗಂಡನ ಮೇಲೆ ಆಕೆಯ ಅಧಿಕಾರ ಅತಿ. ಆದರೂ ಆಕೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಅಕರ್ಷಣೀಯ. ಆಕೆಯ ಮುಖ ಮಂದ್ರ, ತಿದ್ದಿ ತೀಡಿ ಮಾಡಿದಂತಹ ಲಕ್ಷಣಗಳು, ಅದರಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಕೆಯ ಕಣ್ಣುಗಳು, ಮಾತಿನ ಮೋಹಕ ಸರಣಿ-ನಮ್ಮ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರದೆ ಬಿಡುವು. ಇದಲ್ಲವನ್ನು ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಚಿತ್ರಾರ್ಪಿತವಾಗಿ ಅಂದವಾಗಿ ರೇಖಿಸಿರುವರು. ಆದರೇನು ಮಾಡುವುದು? ಕಾದಂಬರಿ ಆರಮ್ಭಾರ್ಥಿ ಉಳಿಯಿತು!

'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಬರೆಯುತ್ತಿರುವ ಕಾಲಕ್ಕೇ ಅವರ ವಂದಿಸಿ ಮೂರನೆಯ ಕಾದಂಬರಿ—ಬೃಹತ್ ಕಲಾಕೃತಿ—'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?' ನಡವೇ ಇದ್ದಿತು. ಅದನ್ನು ಅವರು ತಮ್ಮ ಸಾಪ್ತಾಹಿಕ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಕರ್ವಣೂಕ'ಕ್ಕಾಗಿ ಆಣೆಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಈ ಪತ್ರಿಕೆ ಸ್ಥಾಪಿತವಾದುದು 1880ರಲ್ಲಿ.

'ಆದರೆ ಯಾರು ಲಕ್ಷಿಸುವರು?' ಎಂಬುದು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರಾತಿ ನಿಧಿಕ ಕಲಾಕೃತಿಯಾಗಿದೆ. ಅವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಅದು ಓದುಗರ ಮನಸಿನ ಮೇಲೆ ಅಳವಾದ ಪರಿಣಾಮ ಉಂಟುಮಾಡುವುದು. ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿಯ ಹಿಂದೂ ಅವಿಭಕ್ತ ದೊಡ್ಡ ಕುಟುಂಬಗಳ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯದಂತೆ ಚಿತ್ರಣವನ್ನು ಅದು ಕೊಡುವುದು. ಕರ್ವಣ ಹಾಗೂ ಸಂಧಾರಕ ವಿಚಾರಗಳ ತಾಕಲಾಟ, ಹಳಿ ಹೊಸ ಮನ್ನಂತರಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿರೋಧ, ಈ ಕುಟುಂಬಗಳಲ್ಲಿಯ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ— ಎಲ್ಲ ಇಲ್ಲಿ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ಒಡವೊಡಿಸಿರುವವು. ಈ ಕಾರಣ ಹಾಗೂ ಇತರ ಕಾರಣಗಳಿಗಾಗಿ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಸವಿಸ್ತಾರವಾಗಿ ವಿಶ್ಲೇಷಿಸುವುದು ಅತ್ಯಗತ್ಯವಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಸ್ತುತ ಕಾದಂಬರಿಯ ಆತ್ಮ ಚರಿತೆಯ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ರಚಿತವಾಗಿದೆ. ಸ್ವಲ್ಪ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದ ತರಣ ಮಹಿಳೆಯೊಬ್ಬಳ ಜೀವನ ಕತೆ ಇದು. ಇದೇನು ಅಂತಹ ಅಸಾಧಾರಣ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಯೋಜನೆಯಲ್ಲ. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕತೆಯನ್ನು ಬಹಳ ಕೌಶಲದಿಂದ ಓದುಗರೆದುರು ಇಡುವರು. ತನ್ನೂಲಕ ವಾಸ್ತವ ಲೋಕ ಹಾಗೂ ಕಲ್ಪನಾ ಜಗತ್ತು ಎರಡರ ಸೀಮಾ ರೇಖೆಗಳು ಮಸುಮಸುಕು ಆಗಿರುವವು.

ಕಾದಂಬರಿಯ ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯು ಅದನ್ನರಿತಿದ್ದ ಒಬ್ಬ ಮಿತ್ರನ ಮಂಖಾಂತರ ತಮಗೆ ಬಂತೆಂದು ಅವರು ಆರಂಭಕ್ಕೆ ತಿಳಿಸುವರು. ಅವರು ಹರಿಭಾವು ಅವರನ್ನು ಗಣಪತರಾಯನಿಗೆ ಪರಿಚಯ ಮಾಡಿಸುವರು. ಈಗ ತೀರಿಹೋದ ಒಬ್ಬ ತರಣಿಯ ಸೋದರನು ಅವನು. ಆ ಸೋದರನು ಹಸ್ತಪ್ರತಿಯನ್ನು ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸು

ವನು. ಅದು ಅವರ ವನಸ್ಸನ್ನು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸೆಳೆಯಲೂ ಅದನ್ನು ಅವರು ತಮ್ಮ 'ಕರ್ಮಣೂಕ' ಪತ್ರಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಕಟಿಸಬೇಕೆಂದೂ ಒಯಸುವರೂ. ಆದರೆ ಕತೆ ಅಪೂರ್ಣ ಇದ್ದಿತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಅದನ್ನು ತಾವು ವಂಕ್ತಾಯಗೊಳಿಸ ತಿಳಿಸಿದರು. ಅಂತೇ ಅವರು ಗಣಪತರಾಯನಿಗೆ ಉಪಸಂಹಾರದ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಒಂದನ್ನು ಬರೆಯಲು ಕೇಳಿ ಕೊಂಡರು. ಅದನ್ನು ಅವನು ನೆರವೇರಿಸಿದನು. ಗಣಪತರಾಯನು ಇದಲ್ಲದೆ ಹಲವು ಹಾಳಿಯ ತುಂಡುಗಳನ್ನು ಕೊಟ್ಟನು. ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲ ವಿಷಯ ದೊರೆತಿತು. ಅದಲ್ಲ ಹಸ್ತ ಪ್ರತಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಾವೇಶವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಹೇಳಿಕೆಯ ಪೇರಗೆ 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಮೂಲ ಎಂದರೆ ಹಸ್ತಪ್ರತಿ ಹಾಗೂ ಗಣಪತರಾಯನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ಕೊಟ್ಟ ಸಂಗತಿಗಳು. ಅದು ಮುಖ್ಯತಃ ಎರಡು ಕುಟುಂಬಗಳ ಕತೆ. ಅನುಷಂಗಿಕವಾಗಿ ಉಳಿ ದವರವು. ಅದನ್ನು ಯಮು ನಿರವೇದಿಸಿರುವಳು. ಆಕೆ ಎಂಟು ಇಲ್ಲವೆ ಒಂಬತ್ತೂ ವರ್ಷ ದವಳಿದ್ದಾಗ ಕತೆ ಆರಂಭವಾಗುವದು. ಪ್ರಣೆಯಲ್ಲಿ ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಅವರ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಇದ್ದ ಜನರೆಂದರೆ—ಆಕೆಯ ತಂದೆ ತಾಯಿಗಳು, ಆಕೆಯ ಹಿರಿ ಸೋದರ ದಾದಾ— ಹನ್ನೆರಡು ವರ್ಷದವ, ಅನಂತರ ತಂಗಿ ಸುಂದರಿ. ಆಕೆಯ ತಂದೆಯ ತಂದೆತಾಯಿಗಳೂ ಜೀವಿಸಿರುವರು. ಆದರೆ ಅವರು ದೂರಿನ ಹಳ್ಳಿಯಲ್ಲಿರುವರು. ಅಲ್ಲಿ ಅವರ ಹೊಲ ಮನೆ ಉಂಟು. ಅದು ತಿಂದಂಟ್ಟು ಸುಖದಿಂದ ಇದ್ದ ಕುಟುಂಬ. ಯಮೂನ ತಂದೆ ಕಲೆಕ್ಕರ ಕಚೇರಿಯಲ್ಲಿ ಮಂಖ್ಯ ಗುಮಾಸ್ತನಿರುವನು. ತಂದೆಯೊಡನೆ ಅವನ ಸಂಬಂಧ ಒಳ್ಳೆಯದಿರುವದಿಲ್ಲ. ಮನೆಯಲ್ಲೆಯೇ ಅವನನ್ನು ಕಂಡರೆ ವಂಕಳು ಅಂಜಿ ಸಾಯುವರು. ಆದಷ್ಟು ದೂರ ಇರುವರು. ತಾಯಿ ಜಾಣೆ, ಬಂದ್ಡಿ ಶಾಲಿ ಹಾಗೂ ಚತುರಳು. ವಂಕಳಿಗೆ ಆಕೆಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಬಲು ಪೂಜ್ಯ ಭಾವನೆ. ಆಕೆಯೇ ಅವರಲ್ಲರ ಶೀಲವನ್ನು ರೂಪಿಸಿ ದವಳು.

ಕತೆ ಆರಂಭವಾದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಗೊಂಬಿಯ ಮದುವೆ ನಡೆದಿರುವದು. ಯಮೂ, ಆಕೆಯ ಸೋದರ ದಾದಾ ಹಾಗೂ ನೆರೆಹೋರೆಯ ಗೆಳತಿ ಥಾಕಿ—ಎಲ್ಲರೂ ಮದುವೆಯ ಸಂಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ತಲ್ಲೀನರಾಗಿರುವರು. ಗದ್ದಲ, ವೈಭವ, ಜಗಳಗಳಿಗೆ ತುದಿ ಮೊದಲು ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಇದಲ್ಲ ಮಂಕಳಿಗೆ ಏನೂ ಹೊಸದಲ್ಲ. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿಯೇ ಆಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಅವರ ತಂದೆಯ ಅಫೀಸಿನಿಂದ ಒಂದೊಡನೆ ಸಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಗದ್ದರಿಸಿದನು. ಮದುವೆಗೆ ಭಂಗ ಬಂದಿತು. ಮಂಕಳೆಲ್ಲ ಗಾಬರಿಗೊಂಡ ಹಕ್ಕಿಗಳಂತೆ ಚಿಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿ ಆಗುವರು. ಈ ಎಲ್ಲ ಸಂಗತಿಯಲ್ಲಿ ಅಸಹಜತೆ ಏನೂ ಇಲ್ಲ. ಇಂಥವೆಲ್ಲ ಪ್ರತಿ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವದುಂಟು. ಯಮೂ ಕೂಡ ಈ ಘಟನೆಯನ್ನು ತೀರ ಸಹಜವಾಗಿ ಬಣ್ಣಿಸುವಳು. ಆದರೆ ಓದಂಗರ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಈ ಸಂಗತಿಗೆ ಸಾಂಕೇತಿಕ ವಂಹತ್ವ ಉಂಟು. ಮೂನವರು ಸಂಭ್ರಮದಲ್ಲಿ ಲೋಲಾಡುವಾಗ, ಸುಖದಿಂದ ಜೀವನವನ್ನು ಕಳೆಯುವಾಗ, ದೈವವು ಅಘಾತ ತಂದೊಡ್ಡುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಇದು ಸೂಚಿಸುವದು !

ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ಯಂವೂನ ಲಗ್ನ ರಘುನಾಥನೊಡನೆ ಜರಂಗವದಂ. ಅವನೂ ದಾದಾನಂತೆ ಅದೇ ಶಾಲೆಗೆ ಹೋಗುತ್ತಿದ್ದ. ಆದರೆ ಮೂರೂ ವರ್ಷಕ್ಕೆ ಹಿರಿಯ. ಮ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ಯೂಲೇಶನ್ ಪರೀಕ್ಷೆಗೆ ಕೂಡ್ರೂಪವನಿರುವ. ಚಿಕ್ಕವನಿರುವಾಗಲೆ ಅವನ ತಂದೆ ತೀರಿದ್ದರು. ತಾಯಿ ಹಾಗೂ ಅವನು ಕಕ್ಕಂದಿರಲ್ಲಿ ಆಶ್ರಯ ಹೊಂದಿದ್ದರು. ಅವನು ಬಹಳ ಬುದ್ಧಿವಂತ, ಅತೀವ ದಯಾಳು, ವಿವೇಕಿ, ಸರಳ ಸ್ವಭಾವದವ. ದೃಢ ನಿರ್ಧಾರದವ.

ಆಕೆಯ ಪತಿಯ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಸುಮಾರು ಹನ್ನೆರಡು ಜನರಿದ್ದರು—ಆಕೆಯ ಅತ್ತೆ, ಇಬ್ಬರು ಸೋದರ ಮಾವಂದಿರು, ಅವರ ಹೆಂಡಿರು ಹಾಗೂ ಪ್ರೌಢ ಅಜ್ಜಿಯ ಅತ್ತೆ.

ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಹಿರಿಯರಾದ ಸೋದರ ಮಾವ ಶಂಕರ ಮಾವೂಜಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ದಂಷ್ಪಾಗ್ರೇಸರ, ವಿಷಾದಾಂತಕ್ಕೆ ಮೂಲ ಕಾರಣ. ಅವನು ಘಟೆಗ ಹಾಗೂ ಕಂಡಕ. ಆದರೆ ಧರ್ಮಿಷ್ಠನ ಸೋಗು ಹಾಕಿದ್ದನು ! ಹೆಂಡತಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಅವನು ವಿಶ್ವಾಸ ಘಾತಂಕನಲ್ಲದೆ ಕ್ರೂರ ಕೂಡ. ವಂಕೆಳ ಎದರಿನಲ್ಲಿ ಅವನು ಆಕೆಯನ್ನೂ ಅವಮಾನ ಗೊಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ಅವರಿಗೂ ಹಾಗೇ ಮಾಡಲು ಪುಟಕೊಡುತ್ತಿದ್ದ.

ಈ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಯಂವೂಳನ್ನೂ ಕೆಟ್ಟ ರೀತಿಯಿಂದ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಆಕೆ ಅಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಗಾಸಿಯಾಗಿದ್ದಳು. ಆದರೆ ಅತ್ತೆಯೊಬ್ಬಳು ಮಾತ್ರ ಹಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಕೆ ಮೃದು ಸ್ವಭಾವದವಳು, ಈ ಕುಟುಂಬವನ್ನೂ ಆಶ್ರಯಿಸಿದವಳು. ಎಲ್ಲ ಅವಹೇಳನೆ ಯನ್ನೂ ಅಸಹಾಯ್ಯಳಾಗಿ ಸಂವ್ಮನೆ ನೋಡುತ್ತ ನಿಲ್ಲುತ್ತಿದ್ದಳು. ಆಕೆಯ ನೆರವಿಗಾಗಿ ಬರಲು, ಸಮಾಧಾನ ಹೇಳಲು ಗಂಡನೊಬ್ಬನಿದ್ದ. ಆದರೆ ಅವನೇನು ಮಾಡಿಯಾನು ? ಇನ್ನೂ ಹುಡುಗ, ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಪದ್ಧತಿ ಎಂದರೆ, ಹೆಂಡತಿಗೆ ಪ್ರಾಯ ಬರುವವರೆಗೆ ಗಂಡಹೆಂಡಿರು ಸಂದರ್ಶಿಸುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ. ಮಾತಂಕತೆ ಇನ್ನೂ ದೂರ ! ಆದುದರಿಂದ ಯಂವೂ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತಾಳಿಕೊಳ್ಳದೆ ವಿಧಿ ಇರಲಿಲ್ಲ.

ಇತ್ತ ಅವಳ ತಂದೆಯ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ತಾಯಿಯ ಆರೋಗ್ಯವು ನಶಿಸತೊಡಗಿದ್ದಿತು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಹೆರಿಗೆಯೊಡನೆ ಆಕೆ ತೀರಿಕೊಂಡಳು. ಯಂವೂನ ಲಗ್ನವಾಗಿ ಅದೇ ಆಗ ತಿಂಗಳಾಗಿದ್ದಿತು. ಆಕೆಯ ತಂದೆ ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಮರಣ ವಂದಂವೆ ಆದರು. ಎರಡನೆಯ ಹೆಂಡತಿಯಂ ಮಲಮಗನಕಿಂತ—ಯಂವೂನ ಅಣ್ಣನಿಗಿಂತ—ಸಣ್ಣವಳಿದ್ದರೂ ಆಕೆಯಂ ಅಧಿಕಾರಯಂತ ವಾಣಿಯಲ್ಲಿಯೇ ವ್ಯವಹಾರ ತೋರಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಆಕೆಯದಂ ವಂಚಕ ಮನೋವೃತ್ತಿ. ಯಂವೂ ಕೆಲ ದಿನ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋದಾಗ ಆಕೆ ಯಂವೂನ ಮೇಲೆ ದಾದನ ಮೇಲೆ ಕಣ್ಣೆಟ್ಟಿರುತ್ತಿದ್ದಳು. ಅವರ ನಡೆ ನುಡಿಗಳನ್ನೂ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ನಿರಂಕಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು. ಅಷ್ಟು ಸಂಖ್ಯೆ ! ಈ ಪ್ರಕಾರ ಅವರೀವರಿಗೆ ಸಲಂಗೆಯಿಂದ ಹರಟಲು ಕೂಡ ಸಾಧ್ಯ ಪಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಬೇಗನೆ ದಾದಾನ ವಂದಂವೆ ಆಯಿತು. ಈ ತರಂಣ ಹುಡುಗಿ ತನಗೆ ಒಳ್ಳೆ ಗೆಳತಿ ಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿಯಾಳೆಂದು ಅಕ್ಕ ಹಾಕಿದ್ದಳು ಯಂವೂ. ತನ್ನ ಸುಖ ದಂಖ

ಆಕೆಯಲ್ಲಿ ತೋಡಿಕೊಂಡು ಮನಸ್ಸು ಹಗುರು ಮಾಡಿಕೊಂಡೇನೆಂದಂ ಹಾರೈಸಿದ್ದಳು. ಆದರೆ ಆಕೆಯ ಹಂಬಲವೆಲ್ಲ ಹಾಳಾಗಿಹೋಯ್ತು! ಆ ಹಂಡಂಗಿ ತಿಳಿಗೇಡಿ, ನಿರಕ್ಷರಿ, ಕಲಿಯುವ ಇಚ್ಛೆ ಇಲ್ಲದವಳು, ಅಸೂಯಾಪರಳು, ಚಂಡಿ ಹಾಗೂ ಗಂಣಗಂಟ್ಟುವ ಸ್ವಭಾವದವಳಾಗಿದ್ದಳು. ಎಷ್ಟು ಸಖ್ಯಭಾವದಿಂದ ನಡೆದಂಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದರೂ ಯಮೂನ ಆಸೆಗಳಂ ಹಂಡಿಗೂಡಿ ಹೋದವು. ಇದರಿಂದ ಆಕೆಗೆ ನಿರಾಸೆ ಎನಿಸಿತಲ್ಲದೆ, ಅಣ್ಣನ ಬಾಳೂ ಕೂಡ ಸಂಖಿವಂಯವಾಗಿಲ್ಲವೆಂದಂ ಹೊಳೆಯಿತಂ. ಹೀಗೆ ಆಕೆಗೆ ಇವ್ಯೂಡಿ ವ್ಯಥೆ ಎನಿಸಿತಂ.

ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ರಘುನಾಥನು ತನ್ನ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ಪದವೀ ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾದನು. ತನ್ನ ವಂಡಡಿ ಹಾಗೂ ತಾಯಿಯನ್ನೂ ಕೂಡಿಕೊಂಡಂ ಕಾಯಿದೆ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಲೆಂದಂ ಮಂಂಬಯಿಗೆ ಹೋದನಂ. ಅವನ ಗೆಳೆಯರಾದ ವಿಷ್ಣುಪಂತ ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬ, ಅವರ ಹೆಂಡದಿರು ಈ ಮೂದಲೆ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿದ್ದರು. ಅವರಂ ಹಿಡಿದ ಬಂಗ್ಲೆಯಲ್ಲಿ ರಘುನಾಥನ ಪರಿವಾರವೂ ನೆಲಸಿತಂ. ವಿಷ್ಣುಪಂತ ಹಾಗೂ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನ ಹೆಂಡಿರು ಯಮೂನೊಡನೆ ಬೇಗನೆ ಗೆಳೆತನ ಮಾಡಿಕೊಂಡರು. ಆಕೆಗೆ ಅಲ್ಲಿ ಏನೂ ಪರಕೀಯತೆಯ ಕಲ್ಪನೆ ಸಂಕೆಯಂಲಿಲ್ಲ. ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಯಮೂ ಸ್ವಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ನಾಚಂ ತ್ತಿದ್ದಳು. ಗಂಡಸರೊಡನೆ ಉಳಿದ ಹೆಣ್ಣು ವಂಕಳಂತೆ ಕುಳಿತಂ ಮೂತಾಡಲಂ ಹಿಂಜರಿ ಯಂತ್ತಿದ್ದಳು. ಕ್ರಮೇಣ ಈ ಸಂಕೋಚ ವೃತ್ತಿಯನ್ನೂ ಆಕೆ ಸರಿಸಿದಳು. ಆ ಪಂಗಡದ ಸದಸ್ಯರಲ್ಲಿ ಆಕೆ ಲೀನವಾಗಿ ಹೋದಳಂ.

ಯಮೂ ಮಂಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಕಳೆದ ಆ ದಿನಮೂನ ಸಂಖಿದ ಆಗರ ಎನಿಸಿತಂ. ಆದರೆ ಇಷ್ಟು ಒಳ್ಳೆ ಬಾಳಂ ಬಹುದಿನ ಸಾಗಲಿಲ್ಲ. ಒಮ್ಮೆ ಎಲ್ಲರೂ ಎಲೆಫೆಂಟಾ ಗವಿಗ ಗಳಿಗೆ ಸಂದರ್ಶನಕ್ಕಾಗಿ ಹೋಗಿರಲಂ ರಘುನಾಥನಂ ಒಮ್ಮಿಂದೊಮ್ಮೆಲೇ ಜಡ್ಡಿಗೆ ಬಿದ್ದನಂ. ಹನ್ನೆರಡಂ ತಾಸಿನೊಳಗಾಯೇ ವಂರಣವನ್ನೊದಿದನಂ. ಇದಂ ಆಕೆಗೆ ಬರ ಸಿಡಿಲಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತಂ. ಯಮೂನ ಹರ್ಷಮಯಂ ಸ್ವಪ್ನಗಳೆಲ್ಲ ಅಸ್ಯವ್ಯಸ್ತವಾಗಿ ಹೋದವು. ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ, ಹಿಂದೆ ವಂಕಳಗೊಂಬಿ ಆಟ ನಡೆದಾಗ ತಂದೆ ಬಂದಂ ಗದ್ದರಿಸಲಂ ಎಲ್ಲ ಆಟ ಚೆಲ್ಲಾಪಿಲ್ಲಿಯಾದ ನೆನಪು ಮರುಕಳಿಸಿತಂ. ಆದರೆ ಅನರ್ಥ ಇಷ್ಟಕ್ಕೆ ನಿಲ್ಲಲಿಲ್ಲ. ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪೇಚಂ ಕಾದಿದ್ದವು. ತನ್ನಷ್ಟಕ್ಕೆ ತಾನೇ ಉಳಿದಿದ್ದರೆ ಆಕೆ ಎಲ್ಲ ದಂಖಿ ಸಹಿಸಿ ವಂರೆಯಂತ್ತಿದ್ದಳು. ಗಂಡನ ಅನಿರೀಕ್ಷಿತ ಸಾವನ್ನೂ ಆಕೆ ಸೋದರನ ಸಹಾನುಭೂತಿಯಿಂದ, ಗೆಳೆಯರ ಅನುಕಂಪದಿಂದ ವಂರೆಯಂಬಹಂದಿತ್ತೂ. ಎಷ್ಟೋ ಮಟ್ಟಿಗೆ ನೆಮ್ಮದಿಯ ಜೀವನ ನಡಿಸಬಹಂದಿತ್ತೂ.

ಆದರೆ ಆಕೆ ಪುಣೆಗೆ ಬರಬೇಕಾಯಿತಂ. ಅಲ್ಲಿ ಮೋಸಗಾರಿಕೆಯಿಂದ, ಒತ್ತಾಯ ದಿಂದ ಆಕೆಯ ಕ್ಷೌರ ಮಾಡಿಸಿದರು. ಇದಂ ಆಕೆಯ ವಂನಸಿಗೆ ಹಾಗೂ ತತ್ವಕ್ಕೆ ವಿರೋಧ ಆಗಿದ್ದಿತಂ. ಆಕೆಯ ಸೋದರ, ಪತಿ ಇವರಿಗೂ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಇದರಿಂದ ಆಕೆಗೆ ಬಹಳ ವ್ಯಥೆ ಆಯಿತಂ. ಆಕೆಯ ಆರೋಗ್ಯದ ವೇಲೆ ದಂಪ್ಯರಿಣಾಮ ಆಯಿತಂ. ತನ್ನ ಜೀವನ ಚರಿತೆ ಬರೆಯಲಂ ಆಕೆ ಉದ್ಯುಕ್ತಳಾದಳು. ಅದರಿಂದ ಮಂನಶಾಂತಿ ಒದಗಂವ

ದಂದರ ಎಣಿಸಿದಳು. ಆದರೆ ಆಕೆಯ ಆರೋಗ್ಯ ಬಹುಬೇಗ ಕೆಟ್ಟಿತು. ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲೆಯೇ ನಿಧನಹೊಂದಿದಳು.

ಯಮೂನ ಕತೆಗೆ ಸಮಾಂತರವಾಗಿಯೂ ಏನೂ ಎಂಬಂತೆ, ಆಕೆಯ ಗೆಳತಿ ದುರ್ಗಿಯ ಕಥೆ ಇದೆ. ದುರ್ಗಿಯ ಗಂಡ ನೀಚನಿದ್ದ. ಅವನು ಶಾಲೆ ಬಿಟ್ಟು, ಬೀದಿ ಸೇದುವ, ಕಳವು ಮಾಡುವ ಹಾಗೂ ಜೂಜಾಟದ ಚಟಕ್ಕೆ ತುತ್ತಾದ. ಹೆಂಡತಿ ಕೇವಲ ಕಾವು ಲಾಲಸೆಗೊಂದಂ ಪರಿಗಣಿಸಿದ. ತಂದೆಯಿಂದ ಆಕೆ ಹಣ ತಾರದಿದ್ದರೆ ಧಳಿಸುತ್ತಿದ್ದ. ದುರ್ಗಿಗೆ ಒಂದೆ ಕೂಸು ಹಂಚಿತ್ತು. ಆಕೆಗೆ ಜೀವನ ಬೇಜಾರ ತಂದಿತ್ತು. ಆಫು ಸೇವಿಸಿ ಆತ್ಮಹತ್ಯೆ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಇಚ್ಛಿಸಿದ್ದಳು.

'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ ನಾಳಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸವಿಟ್ಟು, ಆಶಾ ದಾಯಕ ತರಣ ಜೀವಿಯ ದರಂತವನ್ನು ಕುರಿತು ಇರುವುದು. ಆದರೆ ಆ ಜೀವಿ ಕಾಪಟ್ಟು, ಕಠೋರತೆ, ಅಂಧಶ್ರದ್ಧೆಗೆ ಬಲಿ ಆಯಿತು. ಆದರೆ ಇನ್ನೂ ವ್ಯಾಪಕಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅವಲೋಕಿಸಿದರೆ, ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಸಾಮಾನ್ಯ ವಂಹಿಳೆಯರ ಜೀವನ ಕತೆ ಇರುವುದು. ಒಂದೆಡೆ ಯಮೂನಿ ವೇದಿಸಿದಂತೆ ಆಗ ಹೆಣ್ಣುವಂಕುಳನ್ನು ದನಗಳಂತೆ ಕೀಳಾಗಿ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದರು. ಒಮ್ಮೂವೆಂಟು ವ್ಯಾಚಪ್ಪರಿಸಿದರೆ ಇನ್ನೂವೆಂಟು ಶಿಕ್ಷೆ. ಸಿಕ್ಕರೆ ಊಟ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ಉಪವಾಸ. ಗಂಡಸರ ಲಹರಿಯಂತೆ ಅವರಿಗೆ ಸುಖದುಃಖ. ಅವರೆಲ್ಲ ಮನೆಯ ಪಾತ್ರೆ ಪಡಗಗಳಂತಾಗಿದ್ದರು! ಸಮಾನ ಸ್ವಂದತೆಯ ಲವಲೇಶ ಇರಲಿಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಕನಸು! ಅವರ ಆಸೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳನ್ನು ಲಕ್ಷಿಸುವವರು ಯಾರು? ಈ ಭಾವನೆಯೇ ಕಾದಂಬರಿಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಹಂದಗಿದೆ.

ಇದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ವಂಹಿಳೆಯರ ಮೋಸ, ಕ್ರೌರ್ಯ, ನೀಚ ಪ್ರವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಬಯಲಿಗೆಳೆಯುವುದು. ಉಳಿದ ಹೆಣ್ಣು ವಂಕುಳ ಬಾಳನ್ನು ಹೇಗೆ ಹದಗೆಡಿಸಿ ಗಂಡಸರಿಗೂ ಗೋಳು ಹಿಡಿಸುವರಂಬುದೂ ನವಗೆ ವಿದಿತವಾಗುವುದು. ಗಂಡನ ಮನೆಯಲ್ಲಿಯ ಯಮೂನ ಕಕ್ಕಿಯ ಆಳಿಯಂದಿರಂ, ನಾದಿನಿಯರಂ, ಮಲ ತಾಯಿ, ಸೋದರನ ವಂಡಿ—ಮೂದಲಾದವರಂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಜೀವ ದೃಷ್ಟಾಂತ. ಈ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಸ್ವಭಾವದ ಹೆಣ್ಣು ವಂಕುಳ ಪಾತ್ರವನ್ನು ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಇಷ್ಟೊಂದಂ ಎದ್ದುಕಾಣುವಂತೆ ಮನೋಹರವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವರಂ. ಅವರ ನಿರೀಕ್ಷಣಾ ಶಕ್ತಿಗೆ ನಾವು ಅಚ್ಚರಿಗೊಳ್ಳದೆ ವಿಧಿ ಇಲ್ಲ. ಹೆಣ್ಣು ವಂಕುಳ ಭಾಷೆಯನ್ನೇ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಬಳಸಿದುದು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಬೇರೊಂದಂ ಬಗೆಯ ವೇಲೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಂಹಿಳಾ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರವಿಧ್ಯ ಉಂಟು. ಆ ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ಅನಂಗಣವಾದ ಭಾಷಾ ಸರಣಿಗೇ ಅವರಂ ಮಾರಂಹೋಗಿರುವರಂ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನೂ ಒರೆದವರಂ ಒಬ್ಬ ವಂಹಿಳೆಯೆಂದಂ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಆಕೆ ತರಣಿ, ಸೂಕ್ಷ್ಮಗ್ರಾಹಿ, ನಿರಪರಾಧಿ, ಪ್ರೇಮಂಳ ಸ್ವಭಾವದವಳು. ಆಕೆಯಂ ಬಳಸುವ ಭಾಷೆ, ಪಾತ್ರದ ಸ್ವಭಾವ, ಪರಿಸರಕ್ಕೆ ಹೊಂದುವಂತೆ ಆಕರ್ಷಕ ವಾಗಿದೆ, ಮನಂಬುಗಂವಂತಿದೆ.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಕಾದಂಬರಿಕಾರನೆಂಬ ಮಾನದಿಂದ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿರುವರಂ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಸಂವಾರಂ ವಂವತ್ತಾರಂ ಪಾತ್ರಗಳಂಟಂ. ಪ್ರತಿಯೊಂದಂ ಪಾತ್ರ ಇನ್ನೊಂದರಕಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಎಲ್ಲವು ಜೀವನಾಡಿಯಿಂದ ಮಿಡಿಯಂವವು. ಕಾದಂಬರಿಯ ಹರವು ಅಷ್ಟೇನಂ ವಿಸ್ತೃತ ವಾಗಿಲ್ಲ; ಆದರೆ ವಿಷಯಂ ಸವ್ಯಂವವಾಗಿರುವದಂ. ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಆ ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ನ್ಯಾಯವನ್ನೇ ಒದವಿಸಿರುವರಂ.

ಎರಡನೆಯಂ ಕಾದಂಬರಿ ಎಂದರೆ 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ' (1892-95). ಅದೂ ಅಪೂರ್ಣ 'ಗಣಪತರಾವ' ಕೃತಿಯಂತೆ. ಈಗ ಇದ್ದಂದರ ಮಂಟ್ಟಿಗೆ ಅದಂ ಹಲವಾರಂ ರೀತಿಯಿಂದ ಪರಿಪೂರ್ಣ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕಂ. 'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಂಕಿಂತ ಇದರ ವಸ್ತು, ವಿಚಾರಸರಣಿ ತೀರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿದೆ. ಗಣಪತರಾವ ಪೂರ್ಣ ಬೆಳೆದ ತರಣ. ಬಿ.ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಓದುತ್ತಿರುವನಂ. ಅಗ್ನಿ ಆಗಿದೆ. ಅವನ ವಿಚಾರ ವೈಖರಿ ಪರಿಪಕ್ವ ದಿಸೆಗೆ ತಲಂಪಿದೆ. ಶಿಕ್ಷಣಾನಂತರ ಏನಂ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದರ ಸಂಸ್ಪಷ್ಟ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಅವನಿಗಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಗಣಪತರಾಯನು ಉಂಡಂಟು ಸುಖದಿಂದ ಇದ್ದ ಸರಕಾರಿ ನೌಕರನ ವಂಗೆ. ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಯಶವಂತರಾಯನಂ ಒಡ ವಂನತನದವ. ಕಾದಂಬರಿ ಆರಂಭ ವಾದಾಗ ಅವನಿಗೆ ಹನ್ನೆರಡಂ ವರ್ಷ. ಅವನ ತಂದೆ ತೀರಿರುವರಂ. ತಾಯಿ ವಂನೆಗೆಲಸ ಮಾಡಿ ಹೊಟ್ಟೆ ಹೊರೆಯಬೇಕಾಗಿದೆ. ವಂನೆಯಲ್ಲಿ ಆಕೆ, ಯಶವಂತರಾಯಂ, ತಮ್ಮ, ತಂಗಿ—ಇಷ್ಟಂ ಜನ.

'ಗಣಪತಿರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗೆ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಶಸ್ತಿ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಮಂಖ್ಯವಾಗಿ ಹೆಣ್ಣು ಹಂಡಂಗಿಯರ ಶಿಕ್ಷಣ, ಅವರ ವಂದಂವೆಯಂ ವಯೋ ಮಿತಿ ಹೆಚ್ಚಿಸುವದಂ, ವಿಧವಾ ಪುನರ್ವಿವಾಹ—ಇವು ಪ್ರವಂಖ ಅಂಗಗಳಂ. ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯಂ ಸಂಧಾರಣೆಗೆ ವಿಶೇಷ ವಂನ್ನಣೆ ಇದೆ; ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗಲ್ಲ. ವಸ್ತುಸ್ಥಿತಿಯೆಂದರೆ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆ ಇಲ್ಲಿ ತೀರಸ್ಪೃತವಾಗಿದೆ. ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಣೆಯಂ ವಂಂದಾಳಂಗಳಂ ಸಮಾಜದ ವೈರಿಗಳೆಂದಂ ಪರಿಗಣಿಸಲಾಗಿರುವದಂ.

ತರಣ ಯಶವಂತರಾಯನಂ ಶಾಲೆಯಲ್ಲಿ ಓದುತ್ತಿರುವಾಗ ಸಿರಿವಂತರ ಸಹಾಯ ಅರಸಲೇಬೇಕಾಯಂ. ಅದರಿಂದ ಅವನಿಗೆ ವಂಂದಿನ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ಕೆ ಅನಂಕೂಲವಿತ್ತು. ಆರಂಭಕ್ಕೆ ಅವನಂ ಒಬ್ಬ ರಾವಬಹದ್ದೂರರ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿದ್ದನಂ. ಅವರಂ ಒಬ್ಬ ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಕರು ಹಾಗೂ ಬ್ರಿಟಿಶ್ ಆಳಿಕೆಯನ್ನಂ ಅನಂಮೋದಿಸುವವರಂ. ಆದರೆ ಅವರಂ, ಅವರ ವಂನತನದ ಜನ—ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳಂ, ಹಂಡಂಗರು—ತಮ್ಮ ಸ್ಥಾನ ಮಾನದ ಬಗೆಗೆ ಬಹಳ ಅಭಿಮಾನ ತಳೆದಿದ್ದರು. ಅವರಂ ಕಠೋರರು, ಒಣ ಹೆಮ್ಮೆಯವರು ಇದ್ದಂ, ಯಶವಂತರಾಯನನ್ನಂ ಅವಮಾನಿಸುತ್ತಿದ್ದರು, ಕೀಳಾಗಿ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಂ ತ್ತಿದ್ದರು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಕೃತಿಯಂ ಈ ಸಣ್ಣ ಹಂಡಂಗನ ವಂನಸಿಗೆ ಅದರಿಂದ ನೋವೆನಿಸಿ

ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಣೆಯನ್ನೇ ತಿರಸ್ಕರಿಸತೊಡಗಿದ, ಕಂಡಂ ಬೆಚ್ಚಿಬೀಳತೊಡಗಿದ. ತನ್ನ ತಾಯಿ ತನ್ನನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವದಿಲ್ಲೆಂದಂ ಅನಿಸತೊಡಗಿತಂ ಹಂಟಂಗನಿಗೆ. ಅಂತೇ ಎಲ್ಲರಿಂದ ದೂರಾಗಿ ಏಕಾಂಗಿ ಬಾಳಿಗೆ ವಂನಸೋತ.

ಈ ಸತ್ವ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಸಮಯಕ್ಕೆ ಅವನಿಗೆ ಶ್ರೀಧರಪಂತ ಎಂಬ ವಿದ್ವಾಂಸರ ಪರಿಚಯ ಸಾಧಿಸಿತಂ. ಅವರಂ ಖಟ್ಟಾ ದೇಶಾಭಿಮಾನಿಗಳಂ. ಯಶವಂತರಾಯನ ಬಗೆಗೆ ಅವರಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಸಹಾನಂಭೂತಿ. ಅವರ ಆಶ್ರಯಂ, ರಕ್ಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಹಂಟಂಗನಂ ಇರತೊಡಗಿದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಕಾಲೇಜಂ ಜೀವನಾವಧಿಯವರೆಗೂ ಶ್ರೀಧರಪಂತರಂ ಅವನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ, ಉಪದೇಶಕರಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದರಂ. ಅವರಂ ಯಶವಂತರಾಯನ ಸ್ವಭಾವವನ್ನೇ ರೂಪಿಸಿದರಂ. ಹಾಗೇ ಅವನ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ, ವಿಚಾರ ಸರಣಿ. ಯಶವಂತರಾಯನೆಂದರೆ ಶ್ರೀಧರಪಂತರ ಪರಾಮರಿಕೆಯಂ ಫಲವಾದರಂ. ತನ್ನ ಆಶ್ರಯದಾತರಂತೆ ಯಶವಂತರಾಯನೂ ರಾಜಕೀಯಂ ಸಂಧಾರಣೆಯಂ ಖಟ್ಟಾ ಅನಂಪೋದಕನಾದನಂ. ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಣೆ ಎಂದರೆ ಕೆಂಡ ಕೆಂಡ ಆದನಂ !

'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಗಣಪತರಾಯನಂ ಮಿಲ್ಕರ 'ವಂಹಿಳೆಯರ ಪರಾಧೀನತೆ' ಗ್ರಂಥವನ್ನಂ ಪ್ರಮಾಣ ಎಂದಂ ಬಗೆದಿದ್ದನಂ. 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಯಶವಂತರಾಯನಂ ಇಟಲಿಯಂ ಸಂವಿಖ್ಯಾತ ರಾಷ್ಟ್ರಾಭಿಮಾನಿ ಮ್ಯಾರಿಯನಿಯನ್ನಂ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ ಎಂದಂ ತಿಳಿದಿದ್ದನಂ.

ಇಲ್ಲಿಗೆ ಕಾದಂಬರಿ ವಂಗಿಯಂವದಂ. ಯಶವಂತರಾಯನ ಜೀವನದ ಆರಂಭದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಂ ದಿಸೆಯನ್ನಂ ವಿವೇಚಿಸುವದಂ. ಅಂದರೆ ಅವನ ಹನ್ನೆರಡರಿಂದ ಇಪ್ಪತ್ತು ವರ್ಷಗಳ—ಎಂಟಂ ವರ್ಷಗಳ—ಕತೆ ಇದಂ. ಸ್ವಭಾವ ಹಾಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ನಿರೂಪಣೆಯಂ ಮಾಡನದಿಂದ 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ' ಕಾದಂಬರಿ ಹಿಂದಿನ ಮೂರು ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ಸುಧಾರಿಸಿರಂವರಂ. ಅವರ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ಕಾದಂಬರಿಯಾದ 'ವಂಧಲಿಸ್ಥಿತಿ' ಯಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರ ಪರಿಪೋಷಣೆ ಅಷ್ಟು ಹೆಚ್ಚು ಇರದಂ. ಅವು ನಿರ್ಜೀವ ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ಸ್ಥಗಿತ ಮಾದರಿಯವಾಗಿದ್ದವು. 'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ 'ವಂಧಲಿಸ್ಥಿತಿ'ಗಿಂತ ಹೆಚ್ಚಿನ ಪಾತ್ರ ಪರಿಪೋಷಣೆ ಉಂಟಂ. ಕಾಶೀನಾಥ ಪಂತನ ವಂಡದಿ ಸೀತಾಬಾಯಿಯಂ ಪಾತ್ರ ಚಿತ್ರಣವು ಬಹಳ ವಂನಹಿದಿಯಂವದಂ. 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸಂವರಾರಂ?' ಎಂಬದಂ ಮಂದಿನ ಹೆಜ್ಜೆ. ಒಂದು ಮೊಗ್ಗು ಹೂವಾಗಿ ಸಂದರವಾಗಿ ಅರಳಂವಂತೆ ಯಂವೂ ಹಂಟಂಗ ಇದ್ದವಳು ಕ್ರಮೇಣ ತರಂಣಿ ಆಗಂವಳಂ. ಏನೂ ಬಾಯಿ ಮಾತಿನಿಂದ ಒಡ ನುಡಿಯದೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಈ ಬದಲಾವಣೆಯನ್ನಂ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಸಾಧಿಸಿ ತೋರಿ ಸಂವರಂ. ಆದರೆ 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ'ಯಂ ಐದಂ ನೂರು ಪುಟದ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಒಂದೇ ಒಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯಂ ಬೆಳವಣಿಗೆಗಾಗಿ ವಿಾಸಲಾಗಿದೆ. ಒಂದು ವ್ಯಕ್ತಿಯಂ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಂ, ಆತ್ಮಗತ ಶಕ್ತಿ-ಒಲವುಗಳಂ ಒಂದನ್ನೊಂದು ಸೇರಿದಾಗ ಆಗಂವದಂ ಒಂದೆಡೆ ನಿವೇದಿಸಲಾಗಿದೆ. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಹೇಗೆ ವ್ಯಕ್ತಿಯಂ ಮೇಲೆ

ಪರಿಣಾಮ ಬೀರಲಿವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಇಂತಂ ವಿವರಗಳ ನೆಲೆವೀಡು. ಕೆಲವು ಅಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಕೂಡ ಮೂರ್ಖಕವಾಗಿದೆ.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ನಾವು ವಿಚಾರಗಳ ಹಾಗೂ ವಿಚಾರ ಪ್ರಕಾಶಗಳ ತಾಕ ಲಾಟದ ಪರಿಪೂರ್ಣ ವರ್ಣನೆಯನ್ನು ಕಾಣುವೆವು. ಇದಂ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಮಕಾಲೀನ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯ ವೈಶಿಷ್ಟ್ಯ. ಈ ಪ್ರಸ್ತುತದ ಮೊದಲಿನ ಪರಿಚ್ಛೇದದಲ್ಲಿ ಈ ವಿಚಾರದ ಸಂಕೀರ್ಣ ಉಂಟು. ರಾಜಕೀಯ ಬೇಡಿಕೆಗಳಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಮಾನ್ಯತೆ ಇತ್ತ ಪ್ರೀಧರಪಂಚನಂ ಅಂಥ ಜನರ ಮಂದಾಳನಿಸಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗಳಿಗೆ ಗೌಣ ಸ್ಥಾನ ಕಲ್ಪಿಸಿರುವನಂ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗಳ ಆವಶ್ಯಕತೆಯೂ ಇಲ್ಲವೆಂಬ ಮಂಟ್ರಕ್ಕೆ ಹಲವರಂ ಮಂಟ್ರಿರುವರಂ.

ತನ್ನ ವಿಚಾರ ಪ್ರಕಾಶಗಳ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಯಶವಂತರಾಯನಂ ಒನಂ ಮಾಡಿ ದಾನು, ಅವನ ಜೀವನ ರೀತಿ ಯಾವ ಬಗೆಯದಂ, ತನ್ನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೂ ಅವನಂ ಸರಿ ಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕಾಯಿತೆಂ ಏನೊ,—ಎಂಬ ಎಲ್ಲ ವಿಚಾರಗಳು ಓದಂಗರ ಊಹಾ ವಿಲಾಸಕ್ಕೆ ಬಿಟ್ಟ ವಿಷಯಂಗಳು.

ಮಂದಂದಿನ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿ 'ನಾನಂ' (1893-1895). ಇದರಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಮತ್ತೆ ತಮ್ಮ ಆತ್ಮ ಚರಿತೆಯ ರೀತಿಗೆ ಮರಳಿರುವರಂ. ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿಯ ಲೇಖಕರಂ ಭಾವು ಎಂಬವರಂ. ನಂತರ ಅವರಂ ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಆಗುವರಂ. ಭಾವಾನಂದ ಎಂದಂ ಹೆಸರಿಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವರಂ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನೂ ಹಿಂದಿನ ಮೂರು ಕೃತಿಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಬಹುದಂ. ವಿರೋಧಾಂಶಗಳನ್ನೂ ಅರಂಹಬಹುದಂ. 'ಗಣಪತರಾವ' ಹಾಗೂ 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರಂ?'—ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಪ್ರಮಂಖ ವಿಚಾರಗಳೆಂದರೆ, ಸ್ತ್ರೀ ಶಿಕ್ಷಣ ಹಾಗೂ ಅವರ ಸ್ಥಿತಿಗತಿ, ಸ್ಥಾನಮಾನಗಳನ್ನೂ ವಿವರಿಸುವದಂ. ವಿಷಯವು ಸಾಮಾಜಿಕ. 'ಯಶವಂತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಶಸ್ತಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಧಾರಣೆಗೆ ಇದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗೆ ಇದಂ ವಿರೋಧಿ ಆದದ್ದಂ. 'ನಾನಂ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ಅಂಶಗಳಿಗೆ ಆಪ್ತೆ ಪ್ರಮಂಖ್ಯತೆಯನ್ನೂ ಸಲ್ಲಿಸಲಾಗಿರುವದಂ. ಯಾವ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಒಂದಂ ವ್ಯಕ್ತಿ ದಂಡಿಯೆಂಬೆಕೊ ಎಂಬುದಂ ಅವರವರ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಯೋಗ್ಯತೆ, ಆಯ್ಕೆಯ ಸರಣಿಯನ್ನೂ ಅವಲಂಬಿಸಿರುವವು. ಎರಡೂ ಕ್ಷೇತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಕಾರ್ಯವಸಗಬಲ್ಲ ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ ಇದ್ದವರಂ ಹಾಗೂ ಮಾಡಬಹುದಂ. 'ಗಣಪತರಾವ' ಹಾಗೂ 'ಯಶವಂತ ರಾವ ಖರೆ'—ಎರಡೂ ಅಪೂರ್ಣ ಕಾದಂಬರಿಗಳು. ಆದಂದರಿಂದ ಗಣಪತರಾಯಂ, ಯಶವಂತರಾಯಂ ಇವರಂ ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಸರಣಿಯ ಪ್ರಚಾರಕ್ಕಾಗಿ ಏನಂ ಮಾಡಿರ ಬಹುದಂ ನಮಗೆ ಹೊಳೆಯದಂ. ಆದರೂ ಶೀರ ಮುಂದಿನ ಕಾದಂಬರಿ 'ಕರ್ಮಯೋಗ' ದಲ್ಲಿ ಗಣಪತರಾಯನಂ ದೊಡ್ಡ ಸರಕಾರಿ ಹುದ್ದೆಗೆ ಏರಿದಂದಂ ಕಂಡುಬರುವದಂ. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣೆಗಳ ಹವ್ಯಾಸ ಅವನಂ ತೊರೆದಂತಿಲ್ಲ.

ತದ್ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ 'ನಾನಂ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ನಿವೇದಕ ಭಾವು ತನ್ನ ಶಿಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಪೂರ್ತಿಗೊಳಿಸುವನಂ, ಆರ್ಟ್ಸ್‌ನಲ್ಲಿ ಒಂದಂ ಪದವಿ, ಕಾಯಿದೆಯಲ್ಲಿ ಒಂದಂ ಪದವಿ

ಪಡೆಯುವನು. ಅನಂತರ ಜನತಾ ಜನಾರ್ದನನ ಸೇವೆಗೆ ಅಣಿಯಾಗುವನು. ಅವನು ಭಾಷಣಗಳನ್ನು ಮಾಡುವನು. ತನ್ನ ವಿಚಾರ ಪ್ರಕಾಶನಕ್ಕೆ ಮೂರ್ತ ಸ್ವರೂಪ ಬರಲೆಂದು ಲೇಖನಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವನು. ಒಂದು ವಂಶವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುವನು. ಅಲ್ಲಿ ಸೇವಾ ಬಂದ್ಧಿಯ ಮಹನೀಯರು, ಮಹಿಳೆಯರು ಒಂದು ಕೆಲಸ ಮಾಡುವರು. ತನ್ನ ವೇಳೆ ಹಾಗೂ ಶಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೇವೆಗಾಗಿ ವಿನಾಸಲಿಡಲೂ ಅವನು ಸಂನ್ಯಾಸಿ ಆಗುವನು. ಅತಿ ಕೆಲಸ ಮಾಡಿ ಮಾಡಿ ಕೊನೆಗೆ ಮರಣ ಹೊಂದುವನು—'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?'— ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯಂತೆ. ಭಾವಾನಂದರ ಶಿಷ್ಯ ರಮಾನಂದನು ಕತೆಯನ್ನು ಮಂಗಳಿಸಲು ಒಂದು ಪರಿಚ್ಛೇದವನ್ನು ಕೂಡಿಸುವನು.

ಯಶವಂತರಾಯನ ಸ್ವಭಾವದ ಹಾಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವದ ಕ್ರಮಬದ್ಧ ನಿರೂಪಣೆಯನ್ನು—ಬಾಲ್ಯದಿಂದ ತಾರಂಜ್ಯದವರೆಗೆ—ಶ್ರೀಧರಪಂತರ ಪ್ರಭಾವಲಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದುವರಿದದನ್ನು, ಲೇಖಕರು ತೃತೀಯ ಪುರಂಪದ್ದಲ್ಲಿ ವಿವೇಚಿಸಿರುವರು. 'ನಾನು' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಸುಮಾರು ಅದೇ ಕಾಲಾವಧಿಯು ವರ್ಣಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿರುವುದು. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಭಾವು ಆತ್ಮಚರಿತೆಯ ಧಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ಬಿಟ್ಟು ಸುಮ್ಮನು. ಅವನೇ ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರ. ಯಶವಂತರಾಯ ಹಾಗೂ ಭಾವು ಇವರು ಇಬ್ಬರೂ ಹಿರಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಭಾವದಲ್ಲಿ ಬರುವರು. ಯಶವಂತರಾಯನ ಮೇಲೆ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದ ಶ್ರೀಧರಪಂತನು ಆತ್ಮವೇದಿಕೆಯ, ದೃಢ ಮನಸ್ಸಿನವನು. ಹೆರವರ ಬಗೆಗೆ ಅವನಲ್ಲಿ ಆದರವಿಲ್ಲ. ತನಗಿಂತ ಬೇರೆ ಅಭಿಪ್ರಾಯಪಡುವವರನ್ನು ಕಂಡು ಕಂಡರೆ ನಿಟ್ಟುಸೆರಳು ಆಗುವುದಿಲ್ಲ ಅವನಿಗೆ. ತದ್ವಿರಂದವಾಗಿ ಭಾವುನ ಮಾರ್ಗದರ್ಶಕ ಹಾಗೂ ಉಪದೇಶಕನಾದ ಶಿವರಾಮಪಂತನು ಬಹುಶಃ ಶ್ರೀಧರಪಂತನಷ್ಟು ಮಾರ್ಗವ್ಯಕ್ತಿತ್ವ ಉಳ್ಳವನಿರಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವನು ಉದಾರ ಮನಸ್ಸಿನವ. ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳಲ್ಲಿ ಸಮತೋಲ ಉಂಟು. ಅದೇ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವನು ಖಿಟ್ಟುನಿಟ್ಟು ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳೂ. ಅವುಗಳನ್ನೇ ಅನುಸರಿಸುವನು. ಅವನ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಧಾರಣೆಗಳೆರಡೂ ಅಷ್ಟೇ ಮಹತ್ವದವು, ಅವಶ್ಯಕವಾದವು. ಅವನು ತನ್ನ ಮಗಳ ಸಂದರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸುವನಲ್ಲದೆ, ಅವಿವಾಹಿತಳಾಗಿ ಉಳಿಯಲು ಒಪ್ಪುವನು. ಸಮಾಜ ಸೇವೆಗಾಗಿ ಜೀವನವನ್ನು ಮಂಡುಪಿಡಲು ಆಡ್ಡು ಬರುವುದಿಲ್ಲ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ದೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲಿ ಆದರ್ಶ ವ್ಯಕ್ತಿ ಹೇಗಿದ್ದನೋ ಅದರ ಪ್ರತಿರೂಪ ಶಿವರಾಮಪಂತ.

'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ನಾವು, ಯಮೂ ತಾಯಿ ನಿವೇದಿಸಿದಂತೆ, ಆಕೆಯ ಹಾಗೂ ಸೋದರ ದಾದಾನ ಪಾತ್ರದ ಪರಿಪೋಷಣೆ ಗೋಚರಿಸುವುದು. 'ನಾನು' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂವರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಚಿತ್ರಣವು ಕಾಣಬರುವುದು—ಸ್ವತಃ ಭಾವು. ಸೋದರಿ ತಾಯಿ ಹಾಗೂ ಶಿವರಾಮಪಂತನ ಮಗಳು ಸಂದರಿ—ಇವರವು. ನಿವೇದಕ ಭಾವು. ಅದು ಮಹಿಳಾ ಲೋಕ, ಅಂತೇ ಆಕೆಯ ನಿರೀಕ್ಷಣೆ ಹಾಗೂ ಅನುಭವ ಸೀಮಿತವಾಗಿರುವವು. ಅಲ್ಲದೆ ಆಕೆಯ ಅಭಿರಂಚಿಗಳೂ ಕೂಡ ಸಹಜವಾಗಿ ಮನುಷ್ಯತ್ವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸುವವು. ನಿಟ್ಟು ಬಳಗದವರೂ ಸರಿ. ಗಂಡಸಿನ ಲೋಕ ತದ್ವಿರಂದವಾಗಿ

ನಿರೀಕ್ಷಣೆ. ಅನುಭವ ಅಭಿರೂಪಿಗಳ ಮಾನದಿಂದ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿರುವುದು. ಈ ಅಂತರವು ಎರಡೂ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಎದ್ದು ಕಾಣುವುದು. ಇದರಿಂದ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಜೀವನ ನಿರೀಕ್ಷಣಾ ಶಕ್ತಿಯು ಪ್ರಕಟವಾಗುವುದಲ್ಲದೆ, ಪಾತ್ರಗಳ ಹೃದಯವನ್ನು ಒಳಹೊಕ್ಕು ನೋಡುವ ಅವರ ಕೌಶಲವೂ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗುವುದು.

ಯಮೂವಿಗೆ ಹೋಲಿಸಲಾಗಿ, 'ನಾನು' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ತಾಯಿ ಬೇರೆ ಮಾದರಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುವಳು. ಯವೂ ಪ್ರೀತಿಸುವ ಹಾಗೂ ಪ್ರೀತಿಗೆ ಪಾತ್ರಳಾದ ತರುಣ ಸ್ತ್ರೀ. ಗಂಡನೊಡನೆ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಆಕೆಯ ಬಾಳು ಆಲ್ಪ ಕಾಲದ್ದಾಗಿದ್ದರೂ ರಸವತ್ತಾಗಿತ್ತು. ಅವನ ಮರಣಾನಂತರ ಆಕೆ ಬಹು ಕಾಲ ಬದುಕಲಿಲ್ಲ. ತಾಯಿಯ ಆರಂಭದ ಜೀವನವು ಆಪತ್ತಿನೊಡನೆ ಹೋರಾಟದ್ದು. ಆಕೆಯದು ವಜ್ರ ಹೃದಯ. ಆಕೆ ಸತ್ವಶಾಲಿ, ದೃಢ ಮನಸ್ಸಿನವಳು, ಆತ್ಮವಿಶ್ವಾಸ ಉಳ್ಳವಳು. ಆದರೆ ಆಕೆ ವಿವೇಕಿ. ಆಕೆಯ ಕರ್ತವ್ಯ ಬುದ್ಧಿ, ಹೊಣೆಗಾರಿಕೆ ಮೂಡಿಯವು. ಭಾವು ಹಾಗೂ ತಾಯಿಯು ತಂದೆ ಹೊಣೆಗೆಟ್ಟ ಬಡಾಯಖೋರ. ಅವನು ಕುಟುಂಬ ತೊರೆದು ಹೋದ. ಹೆಂಡತಿಯ ಸೋದರನ ಕೊರಳಿಗೆ ಎಲ್ಲರನ್ನು ಹಾಕಿದ. ಆಗೀಗ ಬದುಕು ಕೆಲ ಕಾಲ ನೆಲೆಸಿದರೂ ಕಟು ಅನುಭವವೇ ಅವನಿಂದ ಎಲ್ಲರಿಗೆ. ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅವನಿಂದಲೇ ಜುಗುಪ್ಸೆ. ತಾಯಿಯು ತಾಯಿ ಸ್ವತಂತ್ರ ಮನೋವೃತ್ತಿಯವಳು, ದೃಢ ನಿರ್ಧಾರದವಳು, ಚಂಡಿ. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಈ ಮೂಲಕ ಮಕ್ಕಳಿಗೆ ಬಿರು ನುಡಿಯುತ್ತಿದ್ದಳು. ತನ್ನ ಕೃತಿಯ ಪರಿಣಾಮದ ಪ್ರಜ್ಞೆಯೇ ಅವಳಿಗಿರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ತಾಯಿ ಸಣ್ಣ ವಳರವಾಗಲೆ ಆಕೆಯ ಲಗ್ನ ಅರವತ್ತು ವರ್ಷದವನೊಬ್ಬನೊಡನೆ ಆಯಿತು. ಅವನಿಗೆ ಈಕೆ ಮೂರನೆಯ ವಂದದಿ. ಅವನು ಕೂಡಕ, ಫಟಿಂಗ. ಅವನೊಡನೆ ಬಾಳುವುದು ಅಸಾಧ್ಯವೆಂದೂ ಬಗೆದೂ ಆಕೆ ಮನೆಗೆ ಬಂದಳು. ತನ್ನ ಸೋದರ ಹಾಗೂ ಶಿವರಾಮಪುತ್ರರ ನೆರವಿನಿಂದ ಶಿಕ್ಷಣಕ್ಕೆ ಮೊದಲು ಮಾಡಿದಳು. ತನ್ನ ತಾಯಿಯ ಕಡೆಯ ಕಕ್ಕ ಹಾಗೂ ತಾಯಿ ಇವರೀವರ ಇಚ್ಛೆಗೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿಯೇ ಆಕೆಯ ಶಿಕ್ಷಣ ಶಕಟ ಮುಂದುವರಿಯಿತು. ಆಗಿನ ಕಾಲದ ರೀತಿನೀತಿಗಳ ವಿರುದ್ಧ, ತಾಯಿಯ ಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲವು. ಎಲ್ಲ ಟೀಕೆ, ನಿಂದಾಪರ ಸಂಗತಿ, ಸಾಮಾಜಿಕ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆ—ಮೊದಲಾದವುಗಳಿಗಾಗಿ ತುತ್ತಾದಳು, ಧೈರ್ಯದಿಂದ ಎದುರಿಸಿದಳು. ಇವೆಲ್ಲಕ್ಕೂ ಆಕೆ ನಸುವೂ ಮಣಿಯಲಿಲ್ಲ. ಇಷ್ಟಿದ್ದರೂ ಆಕೆ ತನ್ನ ಗಂಡನು ಕಾಯಿಲೆ ಬಿದ್ದು, ಮರಣಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವಾಗ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋದಳು. ಅವನ ಶುಶ್ರೂಷೆ ಕೈಕೊಂಡಳು. ಶಿಕ್ಷಣವು ಪೂರ್ತಿಯಾದ ನಂತರ ಆಕೆ ತನ್ನ ಸೋದರನು ವಾಸಿಸುತ್ತಿದ್ದ ಮಠವನ್ನು ಸೇರಿದಳು. ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವೆಗೆ ಕಟಿಬದ್ಧಳಾದಳು. ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿ ಯಲ್ಲಿ ಸ್ತ್ರೀಯೊಬ್ಬಳು ಈ ಮಾದರಿಯ ಆದರ್ಶ ಜೀವನ ನಡಿಸಿದುದು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನ ಬಾರಿ ಎನ್ನಬೇಕು. ರಖಿಮಾಬಾಯಿ, ಪಂಡಿತ ರಮಾಬಾಯಿಯಂತಹ ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳು ಇದ್ದುದರಿಂದಲೆ ಆಕೆಯ ಪಾತ್ರಕ್ಕೆ ವಾಸ್ತವತೆ ಉಂಟಾಯಿತು.

ಸುಂದರಿ ಬೇರೊಬ್ಬ ಅಪರೂಪ ಮಾದರಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಆಕೆ ಹಾಗೂ ಭಾವು ಕೂಡಿಯೇ ಬೆಳೆಯುವರು. ತಂದೆ ಶಿವರಾಮಪುತ್ರರ ವಾತ್ಸಲ್ಯಮಯ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ,

ಸೌಜನ್ಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯಲ್ಲಿದ್ದವು. ಅವರಂ ಬೆಳೆ ಬೆಳೆದಂತೆ ಪರಸ್ಪರ ಆಕರ್ಷಣೆ ಪ್ರೀತಿ ಹೆಚ್ಚಿ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಹಾಗೂ ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕ ಪರಿವರ್ತನೆ ಉಂಟಾಯಿತು.

ಶಿವರಾಮಪಂತರ ಆಪೇಕ್ಷೆಯಂತೆ ತಾಯಿಯಂತೆ ಸಂದರಿ ಸಹ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆಯ ಬೇಕೆಂದಿದ್ದಿತು. ಅವಿವಾಹಿತಳಾಗಿದ್ದು ಸಮಾಜ ಸೇವೆ ಸಲ್ಲಿಸಬೇಕೆಂದಂ ಹಾರೈಸಿದ್ದರಂ. ಆದರೆ ಸ್ವಭಾವತಃ ಸಂದರಿ ತಾಯಿಯಂತೆ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆಕೆ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಯವನಂತೆ ಇದ್ದಳು. ಸೂಕ್ಷ್ಮ, ವಾತ್ಸಲ್ಯವಯಂ, ಪ್ರೀತಿಯ, ಪ್ರೀತಿಸುವ ವ್ಯಕ್ತಿ ಆಕೆ. ಶಿವರಾಮ ಪಂತರಿಗೆ ಕೊಂಚ ನಿರಾಸೆ ಎನಿಸಿತು. ಅವರಂ ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಬದಿಗೊತ್ತಿ ಸಂದರಿಯನ್ನೂ ವಿವಾಹವಾಗಲು ಭಾವುನಿಗೆ ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುವರು. ಆಪರಿಬ್ಬರಂ ಪರಸ್ಪರರಿಗೆ ಅನುರೂಪರು. ವಿವಾಹವು ಯಂತ್ರವಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೇನು? ಈ ವಿಚಾರ ಉದಿಸಿದಂದೇ ತಡವಾಗಿ. ಇಷ್ಟರಲ್ಲಿಯೇ ಭಾವು ಬ್ರಹ್ಮಚಾರಿಯಾಗಿ ಬಾಳ ಬೇಕೆಂದಂ ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿರಂವ. ತನ್ನ ಜೀವನವನ್ನೇ ಸಮಾಜ ಕಾರ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಧಾರ ಎರೆದಿರು ವನಂ. ಶಿವರಾಮಪಂತರಿಗೆ ನಿರಾಸೆ ಎನಿಸಿತಂ. ಇದು ಎರಡನೆಯ ಬಾರಿ. ಆದರೆ ಅವರಂ ವಿವೇಕಿ. ಎಲ್ಲ ಸರಿಪಡಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇನಿಸೂ ಗಂಣಗುಟ್ಟಿಲ್ಲ !

ಲೇಖಕರಂ ತಮ್ಮ ಕೃತಿಗೆ ಈ ಮಾದರಿಯ ತಿರುವನ್ನು ತರಬೇಕೆತ್ತೂ ಹೇಗೆ ಎಂಬದಂ ವಾದಗ್ರಸ್ತ ವಿಷಯಂ. ಆದರೆ ಅವರಂ ಈ ಎಲ್ಲ ಬೆಳವಣಿಗೆಯನ್ನೂ, ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನೂ ಆತೀವ ಕೌಶಲದಿಂದ ನಿರೂಪಿಸಿರಂವರು.

'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸಂವರಾರಂ?' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಿದರೆ, 'ನಾನಂ' ಕಾದಂಬರಿ ನಿಷ್ಕಂಠ ಹಾಗೂ ಕಠೋರ ಎನ್ನಲೇಬೇಕಂ. ಕರ್ತವ್ಯಪರತೆ, ಸಂಯಮಂ ಇವುಗಳಂ ಭಾವನಾವಂಯತೆ, ವನೋಪಕರಗಳನ್ನೂ ಬದಿಗೆ ಸರಿಸಂವವು. ಈ ಅಂತರಂಗದ ಲಕ್ಷಣವನ್ನೂ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಇಡೀ ಕಾದಂಬರಿಯಂಧಕ್ಕೂ ಉಳಿಸಿ ಕೊಂಡು ಬಂದಿರಂವದಂ ಅವರ ಪ್ರತಿಭೆಗೆ ಸಜೀವ ಸಾಕ್ಷಿ. ಅಲ್ಲದೆ ಇಲ್ಲಿಯಂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆ ಅತ್ಯಂತ ವ್ಯಾಪಕ, ಸಮಗ್ರತೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಉಳ್ಳದ್ದಂ. ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಪ್ರಜ್ಞೆಯಂಗಳ ವಂಧ್ಯವಂ-ತರಗತಿಯಂ ವರ್ಗದ ಜನರ ವಂನಸಿನಲ್ಲಿ ಸಂಘಟಂವ ಎಲ್ಲ ಬಗೆಯಂ ಭಾವನೆಗಳನ್ನೂ ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಜಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಲಕ್ಷಿಸಿರಂವರು.

ಈಗ ನಾವು ಈ ಮೂರೂ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನೂ ಒಟ್ಟಾಗಿ ತೆಗೆದಂಕೊಂಡಂ ಚರ್ಚಿ ಸಂವೆವು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ,—'ಜಗತ್ತೂ ಹೀಗಿದೆ' (1897-99), 'ಭಯಾನಕ ಸತ್ಯ ಪರೀಕ್ಷೆ' (1901-1903) ಹಾಗೂ 'ಮಾಯಾ ಒಜಾರ' (1910-1912). ಹೀಗೆ ನಾವು ಮಾಡಂವಾಗ 'ಇಂದೆ' (1904) ಎಂಬ ಕೃತಿಯನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟಂತಾಯಿತಂ. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕೊನೆಯ ಕಾದಂಬರಿ 'ಕರ್ಮಯೋಗ' ಇದರೊಡನೆ ಅದನ್ನೂ ತೆಗೆದಂಕೊಳ್ಳಂವವು. ಯಾಕಂದರೆ ಎರಡೂ ಅಪೂರ್ಣ; ವಸ್ತು ಸಾದೃಶ್ಯ ಬೇರೆ !

ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳಂ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಇತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗಿಂತ ಎಷ್ಟೋ ಬೇರೆ ಆಗಿವೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಷ್ಟು ತೃಪ್ತಿಕರವೂ ಇಲ್ಲ. 'ಜಗತ್ತೂ ಹೀಗಿದೆ' ಎಂಬದಂ ರಾಧಾಬಾಯಿ

ಹಾಗೂ ಆಕೆಯ ವಂಗ ಸೀತಾರಾವಂರ ಕತೆ. ರಾಧಾಬಾಯಿ ವಿಧವೆ. ಪತಿಯ ವಂರಣಾ ನಂತರ ಆಕೆಯನ್ನು ಆಕೆಯ ಮಲವಂಗ (ಗಂಡನ ಮೊದಲ ಹೆಂಡತಿಯ ಮಗ), ಹೆಂಡತಿ ಕಾಡುವುದು, ಕೆಟ್ಟ ರೀತಿಯಿಂದ ನಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು, ಅವಮಾನಿಸುವುದು. ಕೊನೆಗೆ ಆಕೆಯ ಮಲವಂಗನ ಸೊಸೆ ಆಕೆಯನ್ನು ಮನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೊರದೂಡುವಳು. ತಂದೆಯ ಮನೆಗೆ ಆಕೆ ಬರಬೇಕಾಯಿತು. ಆಕೆಯ ತಂದೆ ಬೇಗ ಸಾಯುವವರು. ಅವರ ಮನೆ ತನ್ನ ಮೃತ ಪತಿಗೆ ಒತ್ತಿ ಹೋಗಿರುವುದು, ಮಲವಂಗನ ವಶವಾಯಿತು. ಅಂದಿನಿಂದ ಆಕೆಗೆ ನಾನಾ ಬಗೆಯ ವ್ಯಥೆ ಉಂಟಾಗುವುದು. ಮಲವಂಗ, ಸೊಸೆ, ಸ್ನೇಹಿತರು ಎಲ್ಲರೂ ಆಕೆ ಯನ್ನು ಪೀಡಿಸುವವರು. ಆದರೆ ಆಕೆ ಶಾಂತ ಚಿತ್ತಳು, ಸದ್ಗುಣಿಯು. ಮಗನೂ ಹಾಗೆಯೇ. ಕೊನೆಗೆ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ತಿರುಪ್ಪು ವರುವಾಗಿ, ವಂಚಕರು ಬುದ್ಧಿ ಕಲಿಯುವರು. ರಾಧಾಬಾಯಿಗೂ ಆಕೆಯ ಮಗನಿಗೂ ಅವರ ಪಾಲಿನ ಆಸ್ತಿ ದೊರೆತು ಸುಖದಿಂದ ಬಾಳುವರು. ಹೀಗೆ ಅನ್ಯಾಯ ನಿರ್ನಾಮವಾಗಿ ಕಲ್ಯಾಣದ ಕೈ ಮೇಲಾಗುವುದು. ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಎರಡು ಪ್ರದೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಸಂಭವಿಸುವವು. ಆರಂಭದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಘಟನಾ ಸ್ಥಳವು ಪುಣೆಯ ಸದಾಶಿವ ಪೇಟೆ ಇರುವುದು. ಅದರ ಪರಿಚಯ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ನಿಟವಾಗಿರುವುದು. ಕಾದಂಬರಿಯ ಉತ್ತರಾರ್ಧದ ಘಟನೆಗಳು ಖಿಭಖಾಬಾಡ ಎಂಬ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಊರಲ್ಲಿ ನಡೆಯುವವು (ಈ ಹೆಸರೇ ಲಂಚಪೇಟೆರ ತನವನ್ನು ನೆರ್ದೇಶಿಸುವುದು). ರಾಧಾಬಾಯಿಯ ಮಲವಂಗ ಚಿಂತೋಪಂತನು ಸಂಸ್ಥಾನದ ದಿವಾಣನಾಗಿ ನಿಯಂವಂಕವಾಗಿರುವನು. ಇಲ್ಲಿಂದಲೇ ಅವನ ಚತುರ ಒಳ ಸಂಚುಗಳ ನಡೆಯುವವು. ರಾಧಾಬಾಯಿ, ಆಕೆಯ ವಂಗ ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಗಾಸಿ ಯಾಗುವರು. ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಇಂಥ ವಾತಾವರಣದ ಪರಿಚಯ ಇರುವದಿಲ್ಲ. ಅಂತೇ ಆ ವಿವೇಚನೆ ಪರಿಣಾವಂಕಾರಿ ಆಗಿರುವದಿಲ್ಲ. ಕತೆಯ ಕುತೂಹಲವು ಕಂಗು ವದು; ಪಾತ್ರಗಳು ಒಂದೇ ಮಾದರಿಯವಾಗುವವು, ಸನ್ನಿವೇಶಗಳು ಪೂರ್ವ ನಿಯೋಜಿತ ವಾದವು. ಅಕಸ್ಮಾತ್ತಾಗಿ ಜರಂಗಂವ ಘಟನೆಗಳೇ ಬಹಳ. ಒಟ್ಟು ಕಾದಂಬರಿ ನೀತಿ ಭೂಯಿಷ್ಟವಾಗುವುದು. ತೀರ ಕೆಲವೇ ಪಾತ್ರಗಳು ಪರಿಣಾವಂಕಾರಿಯಾಗಿ ಇಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತ ವಾಗಿರುವವು.

'ಭಯಾನಕ ಸತ್ವ ಪರೀಕ್ಷೆ' (1901-1903) ಹಾಗೂ 'ಮಾಯಾಬಾಜಾರ' (1912)—ಈ ಎರಡೂ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಿಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಅವಲೋಕಿಸ ಬೇಕು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವೆರಡರಲ್ಲಿ ಸಾದೃಶ್ಯದ ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳಂಟು. ಮಹಾ ರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿಯ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಂಧಾರಣಾ ಆಂದೋಲನದಲ್ಲಿಯ ಕೆಲವೊಂದು ಪ್ರಗತಿ ಯನ್ನು ಅವು ನೆರ್ದೇಶಿಸುವವು. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿ ರಚನೆಯ ಬಗೆಗೆ ವಿಶೇಷ ತಿಳಿಸುವದಿಲ್ಲ.

'ಭಯಾನಕ ಸತ್ವಪರೀಕ್ಷೆ' ಎಂಬುದು ಕಮಲಾ ಈಕೆಯ ಕತೆ. ಆಕೆ ಬಳವಂತರಾವ ಹಾಗೂ ದ್ವಾರಕಾಬಾಯಿಯ ಮಗಳು. ಬಳವಂತರಾಯನೊಡನೆ ಲಗ್ನವಾಗುವ ಮೊದಲೆ ದ್ವಾರಕಾಬಾಯಿ ವಿಧವೆ ಆಗಿದ್ದಳು. ಇದರಿಂದ ಬಳವಂತರಾಯನು ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರ

ಕನು ಇದ್ದನೆಂದು ತಿಳಿದುಬರಬಹುದು. ತನ್ನ ವಂಗಳ ಹದಿನಾಲ್ಕು ಹದಿನೈದು ವರ್ಷದವಳಾಗುವವರೆಗೆ ಆಕೆ ಅವಿವಾಹಿತಳಾಗಿ ಉಳಿಯಲಂ ಒಪ್ಪಿರುವನು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಆಕೆಗೆ ಯಂತ್ರ ಶಿಕ್ಷಣ ಒದವಿಸಿರುವನು. ಇದು ಅಲ್ಲದೆ ಪ್ರಭಾಕರ ಹಾಗೂ ಪದ್ಮಾಕರ ಎಂಬ ತರಣರನ್ನು ತನ್ನ ವಂನೆಗೆ ಆಗೀಗ ಬರಲು ಹರಟೆ ಹೊಡೆಯಲಂ ಅನುವು ಕಲ್ಪಿಸಿ ಕೊಟ್ಟಿರುವನು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾಕರನು ಕವಲಾಳನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಲಂ ಬಳವಂತ ರಾಯನ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಕೇಳುವನು. ಅದು ದೋರೆಯುವದು. ಅವನು ತಂದೆ ದಾದಾ ಸಾಹೇಬ ನಿವೃತ್ತ ಸರಕಾರಿ ಅಧಿಕಾರಿ. ಅವನು ಸಂಧಾರಣಾ ವಿರೋಧಿ ಆಗಿದ್ದು, ಈ ವಂದಂವೆಗೆ ಸಮ್ಮತಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಆದರೇನು? ಏನು ವಿರೋಧ ಬಂದರೂ ವಂದಂವೆ ಜರಂಗುವದು. ಅವನು ಸಿಟ್ಟಿನಿಂದ ವಂಗನನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಡುವನು.

ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೆ ತೊಡಕುಗಳಂ ಏಳಲಾರಂಭಿಸುವವು. ಸಂಧಾರಣಾ ಪಕ್ಷ, ಸಂಧಾರಣಾ ವಿರೋಧಿ ಪಕ್ಷ ಇವುಗಳ ಮೂಲಕ ಈ ತೊಡಕುಗಳೆಂದಂ ಎನಿಸಿತಂ. ಆದರೆ ಕಾದಂಬರಿ ಈ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿ ಮೂಂದಂವರಿಯುವದಿಲ್ಲ. ಅದು 'ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕ' ಕತೆಯ ಸ್ವರೂಪ ತಳೆಯುವದು. ಈ ತೊಡರೆಗಳಿಗೆ ಕಾರಣ ಎಂದರೆ, ರಾಜಾರಾವಂ ಎಂಬವನು. ಅವನು ಮೋಸಗಾರ, ಕಳ್ಳ ಹಾಗೂ ಖೋಟೈ ಸಹಿ ಮಾಡುವವ. ಅವನು ಪ್ರಭಾಕರ ಹಾಗೂ ಕಮಲಾ ಇವರ ವಿರದ್ದ ಪದ್ಮಾಕರನ ಮನಸಿನಲ್ಲಿ ವಿಷ ಬೀಜ ಬಿತ್ತುವನು. ಕಮಲಾ ಅವನ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸಘಾತಕೆ ಆಗಿರುವಳೆಂದಂ ಸಂಶಯಂ ಹಂಟಿಸುವನು. ಪದ್ಮಾಕರನ ಹಸ್ತಾಕ್ಷರಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು ಕವಲೆಗೆ ಖೋಟೈ ಸಹಿಯಂ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ನಂದಾಪರ ಓಲೆ ಬರೆಯುವನು. ಅದರಿಂದ ಆಕೆಗೆ ವ್ಯಥೆ ಆಗುವದು. ಕೊನೆಗೆ ಅವನು ಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಗುವನು. ತನ್ನ ಅಪರಾಧಗಳನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಸಂಶಯದ ಕಾರ್ಮೋಡಗಳಂ ಚದರಿ ಹೋಗುವವು. ಮನಸಿನ ಆಗಸ ನಿರಭ್ರ ಆಗುವದು. ಒಳ್ಳೆ ಜನರಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ಎಲ್ಲರೂ ಸಂಖಿಸುವರಂ. ಇದು ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ವಸ್ತುನಿಷ್ಠ ಕಾದಂಬರಿ. ಆದರೆ ತಾಳ್ಮೆ ಗೆಟ್ಟಿ, ಸುಲಭವಾಗಿ ಮೋಸಕ್ಕೆ ತಂತ್ರಾಗುವ ಪದ್ಮಾಕರನೇ, ಹಾಗೂ ವಿರದ್ದ, ನಿರಪರಾಧಿ ಕಮಲಾಳ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ಲೇಖಕರಂ-ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಮಾರ್ವಿಕವಾಗಿ ರೂಪಿಸಿರುವರು. ಕಮಲಾಳ ಬಗೆಗಿನ ದಾದಾಸಾಹೇಬನ ಮಾನಸಿಕ ಪರಿವರ್ತನೆ ಒಳ್ಳೆ ಚೆನ್ನಾಗಿ ನಿರೂಪಿತವಾಗಿರುವದು. ಇದರಿಂದ ಸ್ವಭಾವತಃ ದಾದಾಸಾಹೇಬ ಒಳ್ಳೆ ಮನಂಷ್ಯನೆಂದಂ ಮನದಟ್ಟಾಗುವದು.

'ಮಾಯಾ ಬಾಚಾರ' (1910-1912) ಎಂಬದು ಈ ಹಿಂದೆ ಚರ್ಚಿಸಲಾದ ಎರಡಂ ಕಾದಂಬರಿಗಳಂತೆ ಪೂರ್ಣವಾದುದಂ. ಅವುಗಳಲ್ಲಿಯೆಂತೆ ಮಾನವೀ ಆಸ್ಥೆಯಂ ಅಂಶವು ಇಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚು. ಆದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಪರಿಣಾಮಕಾರಿ ನಿರೂಪಣಾ ರೀತಿ ಇರದ್ದರಿಂದ ದೋಷಯಂಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಎರಡಂ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಕಥಾ ಪ್ರವಾಹಗಳು ಸಮಾಂತರವಾಗಿ ಸಾಗುತ್ತವೆ. ಅವು ಉಚಿತವಾಗಿ ತಾದಾತ್ಮ್ಯ ತಳೆದಿಲ್ಲ.

ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಮೂರು ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಬಗೆಯಂ ಗಂಪುಗಳ ಜನರ ಜೀವನದಲ್ಲಿಯಂ ಘಟನೆಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವದು. ಆದರೆ ಮುಖ್ಯವಾಗಿ ಎರಡಂ ಗಂಪುಗಳಂ ಹೆಚ್ಚು

ಸಂಬಂಧಿಸಿವೆ. ಪದ್ಮಾವತಿಯು ಆಬಾಸಾಹೇಬನೇಂಬ ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಕನ ಷಂಗಳಂ. ಅವನು ಆಕೆಗೆ ಸ್ವಲ್ಪ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಿರುವನು. ಒಬ್ಬ ತರಣ ಬಡ ಮನುಷ್ಯನೊಡನೆ —ಬಾಳಾಸಾಹೇಬ—ಆಕೆಯ ಲಗ್ನವನ್ನು ನೆರವೇರಿಸುವನು. ಆಗ ಆಕೆಯ ವಯಸ್ಸು ಸುಮಾರು ಹದಿನಾಲ್ಕು ಹದಿನೈದು. ಪದ್ಮಾವತಿಗೆ ಇಬ್ಬರೂ ಸೋದರರು. ಆಬಾ ಸಾಹೇಬನ ಕಠೋರ ವೃತ್ತಿಯ ಮೂಲಕ ಅವರಿಬ್ಬರೂ ಮನೆ ಬಿಟ್ಟು ಹೋಗಿರುವರು. ಆಬಾಸಾಹೇಬನು ತನ್ನ ಎಲ್ಲ ಪ್ರೀತಿಯನ್ನು ಮಗಳ ಮೇಲೆಯೇ ಧಾರವರದಂ ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಹೀನಾಯಮಾನವಾಗಿ ನಡಿಸಿಕೊಂಡಿರುವನೆಂದಂ ತಾಯಿಯು ತಕರಾರಂ. ಆದಂದರಿಂದ ಆಕೆಗೆ ಮಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅಷ್ಟೊಂದು ಸಹಾನುಭೂತಿ ಇಲ್ಲ. ಲಗ್ನದ ನಂತರ ಬಾಳಾ ಸಾಹೇಬನು ಆಬಾಸಾಹೇಬನ ಕುಟುಂಬದೊಡನೆ ಇರಲಂ ಬರುವನು. ಕಾಯಿಂದೆ ಅಭ್ಯಾಸಕ್ಕೋಸಂಗ ಅವನನ್ನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಕಳಿಸಿರುವರು. ತನಗೆ ಮೋಸ ಮಾಡಿ ಲಗ್ನ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆಯೆಂದಂ ಅವನು ಸೇಡಿಗಾಗಿ ಕಂದಿಯಂತಿರುವನು. ಅವನು ದುಷ್ಟ. ಸ್ವಭಾವತಃ ಸಂಶಯ ಪಿಶಾಚಿ ಹಾಗೂ ಕಾರಸ್ಥಾನಿ.

ಇನ್ನೊಂದು ಕುಟುಂಬ ದಾದಾಸಾಹೇಬನದು. ಅವನು ಹೆಂಡತಿ, ಮಗ ವಸಂತ ರಾಯ, ಮಗಳು ಮಾಲತಿ ಜೊತೆಗೆ ಇರುವರು. ಮಾಲತಿ ಕೂಡ ಸಂಶಿಕ್ಷಿತಳು. ಮಧುಕರ ನೊಡನೆ ಆಕೆಯ ವಿವಾಹ ಆಗಿರುವದು. ಅವನು ಲಗ್ನಾನಂತರ ಇಂಡಿಯನ್ ಸಿವಿಲ್ ಪರೀಕ್ಷೆಗಾಗಿ ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿಗೆ ಪ್ರಯಾಣ ಬೆಳೆಸಿರುವನು. ಬಾಳಾಸಾಹೇಬನು ಹೋದ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅವನೂ ಅಲ್ಲಿಗೆ ಹೋಗಿರುವನು.

ಈ ಎರಡು ಕುಟುಂಬಗಳು ಬಹಳ ಪ್ರೀತಿಯಿಂದ ಇದ್ದವು. ಪರಸ್ಪರಂ ಭೆಟ್ಟಿ ಆಗುತ್ತಿದ್ದರು. ವಸಂತರಾಯ ಹಾಗೂ ಪದ್ಮಾವತಿ ಬಾಲ್ಯದ ಸ್ನೇಹಿತರು. ಇಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಮಧುರ ಬಾಂಧವ್ಯ ನೆಲೆಸಿರುವದು. ಆಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ವಸಂತರಾಯನ ಭಾವನೆ ಗಳು ಉಕ್ಕುಟವಾಗಿದ್ದಂ ಅವನು ಲಗ್ನವಾಗದೆ ಇರಬೇಕೆನ್ನುತ್ತಾನೆ. ಆದರೆ ಪದ್ಮಾವತಿ ಮಹಾ ವಿವೇಕಿ, ಬಹಳ ಜಾಣಳು. ಬಾಳಾಸಾಹೇಬನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ವಸಂತ ರಾಯನು ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಪದ್ಮಾವತಿಯನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸುತ್ತಿದ್ದನು. ಇದರಿಂದ ಬಾಳಾಸಾಹೇಬನಿಗೆ ಪದ್ಮಾವತಿಯ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕತನದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವು ತಲೆ ದೋರುವದು. ಅವನು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಆಕೆಗೆ ಆಗೀಗ ಅವಮಾನಕಾರಕ ಹಾಗೂ ಮಂಶಿಸ್ತುತಿಯ ಓಲೆಗಳನ್ನು ಬರೆಯುವನು.

ಕಾವಂಬರಿಯಂ ಆರಂಭವಾದಾಗ ಆಬಾಸಾಹೇಬನು ನಿಧನ ಹೋದಿರುವನು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಿಂದ ಬಂದೊಡನೆ ಬಾಳಾಸಾಹೇಬನು ಪದ್ಮಾವತಿಗೆ ಆಬಾಸಾಹೇಬನ ತಿಜೂರಿಯ ಕೀಲಿಗೆ ಬೇಡುವನು. ಅವನು ಮಾಡಿಟ್ಟ ಮೃತ್ಯು ಪತ್ರ ನೋಡಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿದನು. ಪದ್ಮಾವತಿಯಂ ಇದಕ್ಕೆ ಸಮ್ಮತಿಸುವದಿಲ್ಲ. ಆಕೆ ದೃಢ ನಿರ್ಧಾರದ ಸತ್ಪ್ರಶಾಲಿ ಮಹಿಳೆ. ಗಂಡನೆಯೆ ಆಕೆ ಅವನನ್ನು ಗೌರವಿಸುತ್ತಿದ್ದಳು, ಆದರೆ ಮಾನವತೆಯ ಮಾನದಿಂದ ಅವನನ್ನು ತಂಜ್ಜೀಕರಿಸಿದ್ದಳು.

ವಂಂದೆ ಬರವ ಕತೆ ಸಂದೀರ್ಘ ಹೋರಾಟ ಹಾಗೂ ಬಿಗಂವಿನದಂ. ಇಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಘರ್ಷಣೆ ನಡೆಯುವದಂ. ಬಾಳಾಸಾಹೇಬನಂ ಕಂಡಿಯಂವ ನಾದಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದಂ ಮೋಸಗಾರರ ತಂಡಕ್ಕೆ ಸೇರಿ ಪದ್ಮಾವತಿಯನ್ನಂ ಬಗೆ ಬಗೆಯಾಗಿ ಪೀಡಿಸುವನಂ. ಹರಿಭಾವುರಂತಕರ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಇಂಥ ವಿಷಯವು ಒಳ್ಳೆ ಪೋಷಕ. ಎರಡೂ ಪಾತ್ರಗಳಂ ಅತೀವ ತೊಡಕಿನವು. ಅವರ ಸಂಬಂಧವೂ ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತ. ಆದರೆ ಕತೆ ಉದ್ದೋನಂದ್ಲೆ ಬೆಳೆದು ಒಳಸಂಚಿಗಳಿಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಉಂಟಾಗುವದಂ. ಸಾವೂಜಿಕ ಹಾಗೂ ಮಾನಸಶಾಸ್ತ್ರದ ಬೆಳವಣಿಗೆಯಂ ಅಂಶಗಳಂ ಮೂಲಿಗಂಪಾಗಂವವು. ಏನಿದ್ದರೂ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಈ ಎರಡೂ ಪಾತ್ರಗಳ ಚಿತ್ರಣವು ಪರಿಣಾವಂಕಾರಿಯಾಗಿಡೆ. ಅವರ ಕೌಶಲವು ಎದ್ದು ಕಾಣುವದಂ.

ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಮೂರನೆಯಂ ಘಟಕವೆಂದರೆ, ಮಂಥರಾಬಾಯಿಂ ಎಂಬ ವಿಧವೆಯಂ ಬಾಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದುದು. ಆಕೆಯಂ ಪತಿ ತೀರಿಹೋಗಿರಂವನಂ. ಹಾಗೇ ತಾಯಿಂ ತಂದೆ ಗಳೂ ಇಲ್ಲ. ಸೋದರ ಸೋದರಿಯಂರ ಹೊಟ್ಟೆಯಂ ಪ್ರಶ್ನೆ ಆಕೆಗೆ ಕಾಡುವದಂ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಆಕೆ ಶಾಲಾ ಶಿಕ್ಷಕಿಯಾಗಂವಳಂ.

ಆಕೆಯಂ ನೆರೆಹೊರೆಯಂ ದಿಗಂಬರಪಂತನಂ ಆಕೆಯಂ ದಿವಂಗತ ತಂದೆಯಂ ಗೆಳೆಯಂ. ಆಕೆಯಂ ಸಂರಕ್ಷಣ, ಮಾರ್ಗದರ್ಶನ ನೆವದಲ್ಲಿ ಅವನಂ ಆಕೆಯಂ ವೇಲೆ ಅಧಿಕಾರ ಬೀರಂವನಂ. ಆಕೆಯಂ ಅಧಾರ್ವಿಕ ಹಾಗೂ ಅಕರ್ಮಂ ನಡತೆಗಾಗಿ ಆಕೆಯನ್ನಂ ಟೀಕಿಸಂ ವನಂ. ತನ್ನ ಮಾತಿಗೆ ಆಕೆ ಏನೂ ಸೊಪ್ಪು ಹಾಕಂವದಿಲ್ಲ ಎಂದಂ ಕಂಡಂಬಂದೋಡನೆ ಅವನಂ ಆಕೆಗೆ ಕಾಡತೊಡಗಂವನಂ. ಆಕೆಯಂ ಬಗೆಗೆ ಸಲ್ಲದ ನಿಂದಾಪರ ಸಂದ್ಧಿ ಹರಡಂ ವನು. ಕೊನೆಗೆ ಆಕೆ ಜೀವದ ಹಂಗಂ ದೊರೆದಂ ಕೆರಳಿ ಆ ಸ್ಥಳವನ್ನೇ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು ಬೇರೆಡೆ ಹೋಗಂವಳಂ. ಪದ್ಮಾವತಿಯಂ ನೆರೆಹೊರೆಯಂಲ್ಲಿಯೇ ಆ ವಂನೆ. ಈವರಂ ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಗೆಳತಿಯಂರಾಗಂವರಂ. ಮಂಥರಾಬಾಯಿಯಂ ಬಾಳಂ ಈಗ ನೆಮ್ಮದಿಯ ದಾಗಂವದಂ. ಬಹಂ ದಿನಗಳಿಂದ ಕಾಯಿಲೆಯಿಂದ ಬಳಲಂತ್ತಿದ್ದ ಪದ್ಮಾವತಿ ಈಗ ಸಾಯಂವಳಂ. ತನ್ನ ಆಸ್ತಿಯನ್ನೆಲ್ಲ ಮಂಥರಾಬಾಯಿಗೆ ಮಾಡಿ ತನ್ನ ವಂಗನ ರಕ್ಷಣೆ ಯನ್ನಂ ಆಕೆಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಂವಳಂ.

ಮಂಥಂಕರ ಹಾಗೂ ಮಾಲತಿ ಅವರಂ ವಿದೇಶದಿಂದ ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದೋಡನೆ ಕತೆ ಯಂಲ್ಲಿ ಮಂಥಂಕರನ ಸಂಳಿವು ಹತ್ತದಂ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಕಾದಂಬರಿ ಕೇವಲ ಪದ್ಮಾವತಿಯಂದಂ, ಮಂಥಂರಾ ಬಾಯಿಯಂ ದೈವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದ್ದಾಗಿರಂವದಂ.

ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಪದ್ಮಾವತಿಯಂ ಜೀವನ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಸಂಬಂಧ ಹಾಗೂ ಸಂಘರ್ಷ ಗಳಿಂದ ತುಂಬಿಕೊಂಡಿದ್ದರೆ ಮಂಥಂರಾಬಾಯಿಂ ಸಾವೂಜಿಕ ದಬ್ಬಾಳಿಕೆಗೆ ಒಳಗಾದವಳಂ. ಮಂಥಂರಾಬಾಯಿಯಂ ವಿಪತ್ಪರಂಪರೆ, ಆಕೆಗೆ ಉಂಟಾದ ವಿರೋಧ, ಆಕೆಯಂ ಬಗೆಗೆ ಹರಡಿದ ನಿಂದಾ ವ್ಯಂಜಕ ಮಾತಂಗಳಂ—ಎಲ್ಲ ಆಗಿನ ಕಾಲದ ಹಿಂದೂ ಮಂಥಂಕರ ವರ್ಗದ ಸಮಾಜದ ಚಿತ್ರಣ. ಅದಂ ಸತ್ವ ಪರಿಕ್ಷೆಯಂ ಸವಂಯಂ. ಹಲವು ಹಿಂದೂ

ವಿಧವೆಯರು ಆಗ ಶಿಕ್ಷಣ ಪಡೆದು ಸ್ವಾವಲಂಬಿಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಹಳೆಯ ಪರಂಪರೆಯ ವಂಶದಲಿಗೆ ಈ ಸಂಧಾರಣೆ ಎಷ್ಟೂ ಸರಿದೋರುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರೂ ಇದನ್ನು ಅವಹೇಳನ ಗೈಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ದೃಷ್ಟಿಕೋನದಿಂದ ನಿರೂಪಿಸಿದಾಗ, ಮಥುರಾಬಾಯಿಯ ಕತೆಗೆ ಮಹತ್ವ ಹೆಚ್ಚು. ಇಲ್ಲಿ ನಮಗೆ ತೋರಿದ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಆ ಪಾತ್ರದ ಚಿತ್ರಣ ಮಾರ್ವಿಕವಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಪದ್ಮಾವತಿಯ ಪಾತ್ರಕ್ಕೇ ವಿಶೇಷ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯವೀಯಲಾಗಿದೆ. ಈ ಎರಡೂ ಕತೆಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಹೊಂದಿಸಿಲ್ಲ. ಒಳಸಂಚಿನ ಹಾವಳಿ ಹೆಚ್ಚಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಸುನಿಶ್ಚಿತ ಪರಿಣಾಮಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿಯಂಟಾಗಿದೆ !

'ಇಂದೇ' (1904-1907) ಹಾಗೂ 'ಕರ್ವಂಯೋಗ' ಕಾದಂಬರಿಗಳೆರಡೂ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ವಿಷಯದ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಪರಿಕಿಸಲಾಗಿ ಇವೆರಡನ್ನು 'ಗಣಪತರಾವ', 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ' ಹಾಗೂ 'ನಾನು' ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಸರಣಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುವವು. ಆದರೆ ಒಂದು ಹೆಜ್ಜೆ ಮುಂದೆ ಇಟ್ಟಿರುವವು. 'ಗಣಪತರಾವ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ 'ಮಹಿಳೆಯರ ಉದ್ಧಾರ'ದ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿತ್ತೂ. ಅಲ್ಲದೆ ಮಹಿಳಾ ಶಿಕ್ಷಣ, ವಂದನೆಯ ವಯ ಹೆಚ್ಚಿಸುವುದು, ಪುರುಷರೊಡನೆ ಅವರ ಸಮಾನ ಸ್ಕಂದತೆ—ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳು ಅಡಕ ಆಗಿದ್ದವು. 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ'ಯಲ್ಲಿ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಧಾರಣೆಗೆ ಮಹತ್ವ ಬಂದಿತು. 'ನಾನು' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಈ ಎರಡೂ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿಗೆ ಅಷ್ಟು ವನ್ನಣೆ ದೊರಕಿತು. 'ಇಂದೇ' ಎಂಬಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ವಿಸ್ತೃತತೆ ಗೋಚರಿಸಿತು. 1901ರಲ್ಲಿ ಕಲಕತ್ತೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆದ ಭಾರತೀಯ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳಲ್ಲಿ ಭಾಗ ವಹಿಸಿ ಬಂದ ನಾಲ್ಕು ಜನರ ಚರ್ಚೆಯೊಡನೆ ಕಾದಂಬರಿ ಆರಂಭವಾಗುವುದು. ಕೆಲವು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಹಿಂದಿನ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಬಂದಿರುವರೂ. ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನು ಗಣಪತರಾಯ, ಸಮಾಜ ಸಂಧಾರಕ ವಂದಾಳು. ಇನ್ನೊಬ್ಬ ಯಶವಂತರಾಯ, ರಾಜಕೀಯ ಸಂಧಾರಣಾ ವಂದಾಳು. ಮೂರನೆಯವನೆಂದರೆ ಕೃಷ್ಣರಾಯ. ಅವನು 'ಯಶವಂತರಾವ ಖರೆ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಕೃಷ್ಣಬಾಪು ಆಗಿರುವನು. ಭಾರತೀಯರಾದ ನಾವು ಉದ್ದಿವೆಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸದ ಹೊರತು ಏಳೆ ಹೊಂದಲಾರೆವು ಎಂದು ಅವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ. ನಾಲ್ಕನೆಯವನೆಂದರೆ ನಾರಾಯಣರಾಯ. ಅವನು ಮೊದಲ ಸಲ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ನವಗೆ ಸಂಪೂರ್ಣ ರಾಜಕೀಯ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ದೊರೆಯದ ವಿನಹಾ ಏನೂ ಪ್ರಗತಿ ಸಾಧಿಸಲಾರೆವೆಂದು ಅವನ ಅಭಿಪ್ರಾಯ.

ಪ್ರವಾಸ ನಡೆದಾಗ ಗಾಡಿಯಲ್ಲಿ ಅವರ ಚರ್ಚೆ ನಡೆಯುವುದು. ಅನೇಕ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಗಳುದ್ದಕ್ಕೂ ಇದು ಮುಂದುವರಿಯುವುದು. ಒಂದು ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಅದ್ವೈತಾನಂದ ಎಂಬ ಸ್ವಾಮಿಗಳು ಆ ಬೋಗಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರವೇಶಿಸುವರು. ಆ ಚರ್ಚೆಗೆ ತಮ್ಮ ವಿಚಾರಮಾಲಿಕೆಯನ್ನು ಜೋಡಿಸುವರು. ದೇವರಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ ಧರ್ಮದಲ್ಲಿ ಶ್ರದ್ಧೆ ಇಲ್ಲದೆ ಯಾವ ಆದೋಲನಕ್ಕೆ ಮೂರ್ತ ಸ್ವರೂಪ ಬಾರದೆಂದು ಅವರ ದೃಢ ನಂಬುಗೆ. ಕಾದಂಬರಿ ಸುಮಾರು ಎರಡು ನೂರು ಪುಟ ಮುಂದುವರಿಯುವುದು. ಆದರೆ ಕಥಾ ನಿರೂಪಣೆ

ವಂಂದೆ ಸಾಗುವದಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಯ ಗತಿ ಏನು? ಎಂದು ಹೊಳೆಯುವದೇ ಇಲ್ಲ. ಎಲ್ಲ ಊಹಾ ವಿಲಾಸಕ್ಕೆ ವಿಲಾಸಲಾಗುವದು. ಚರ್ಚೆ, ವಾದ ವಿವಾದಗಳಿಂದ ಕಾದಂಬರಿ ಕಂಪಿಯಂತ್ರ್ ನಡೆದಿದೆ.

'ಇಂದೇ' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯಂತೆ 'ಕರ್ಮಯೋಗ' (1913-1917) ಕೂಡ ಅಪೂರ್ಣವೇ ಇದೆ. ಕಥಾನಾಯಕ ಚಂದ್ರಶೇಖರನು ಗಣಪತರಾಯ (ಗಣಪತರಾವ ಕಾದಂಬರಿಯ ನಾಯಕ) ಹಾಗೂ ಸರಸ್ವತಿಬಾಯಿಯ ವಂಗಂ. ಸರಸ್ವತಿಬಾಯಿ ಗಣಪತರಾಯನ ದ್ವಿತೀಯ ಪತ್ನಿ. ಆಕೆ ನಾನಾನ ಸೋದರಿ. ಗಣಪತರಾಯನನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗುವ ಮೊದಲು ಆಕೆ ವಿಧವೆ ಆಗಿದ್ದಳು. ನಾನಾ, ಅವನ ಪತ್ನಿ ಯಶೋದಾಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ಅವರ ವಂಗಳೂ ಲೀಲಾವತಿ—ಎಲ್ಲರೂ ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿರುವರು.

ಚಂದ್ರಶೇಖರನು ತನ್ನ ಎಂ. ಎ. ಪರೀಕ್ಷೆ ಪಾಸಾಗಿರುವನು. ಅವನು ಪ್ರಥಮ ತರಗತಿಯಲ್ಲಿ ಬಂದಂದರಿಂದ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಅವನ ಬಗೆಗೆ ಉಚ್ಚ ಆಸೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳು. ಅವನು ಸಾಮಾಜಿಕ ಸೇವೆಗೆ ಜೀವನವನ್ನು ವಿಲಾಸಲಾಗಿರಿಸುವನೆಂದು ನೆರೆ ನಂಬಿರುವರು.

ಸ್ವತಃ ಚಂದ್ರಶೇಖರನಿಗೆ ತಾನು ಏನು ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ಹೊಯ್ತಾಟ ಇರುವದು. ಈಗಿನ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಅವನಿಗೆ ವಿಶ್ರಾಂತಿ ಅಗತ್ಯ. ತನ್ನ ಮುಂದಿನ ಯೋಜನೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ವಿಚಾರವಾಗುವನಾಗಿರುವನು. ತಂದೆಯಂತೆ ಅವನಿಗೆ ಶ್ರದ್ಧೆ ಇಲ್ಲ. ಅವನು ಖಚಿತ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬಾರದೆ ಇನ್ನೂ ಒಂದರ ತರಂಪಾಯಂ ಒಂದು ಯೋಜನೆಯ ಬಗೆಗೆ ಪರ್ಯಾಲೋಚಿಸುತ್ತಿರುವಾಗ ಅವನಿಗೆ ಒಬ್ಬ ಸ್ವಾಮಿಯ ಸಂದರ್ಶನವಾಗುವದು. ಅವನು ಸ್ವಾಮಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವಕ್ಕೆ ಮುಗ್ಧನಾಗುವನು. ಹಾಗೆಯೇ ಅವನ ಘನಗಂಭೀರ್ಯ, ವಾಕ್ಸರಣಿ ಮುಖ್ಯ ಹಾಕುವವು. ಚಂದ್ರಶೇಖರನ ಮನಸಿನ ತೂಗಿಯೆಲ್ಲಾ ಅವರಿಗೆ ಸರಿದೂರಲಿಲ್ಲ. ನಾಳಿನ ಬಗೆಗೆ ಚಿಂತಿಸಿ ನಿರ್ಧಾರಕ್ಕೆ ಬರದಿರುವದು ಅವರಿಗೆ ಸಮಂಜಸ ಕಾಣದು. ದೇವರಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾಸವಿಡದೆ ಎಸೆಗುವ ಕೃತಿಗಳೆಲ್ಲವು (ಕರ್ಮ) ಅರ್ಥವಿಹೀನ ವೆಂದು ಅವರ ತಿಳುವಳಿಕೆ. ಈ ವಿಶ್ವವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದ, ಆಳುವ ಆ ಶಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿ ಯೊಬ್ಬನು ವಿಶ್ವಾಸವಿಡಬೇಕು. ಆ ಶಕ್ತಿ ಮಾಡುವದೆಲ್ಲ ಲೋಕ ಕಲ್ಯಾಣಕ್ಕಾಗಿಯೇ. ಈ ಮನಃಸ್ಥಿತಿಯಲ್ಲಿದ್ದಾಗ ಅವನು ತನ್ನ ತಾಯಿಯ ಕಡೆಯ ಕಕ್ಕ ನಾನಾನ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗುವನು. ಅಲ್ಲಿ ಕೆಲ ಕಾಲ ನೆಲಸುವನು. ಅಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ತಾಯಿಯ ('ನಾನು') ಭೆಟ್ಟಿ ಆಗುವದು. ಒಬ್ಬ ('ನಾನು' ಎಂಬಲ್ಲಿಯ) ಎಂಬವರು ಸಂಸ್ಕಾಪಿಸಿದ ಆಶ್ರಮ ವನ್ನು ತಾಯಿ ನಡಿಸುತ್ತಿರುವಳು. ಆಕೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿತ್ವವನ್ನು ಕಂಡು ಬಹಳ ಪರಿಣಾಮ ಆಗುವನು. ಆಕೆಯ ಆಡಳಿತಯ ಧೋರಣೆ, ಅಲ್ಲಿಯ ವಿವಿಧ ವಿಭಾಗಗಳು—ಎಲ್ಲ ನಿರೂಪಿಸಿ ತನಗೆ ಇಲ್ಲಿ ಕೈಕೊಳ್ಳಲಂ ಯಂಕ್ತ ಕಾರ್ಯವಿದೆ ಎನಿಸುವದು. ಈ ಮಟ್ಟಕ್ಕೆ ಮುಟ್ಟಿದಾಗ ಕಾದಂಬರಿ ಪರಿಸಮಾಪ್ತ ಆಗುವದು.

ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಪರಿಚ್ಛೇದಗಳು ಬಂದಿದ್ದರೂ ಕತೆ ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಏನೂ ಮುಂದೆ ವರಿದಿರುವದಿಲ್ಲ. ಇಲ್ಲಿಯ ಇನ್ನೊಂದು ಕತೆಯಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಿನ ಜೀವಕಳೆ, ಕ್ರಿಯಾಶಕ್ತಿ

ಕಾಣುವುದು. ಅದು ಭಾವುಸಾಹೇಬನ ಕುಟುಂಬದ್ದು. ಅವನು ಕಾಲೇಜಿನಲ್ಲಿ ಗಣಪತ ರಾಯನ ಸವಕಾಲೀನ. ಅವನಿಗೆ ತನ್ನ ಸಂಸ್ಕೃತ ಜ್ಞಾನದಲ್ಲಿ ಅಪೂರ್ವ ಅಭಿಮಾನ. ಅವನಿಗೆ ಸಂಧಾರಣೆ ಎಂದರೆ ಆಗದು. ಮನೆಯ ವ್ಯವಹಾರ ತೂಗಿಸುವಲ್ಲಿ ಅವನದು ದರ್ಪ ಅತಿ. ಆದರೆ ಅವನು ಮುಖಸ್ತುತಿಗೆ ಬಲು ಬೇಗ ಮರಂಚಾಗುವನು. ತನ್ನಲ್ಲಿ ಅಪರಿಮಿತ ಪಾಂಡಿತ್ಯ ಉಂಟೆಂದು ಅವನ ತಿಳುವಳಿಕೆ. ವಿಕ್ರಮಶೀಲನೆಂಬ ಒಬ್ಬ ನಿಷ್ಪ್ರಯೋಜಕ ಉಡಾಳ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ಬಲೆಗೆ ಬಿದ್ದು ಅವನ ಸಹಾಯದಿಂದ ನಾಟಕ ಒಂದನ್ನು ಅಣಿಗೊಳಿಸುವನು. ಭಾವುಸಾಹೇಬನ ಮನೆಯಲ್ಲಿ ಆ ರಂಗತಾಲೀಮಂ ನಡೆಯುವುದು. ಅವನ ಅಶ್ರುತ ಹಾಗೂ ಪಾಲನೆಗೊಳಗಾದ ನರ್ವದೆಯು ವಿಕ್ರಮ ಶೀಲನ ಪ್ರಭಾವಲಯದಲ್ಲಿ ಸಿಗುವಳು. ಒಂದು ದಿನ ಸಂಜೆಯ ಕತ್ತಲೆ ಕಮಂಕಾಳಿನಲ್ಲಿ ಚಂದ್ರಶೇಖರನ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಅವರು ಬೀಳುವರು. ಆಕೆಯನ್ನು ಇದರಿಂದ ಪಾರು ಮಾಡುವುದು ಅವನು ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯ ಎಂದು ಒಗೆಯುವನು. ವಿಕ್ರಮಶೀಲನು. ಹಾಗೆ ನೋಡಿ ದರೆ, ಉಡಾಳ.

ಚಂದ್ರಶೇಖರನು ಕೈಕೊಂಡ ಇನ್ನೊಂದು ಮಾರ್ಗವಿದು. ಆದರೆ ಕಾದಂಬರಿ ವೆಂವೆಂದಂವರಿಯುವದಿಲ್ಲ. ಅಂತೇ ಅವನು ಏನು ಮಾಡಿರಬಹುದೆಂದು ತಿಳಿಯದು.

ಭಾವುಸಾಹೇಬನ ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿ ಸಾಕಷ್ಟು ಮೂನವೀಯಂತೆಯ ನಾಟಕಾಂಶಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಾಗುವವು. ಆದರೆ ಕತೆಯ ಈ ಭಾಗವು ಮೂಲ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಅನುಷಂಗಿಕ ವಾಗಿ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಕತೆಯ ನೇಯ್ಗೆಯಲ್ಲಿ ಇದು ಎಷ್ಟರವಂಟಿಗೆ ಹೊಂದಬಹುದಿತ್ತೋ ಹೊಳೆಯದು. ಅಂತೂ ಈ ಕೊನೆಯ ಕಾದಂಬರಿಯಾದರೂ ನಮ್ಮನ್ನು ಊಹೆಯ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ವಿಹರಿಸಲು ಹಚ್ಚುವದು.

ಈ ಎಲ್ಲ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ನಾವು ಸಮಾಲೋಚಿಸಿದರೆ, ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಸುಮಾರು ಆರು ಏಳು ವಂಸತನಗಳ ಜೀವದ, ಆಗುಹೋಗುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಬರೆಯಲು ಯೋಚಿಸಿರಬೇಕೆಂದು ಕಂಡುಬರುವದು. ಅವೆಲ್ಲ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಮಧ್ಯಮ ತರಗತಿ ಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದವು. ಮೂವತ್ತೈದು ವರ್ಷಗಳ ಕಾಲಾವಧಿ ಇದು. ಸುಮಾರು ಇಪ್ಪತ್ತು ಜನರ ಕತೆಗಳು ಇದರಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾಗಿದ್ದು, ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಇತಿಹಾಸವೇ ಇಲ್ಲಿ ನಿರ್ಮಿತವಾದಂತೆ ಎನಿಸುವದು. ಒಂದು ಕಾದಂಬರಿಂವೆಂದ ನಾವು ಇನ್ನೊಂದಕ್ಕೆ ಬಂದರೆ ಮಹಿಳೆಯರ ಅಂತಸ್ತು ಸಂಧಾರಿಸಿದುದೇ ನಮಗೆ ಗೋಚರಿಸುವದು. ಅವರಿಗೆ ಶಿಕ್ಷಣದ ಸೌಕರ್ಯ ಸಿಕ್ಕಿದೆ. ಮದಂಪೆಯ ಮಯಸ್ಸು, ಕ್ರಮೇಣ ಏರಿದೆ. ವಿಧವಾ ಪುನರ್ವಿವಾಹಕ್ಕೆ ಆಡೆ ತಡೆ ನಡೆದಿದೆ. ಆದರೂ ಇವು ಜರಗಿದುದೆಂದಂಟು. ಆದರೆ ಒಂದು ವೇಳೆ ಅವರು ಲಗ್ನವಾಗಿರದಿದ್ದರೆ ಸಮಾಜ ಸೇವೆಗೇ ನಿಂತಿದುದಂಟು. ಇದು ವಸ್ತು ಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾದುದು.

ಸಾಮಾಜಿಕ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯ ಸಂಧಾರಣೆ ಗಳ ಅತಿರೇಕವನ್ನು ನಾವು ಕಾಣುವವು. ಪೂರ್ಣ ಅವನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟಿರುವುದಿಲ್ಲ.

ಅಲ್ಪ ಸ್ವಲ್ಪ ಮಾರ್ಪಾಟಂ ಆಗಿರುವವು. ಆರ್ಥಿಕ ಹಾಗೂ ಔದ್ಯಮಿಕ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ರಾಷ್ಟ್ರೀಯ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೇ ವಂಹತ್ವ ಸಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದೆ. ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕ ವಿಷಯಗಳ ಮೇಲೂ ಅಷ್ಟೇ ಮಾನ್ಯತೆ ವಿಧಿಸಲಾಗಿದೆ. ಸಾಮಾಜಿಕ ರಾಜಕೀಯ ಕಾರ್ಯರಂಗಕ್ಕೂ ಆಧ್ಯಾತ್ಮಿಕತೆಯ ಸ್ವರೂಪ ಬಂದಿದೆ.

ಆದರೆ ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಸಾಮಾಜಿಕ ವಿಷಯವಾಯಿತು. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಸಾಧನೆ ಕಾದಂಬರಿ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಎಷ್ಟರಮಟ್ಟಿಗೆ ಆಯಿತು, ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಅವರ ಕೊಡುಗೆ ಏನು?—ಇವನ್ನೆಲ್ಲ ನಾವು ಸಮಾಲೋಚಿಸುವುದಕ್ಕೂ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಬರವಣಿಗೆಯ ಪೂರ್ವಕಾಲದ ಬಗೆಗೆ ನಾವು ವಿಚಾರಿಸಿದರೆ, ಅವರ ಕಾಲದ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಬಗೆಗೂ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ, ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಂ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಸಮೀಪವರ್ತಿಯಾಗಿದ್ದುವೆಂದೂ ಕಂಡುಬರುವುದು. ಅವರೇ ತಮ್ಮ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೆ 'ಇಂದಿನ ಮಾತುಕತೆಗಳ ಸರಮಾಲಿಕೆ' ಎಂದೂ ಕರೆದಿದ್ದಾರೆ. ಅವು ಸಮಕಾಲೀನ ಬಾಳಿನ ಕತೆಗಳು. ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯತೆ, ಆದರ್ಶವಾದ ಕೂಡ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಪಾತ್ರಗಳ ಆಸೆ-ಆಕಾಂಕ್ಷೆಗಳಿಂದ ಸಮೃದ್ಧವಿರುವೆ ಎಂದೂ ಹೊಳೆಯುವುದು. ಹೊರಗಿನ ಪ್ರಪಂಚ ಅವಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧವಿಲ್ಲ. ಇದು ವಾಸ್ತವಾಂಶವೇ ಸರಿ. ಅವರು ಬಳಸುವ ಭಾಷೆ ನಿತ್ಯ ಜೀವನದ್ದು ಹಾಗೂ ವ್ಯಕ್ತಿಯ ನಡತೆಗೆ ಉಚಿತವಾದುದು. ಪ್ರಮುಖ ಪಾತ್ರಗಳು ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿವೆ; ಒಂದೇ ಬಗೆಯವಿಲ್ಲ. ಪಾತ್ರಗಳ ಬೆಳವಣಿಗೆ, ಅವುಗಳ ಅಂತರಂಗ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆಯಲ್ಲಿ ಕಾದಂಬರಿಕಾರನ ಜಾಣ್ಮೆ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತವಾಗುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಯಾವೂ, ಭಾವು ಹಾಗೂ ಯಶವಂತರಾಯಂ—ಇವರು ಯಂತ್ರದೃಷ್ಟಾಂತಗಳು.

ಹಲವೊಂದು ವಿಶಿಷ್ಟ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿ ಪಾತ್ರಗಳ ವಿಚಾರ, ಭಾವನೆಗಳ ವಿಶ್ಲೇಷಣೆ ಉಂಟು. ಅವುಗಳ ವರ್ಣನೆಯಲ್ಲಿ ವಿವರಗಳು ವಿಪುಲವಾಗಿವೆ. ಪಾತ್ರಗಳ ಪರಿಸರ, ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಜೀವನಕ್ಕೆ ಅತ್ಯಂತ ನಿಕಟವಾಗಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆ ಉದಾಹರಣೆ ಎಂದರೆ, 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ. ಆದರೆ 'ನಾನು' ಹಾಗೂ 'ಯಶವಂತ ರಾವ ಖರೆ' ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲೂ ಇದೇ ಲಕ್ಷಣ ಕಾಣುವುದು. ಒಂದುವೇಳೆ 'ಯಶವಂತ ರಾವ ಖರೆ' ಕಾದಂಬರಿ ಪೂರ್ತಿ ಆಗಿದ್ದರೆ, 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಸರಿ ಸಲಿಯಾಗಿ ಹೋಲುತ್ತಿತ್ತೆ. ಆ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಪಾತ್ರಗಳೂ ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿ ರೂಪಗೊಂಡಿವೆ. ಅಲ್ಲಿ ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕತೆ ಇದೆ. ಯಶವಂತರಾಯನ ಪಾತ್ರ ನಿರ್ಮಿತಗೆ ಅವಶ್ಯಕವಾದ ಶಕ್ತಿಗಳು ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿ ತೋರುವವು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಹಲವು ಕಾದಂಬರಿಗಳೂ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದರೂ, ಪೂರ್ಣವಾದುವು ಅತ್ಯಪ್ಪಿಕರ ಎನಿಸಿದರೂ, ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳೂ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಕಾದಂಬರಿಯ ಮೇಲೆ, ಆನಂತರ ಕೂಡ ಎದ್ದು ಕಾಣುವ ಪ್ರಭಾವ ಉಂಟುಮಾಡಿವೆ. ಒಂದೆಡೆ ಅವರು ಚರ್ಚಾತ್ಮಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೆ ಸ್ಥಾನ ಕಲ್ಪಿಸಿಕೊಟ್ಟರು. ಇದೇ ರೀತಿ

ಯನ್ನು ಮುಂದೆ ವಿ. ಎಂ. ಜೋಶಿ ಅವರು ಸ್ವೀಕರಿಸಿದರು. ಇನ್ನೊಂದೆಡೆ ವಾಸ್ತವ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ವೇಲೆಯೂ ತಮ್ಮ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದರು. ತಮ್ಮ ಮುಂದಿನ ಮನ್ವಂತರಕ್ಕೂ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ಸೆಲೆಯಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿದರು. ಅವರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ ಪ್ರಮುಖ ಕೊಡುಗೆ ಎಂದರೆ, ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪಾತ್ರ ನಿರೂಪಣೆಯ ಕಲೆ; ಅಲ್ಲದೆ ಸಾಮಾಜಿಕ ಅಂಗವಾದ ಕುಟುಂಬ ವರ್ಣನೆ. ಇಂದಿನ ಅನೇಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಕುಟುಂಬದ ಅಂಗವಾಗಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪಾತ್ರವು ಕುಟುಂಬದ ಅವಿಭಾಜ್ಯ ಅಂಶ ಆಗಿರುವುದು; ಕುಟುಂಬದ ಪ್ರತಿರೂಪವೆ! ವನತನದ ಸುಖದುಃಖಗಳ ಸಜೀವ ಪ್ರತೀಕ ಆಕೆ, ಅವ. ಈ ಕುಟುಂಬದ ಮುಖಾಂತರವೇ ನಮಗೆ ಹೊರಗಿನ ಬೃಹತ್ ಸಮಾಜ ಕಾಣುವುದು. ಕುಟುಂಬವು ಸಮಾಜದ ನೇಯ್ಗೆಯ ಭಾಗ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ—ಇಳಿಧರಕ್ಕೆ ಬಿದ್ದ, ಸ್ಥಗಿತವಾದ ಇಲ್ಲವೆ ಸತ್ಯ ಶಾಲಿ ಸಮಾಜದ ಸ್ವರೂಪಗಳು ಪ್ರತಿನಿಧೀಕರಿಸಲಾಗಿರುವವು. ಅವುಗಳು ಪರಸ್ಪರವಾಗಿ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರುವವು. ಪ್ರತೀಕಾರ ತೋರುವವು. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದಲೇ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ನಿಜವಾಗಿಯೂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳೆನಿಸಿರುವವು.

ಹರಿಭಾವು ಅಪ್ಪೆ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು : ಐತಿಹಾಸಿಕ

ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಹನ್ನೊಂದಂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಬರೆದಂತೆ, ಹನ್ನೊಂದೇ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಬರೆದರನ್ನೂವದಂ ಕೇವಲ ಯೋಗಾ ಯೋಗವೇ ಸೈ! ಇದಂ ಅಲ್ಲದೆ ಇನ್ನೂ ಹಲವು ಯೋಗಾಯೋಗಗಳಂಟಂ. ಅವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಪರಿಶೀಲಿಸುವಾಗ ನಾವು ಇನ್ನೊಂದಂ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೃತಿ 'ಜಾಣಾಕ್ಷಪಣಾಚಾ ಕಳಸ' ಎಂಬುದನ್ನು ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟೆವು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅದಂ ಫ್ರೆಂಚ್ ಪತ್ತೇದಾರಿ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಆಂಗ್ಲ ಅನುವಾದವಿದ್ದಿತಂ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಪ್ರಪ್ರಥಮ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿ 'ಮೈಸೂರಚಾ ವಾಘೆ' (ಮೈಸೂರ ಹಂಲಿ) ಇದನ್ನೂ ಬಿಟ್ಟುಕೊಡಬಹೆಂದಂ. ಮೊದಲನೆಯಂ ಕಾರಣ ಏನೆಂದರೆ ಅದಂ ಕರ್ನಲ್ ವೆಂಡೊಸ್ ಟೇಲರರ 'ಟಿಪ್ಪು ಸಲ್ತಾನ' ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಅನುವಾದ. ಎರಡನೆಯಂದೆಂದೆ ಅದು ಮೂಲದ ಸಂಕ್ಷೇಪಾನುವಾದ. ಅಲ್ಲದೆ ವಿರೂಪ ಹೋದಿದ್ದಂ; ಅಪೂರ್ಣ ಬೇರೆ.

ಇತರ ಹತ್ತು ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಆರಂ ಕಾದಂಬರಿಗಳ ವಸ್ತುಗಳು ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದವು. ಇವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟಾಗಿ ಆಯಂ ಕೊಂಡಂ ಪರಾವರ್ತಿಸುವದಂ ವಿಹಿತ. ಹೀಗೆ ನಾವು ಮಾಡುವಾಗ ಅವುಗಳ ಪ್ರಕಟನೆಯಂ ಕಾಲಕ್ರಮವನ್ನು ಅಲಕ್ಷಿಸಬೇಕಾದೀತಂ. ಅವುಗಳನ್ನು ನಾವು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿಗಳ ಮಾನದಿಂದ ಶತಮಾನಾನುಸಾರವಾಗಿ ಅನಂ ಲಕ್ಷಿಸುವೆವು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಗಳೆಂದರೆ—1. ಉಷಾಕಾಲ, 2. ಸೂರ್ಯೋದಯಂ, 3. ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ, 4. ಗಡ ಅಲಾ ಪಣ ಸಿಂಹ ಗೇಲಾ, 5. ಕೇವಲ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಸಾಠಿ, 6. ಮಧ್ಯಾನ್ಹ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ ಹಾಗೂ ಮಧ್ಯಾನ್ಹ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ.

ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಗ್ರ್ಯಾಂಟ್ ಡಫ್‌ರ 'ಮರಾಠರ ಇತಿಹಾಸ' ಹಾಗೂ ನೀಲಕಂಠ ಜನಾರ್ದನ ಕೀರ್ತನೆ ಅವರ, ಅದರ ವಿವರಣೆಯಂ ನಂತರ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತನೆಯಂ ಶತಮಾನದ ಉತ್ತರಾರ್ಧದಲ್ಲಿ ವಂಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ, ಸಂನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಶಿವಾಜಿಯಂ ಬಗೆಗೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಕಂಠೂಹಲ ಕೆರಳಿತಂ. ರಾಷ್ಟ್ರೀಯಂ ಜಾಗೃತಿಯಂ ಅಪಮುಖ ಪರಿಣಾಮಂ ಇದಂ ಇದ್ದೀತಂ. ಬ್ರಿಟಿಶ್ ಆಳಿಕೆಯಂ ಬಗೆಗೆ ಜನರಲ್ಲಿ ಪ್ರಶಂಸೆ ಹಂಟೆ ಅದಂ ಕ್ರಮೇಣ ಇಳಿಥರಕ್ಕೆ ಬೀಳಲಂ ನಮ್ಮ ರಾಜಕೀಯಂ ಪರಾಧೀನತೆಗೆ ಕಾರಣಗಳೇನಿದ್ದಿರಬಹೆಂದಂ ಎಂದಂ ವಂಂದಾಳಂಗಳಂ ವಿಚಾರಪರರಾದರಂ. ರಾಜಕೀಯಂ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವನ್ನು ಪಡೆಯಲಂ ಮಾರ್ಗಗಳನ್ನು ಅರಸತೊಡಗಿದರಂ. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಅನೇಕ ಉಪಾಯಗಳನ್ನು ಸೂಚಿಸಲಾಯಂ. ಅವು ಯಾವವೆಂದರೆ—ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ರಾಜಕೀಯಂ ಸುಧಾರಣೆ, ಶಿಕ್ಷಣ ಪ್ರಸಾರ,—ಸ್ತ್ರೀ ಪುರುಷರಲ್ಲಿ,—ಉದ್ದಿಮೆಗಳನ್ನು

ಆರಂಭಿಸುವುದು, ರಾಜಕೀಯ ಪ್ರಭುತ್ವಕ್ಕಾಗಿ ಹೋರಾಟ, ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನೂ ಪಡೆಯುವುದು—ಇವೇ ಹಲವು ಉಪಾಯಗಳು.

ಏಪ್ರಿಲ್ 1895ರಂದು ಟಿಳಿಕರ ಪತ್ರಿಕೆಯಾದ 'ಕೇಸರಿ'ಯಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಬಗೆಗೆ ಲೇಖನಗಳು ಬರಲಾರಂಭಿಸಿದವು. ಅವರ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯ ವೇರಗೆ, 1896ನೆಯ ಇಸ್ವಿ ಏಪ್ರಿಲ್‌ದಲ್ಲಿ ರಾಯಗಡದಲ್ಲಿ ಮೊದಲು ಸಲ ಶಿವಾಜಿ ಜಯಂತಿಯನ್ನೂ ಅತ್ಯಂತ ಸಂಭ್ರಮದಿಂದ ಆಚರಿಸಲಾಯಿತು. ಈ ಬಗೆಯಾಗಿ ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿ ಉತ್ಸುಕತೆಯ ನವಯುಗವು ಅದಿ ಇಟ್ಟಂತಾಯಿತು. ಆ ಪರಂಪರೆ ಇಂದಿಗೂ ಅವ್ಯಾಹತವಾಗಿ ನಡೆದು ಬಂದಿದೆ. ಬಹುಶಃ ಈ ಶಕ್ತಿಗಳೇ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಶಿವಾಜಿಯ ಜೀವನ, ಜೀವನಾನುಕ್ರಮದ ಬಗೆಗೆ ಬರೆಯಲು ಉತ್ಸಾಹ ಹಂಚಿಸಿರಬೇಕು. 'ಉಷ್ಣಕಾಲ' ಎಂಬ ಅವರ ಮೊಟ್ಟ ಮೊದಲಿನ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿ—ಶಿವಾಜಿಯ ಬಗೆಗಿನ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಥಮವಾಗಿ ಮುಂದುವರಿಯಿತು.

ಶಿವಾಜಿಯ ಕಾಲದವರೆಗಿಂದರೆ, ಸುಮಾರು ಮೂರು ಶತಮಾನಗಳ ಕಾಲ ಮರಾಠಾ ಸರದಾರರು ತಮ್ಮ ಜಾಗೀರಿನ ನಾಡಿನೊಡನೆ ಹಾಗೂ ಕೆಲವು ಸೈನಿಕರನ್ನೂ ಗೂಡಿಕೊಂಡು ಮುಸ್ಲಿಂ ಆಳಿಗೆ ಅಂಕಿತರಾಗಿದ್ದರು. ಒಬ್ಬ ಸುಲ್ತಾನನಿಂದ ಇನ್ನೊಬ್ಬ ನಡೆಗೆ ತಮ್ಮ ವಿಧೇಯತೆಯನ್ನು ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದರು. ಅವರಿಗೆ ಏನೂ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪದ ಲವಲೇಶ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮ ಹಕ್ಕು ಬಾಧ್ಯತೆಗಳಿಗೆ, ಆಸ್ತಿಗೆ ಧಕ್ಕೆ ಬರಲಿಲ್ಲ ಸಾಕು ಎಂದೂ ಸಮಾಧಾನ ತಳೆದರು. ಒಂದು ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅಖಂಡ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವೈಭವದಿಂದ ಆಳಿದ ಹಿಂದೂಗಳು ಈಗ ಪಂಜಿಕ್ ದ ಪಾಶದಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿರುವವೆಂದು ಅವರಿಗೆ ಅನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಹಿಂದೂತ್ವ, ಹಿಂದೂಗಳಿಗೆ ಅವಮಾನ ಆಯಿತೆಂದು ಅವರಿಗೆ ಕನಸುಮನಸಿನಲ್ಲಿಯೂ ಸುಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಅದರಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಕೆಡಕೂ ಅನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಶಿವಾಜಿಯ ತಂದೆಯಾದ ಶಹಾಜಿಯಂ ಇದಕ್ಕೆ ಒಳ್ಳೆ ನಿದರ್ಶನ. ಅವನು ಶೂರ ಶೈನಿಕ, ಸೇನಾಧಿಪತಿ, ಸಮರ್ಥ ಆಡಳಿತಗಾರ—ಹೀಗಿದ್ದು ತನ್ನ ಸೇವೆಯನ್ನೂ ಅಹಮ್ಮದ ನಗರದ ಸುಲ್ತಾನರಿಂದ ವಿಜಾಪುರ ಸುಲ್ತಾನರ ಕಡೆಗೆ ಸ್ಥಳಾಂತರಿಸಿದನು. ಆದರೂ ಅವನು ಶ್ರೇಷ್ಠ ಸತ್ವಶಾಲಿ ವ್ಯಕ್ತಿಯೆಂದೂ ವಿಖ್ಯಾತಿ ಪಡೆದಿದ್ದನು.

ಆದರೆ ಶಿವಾಜಿ ಬೇರೆ ರೀತಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿದ್ದನು. ಅವನಿಗೆ ಅವನ ತಾಯಿ, ದಾದೋಜಿ ಕೊಂಡದೇವ ಅವರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಶಿಕ್ಷಣ ದೊರಕಿತು; ಹಾಗೂ ಅವರು ಅವನನ್ನು ವಿಶಿಷ್ಟ ಬಗೆಯಾಗಿ ಬೆಳೆಯಿಸಿದ್ದರು. ಸ್ವತಂತ್ರವಾದ ರಾಜ್ಯ ಒಂದನ್ನು ಕಟ್ಟಲು ಅವನು ಕ್ರಮೇಣ ವಹತ್ತಾಕಾಂಕ್ಷೆಯನ್ನೂ ತಳೆದನು. ಆ ರಾಜ್ಯದಲ್ಲಿ ಹಿಂದೂಗಳು ಮರ್ಯಾದೆಯಿಂದ ಹಾಗೂ ನಿರ್ಭಯವಾಗಿ ಇರುವಂತೆ ಯೋಚಿಸಿದನು. ಇದೇ ತನ್ನ ಧ್ಯೇಯ ಎಂದೂ ಬಗೆದನು. ಅವನು ದೊಡ್ಡ ವನಾದಂತೆ ತನ್ನ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಹೊಂದವಂತಹ ತರಣ ಬಡವರ ತಂಡ ಒಂದನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿಕೊಂಡನು. ಸಹ್ಯಾದ್ರಿ ಪರ್ವತದ ಸಾಹಸಿ ಮೂವಳೆ ಜನರನ್ನು ಕಲೆಹಾಕಿದನು. ಹಿರಿ ಮರಾಠಾ ಸರದಾರರ.

ಸಹಾಯ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಪಡೆಯಲು ಯತ್ನಿಸಿದನು. ತನ್ನ ಘನ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಅವರಿಗೆ ಮನ ನಾಟುವಂತೆ ಆರಂಭಿಸಿದನು. ಆದರೆ ಅವರು ಅವನ ವಿಚಾರಗಳನ್ನು, ಬಂಡುಖೋರ ಮನೋವೃತ್ತಿಯನ್ನು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ತಮ್ಮಷ್ಟಕ್ಕೆ ತಾವು ಇರಬೇಕೆಂದು ಬಯಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಪ್ರೇಮಿ ಬಂಡುಖೋರ ತರಣರ ಹಾಗೂ ನಿಚ್ಚಿಂತವಾಗಿ ತಟಸ್ಥ ರಾಗಿದ್ದ ಹಿರಿಯರ ನಡುವೆ ವಿರೋಧ ತಲೆದೋರಿತು. 'ಉಷ್ಣಕಾಲ' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ ಈ ಎರಡು ವಂಶಸ್ಥರಗಳ ನಡುವಣ ಹೋರಾಟ, ಜಗಳ, ವೈಮನಸ್ಸಿನ ಚಿತ್ರಣವಾಗಿದೆ.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು ಶಿವಾಜಿಯ ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನ ವಿಕ್ರಮದ ಕತೆಯಾಗಿದೆ. ಅದು 1647ರಲ್ಲಿ ಅವನು ತೋರಣ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡಂದರ ಬಗೆ ಯದು. ಆಗ ಶಿವಾಜಿಗೆ ಕೇವಲ ಹದಿನೇಳು ವರ್ಷ. ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಆ ಕೋಟೆಯ ಹೆಸರನ್ನು ಸುಲ್ತಾನಗಡ ಎಂದು ಬದಲಿಸಿದೆ. ಶಿವಾಜಿ, ತಾನಾಜಿ, ಯೇಸಾಜಿ, ವಿಜಾ ಪುರದ ಸುಲ್ತಾನ, ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನ—ಇಷ್ಟು ಪಾತ್ರ ಬಿಟ್ಟರೆ ಉಳಿದವೆಲ್ಲ ಕಾಲ್ಪನಿಕ.

ರಂಗರಾವ ಅಪ್ಪಾ ಸುಲ್ತಾನಗಡದ ಕಿಲ್ಲೇದಾರನು. ಆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಅವನು ವಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನ ಪರವಾಗಿ ಹಿಡಿದುಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಅವನ ಮಗ ನಾನಾ ಸಾಹೇಬನು ಶಿವಾಜಿಯ ಬಗೆಗೆ ಸಹಾನುಭೂತಿ ಇದ್ದವನು. ಕಾದಂಬರಿಯು ಸುಲ್ತಾನ ಗಡದಲ್ಲಿ ಒಂದು ನಾಟಕೀಯ ಸನ್ನಿವೇಶದೊಡನೆ ಆರಂಭ ಆಗುವದು. ವಿಜಾಪುರದಿಂದ ಗೌರವಾರ್ಥವಾಗಿ ಉಡಿಗೆ ತೊಡಿಗೆಗಳನ್ನು ಕಳಿಸಲಾಗಿರುವದು. ಒಂದು ಉತ್ಸವ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಅವನ್ನು ನಾನಾಸಾಹೇಬನಿಗೆ ಕೊಡಬೇಕಾಗಿದೆ. ಆದರೆ ನಾನಾಸಾಹೇಬನು ಅವನ್ನು ಸ್ವೀಕರಿಸಲು ಒಪ್ಪುವದಿಲ್ಲ. ತಂದೆ ಮಕ್ಕಳ ನಡುವೆ ಈ ಮೂಲಕ ಬಿರುಸು ಮಾತಿನ ಚಕಮಕಿ ನಡೆಯುವದು. ಮಗ ನಾನಾಸಾಹೇಬನು ಕೋಟೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಕೊಟ್ಟು ಶಿವಾಜಿಯ ತಂಡವನ್ನು ಕೂಡಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಅನಂತರ ಅವನು ಒಂದು ಮಹತ್ವದ ಕೆಲಸದ ನಿಮಿತ್ತ ತಾನಾಜಿಯೊಡನೆ ವಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ತೆರಳುವನು. ಅಲ್ಲಿ ಅವನನ್ನು ಸೆರೆಪುನೆಯಲ್ಲಿ ಇಡುವರು. ಆದರೆ ಮೇಹರಜಾನ ಎಂಬವಳ ಸೌಹಾರ್ದದ ಮೂಲಕ ಅವನ ಬಿಡುಗಡೆ ಆಗುವದು. ಆಕೆ ವಿಜಾಪುರ ದರ್ಬಾರಿನ ರಣದುಲ್ಲಾಖಾನನ ಮಗಳು. ಕ್ರಮೇಣ ಶಿವಾಜಿಯು ಒಂದು ದಂಡಯಾತ್ರೆಯನ್ನು ಸಂಘಟಿಸುವನು. ತಾನಾಜಿ, ಯೇಸಾಜಿ, ನಾನಾಸಾಹೇಬ, ಇತರ ಮಾವಳ ಜನರೊಂದಿಗೆ ಸುಲ್ತಾನಗಡ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಈ ವಿಜಯದೊಂದಿಗೆ ಕತೆ ಮುಕ್ತಾಯಗೊಳ್ಳುವದು.

ಇಷ್ಟೊಂದು ಕತೆಯ ತೀರ ತೆಳು ಆಸ್ತಿಪಂಜರ. ಈ ಎರಡು ಸಂಗತಿಗಳ ನಡುವೆ ಸುಮಾರು ಇಪ್ಪತ್ತರಷ್ಟು ಘಟನೆಗಳು ಜರುಗುವವು. ಅವುಗಳೆಲ್ಲ ಕೂಡಿ ಕತೆ ಆಗುವದು. ಅವೇ ಕತೆಗೆ ಜೀವಸತ್ವವನ್ನು ಒದವಿಸುವವು.

ನೆಲಮನೆಗಳಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಮಂತ್ರಾಲೋಚನೆಗಳು ನಡೆಯುವವು. ಸುರಂಗ ಮಾರ್ಗ ಗಳಿಂದ ಪ್ರವಾಸ ಸಾಗುವವು. ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡು ಗುಪ್ತಚಾರರು ಹೋರಡುವರು. ಶಿವಾಜಿ ಭಕ್ತಿಭಾವೋದ್ರೇಕದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಭವಾನಿಯ ಎದುರು ನಿಲ್ಲುವನು—ಹೀಗೆ

ಏನೇನೋ ದೃಶ್ಯಗಳು ವಿಂಚಿ ಹೋಗುವವು. ಇವು ಅಲ್ಲದೆ ಕಂಠಸ್ತ್ರೀಯರ ಅಪಹರಣ ನಡೆಯುವದಂ. ಅವರು ಪಂಹಾ ಪೇಚಿಗೆ ಬೀಳುವರಂ. ಪಾರಾಗುವರು. ಏನಿದ್ದರೂ ತಮ್ಮ ವರ್ಯಾದೆಗೆ ಕಂಡಂ ತಂದಂಕೋಡಪರಲ್ಲ. ಪ್ರಾಣವನ್ನಾದರೂ ಗೌರವದಿಂದ ನೀಗಿಯಾರು. ಅವರು ಮಹಾ ಸತ್ಪಥಾಲಿಗಳು, ಒಳ್ಳೆ ಪ್ರಸಂಗಾವಧಾನಿಗಳು. ಇದೆಲ್ಲ ಆ ಕಾಲದ ವಾತಾವರಣಕ್ಕೆ ತಕ್ಕಂತೆ, ಪರಿಸ್ಥಿತಿಗೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ನಡೆಯುವದಂ. ಈ ಘಟನೆಗಳು, ಚಟುವಟಿಕೆಗಳು ಕಾದಂಬರಿಕಾರರಿಂದ ಮನೋಜ್ಞವಾಗಿ ಬಣ್ಣಿಸಲಾಗಿರುವವು. ಆಗಿನ ಕಾಲ ಓದುಗನ ಕಣ್ಣೆದುರು ಚಿತ್ರಾರ್ಪಿತವಾಗಿ ಬಂದಂ ಇವೆಲ್ಲ ನಿಲ್ಲುವವು. ಎಲ್ಲ ಕಲೆಯಂ ಬಲೆ !

ಈಗಿನ ಹಾಗೂ ಹಿಂದಿನ ತಲೆಮಾರುಗಳ ನಡುವಿನ ವೈಷಮ್ಯವನ್ನೂ ವಿವರಿಸಿದಂತೆ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರಂ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯಂ ಭೇದ ಪ್ರಭೇದಗಳನ್ನೂ ವಿವೇಚಿಸಿರುವರಂ. ಉದಾಹರಣೆಗೆ ಶಿವಾಜಿಯಂ ವಿಷಯಂ. ಆವನೊಬ್ಬ ಹಂಟಿಂ ವಂದಾಳಂ, ಜನರನ್ನೆಲ್ಲ ಒಂದಂಗೂಡಿಸಿ ಸಂಘಟನೆಯನ್ನೂ ಮಾಡಬಲ್ಲ ಶಕ್ತಿ, ಕೌಶಲ ಅವನಲ್ಲಿ ನೆಲಸಿವೆ. ತನ್ನ ಗೆಳೆಯರಲ್ಲಿ, ಅನುಯಾಯಿಗಳಲ್ಲಿ ಆವನಿಗೆ ಅಪೂರ್ವ ಆದರ, ವಿಶ್ವಾಸ. ಅವನಂ ಒಳ್ಳೆ ಎದೆಗಾರ. ಲೆಕ್ಕ ಹಾಕಿ ವ್ಯವಹರಿಸುವಲ್ಲಿ ಬಲ್ಲಿದ. ಜನರ ಹೃದಯ ತಿಳಿದಂ ಅವರ ಹೃದಯಂ ಗೆಲ್ಲ ಬಲ್ಲವ. ಎಂತಹ ಗಂಡಾಂತರ ಪ್ರಸಂಗಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಸ್ಥಿ ತಪ್ಪಿಲ್ಲ.

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಹಲವಾರಂ ದೋಷಗಳಂಟಂ. ಇವು ಹರಿಭಾವು ಆವರ ಇತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳುವವು. ಐತಿಹಾಸಿಕ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ ಇವು ಇವೆ. ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಹೆಸರುಗಳನ್ನೂ ಅವರಂ ವರೆಮಾಚೆವಂತೆ ಓದುಗರಿಂದ ಬಚ್ಚಿ ಡುವರಂ. ಅಲ್ಲದೆ ಗೌಣ ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ಅನಾವಶ್ಯಕ ಮಹತ್ವವೀಯಂವ ಪರಿಪಾಠ ಆವರದಂ. ಹಾಗೇ ಉಪ ಘಟನೆ, ಉಪ ವಸ್ತುಗಳ ಗತಿ. ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ ಒಂದಂ ಘಟನೆಯನ್ನೂ ಅವರಂ ಬಣ್ಣಿಸ ತೊಡಗಿದರೆ ನಡುವೆಯೇ ಅದನ್ನೂ ಕೈಬಿಟ್ಟು ಹೋಗುವರು. ಅನೇಕ ಪರಿಚ್ಛೇದಗಳು ಕ್ರಮಿಸಿದ ನಂತರ ಆ ಎಳೆ ತೆಗೆದಂಕೋಳ್ ನರಂ. ತಮ್ಮ ಓದುಗರನ್ನೂ ಅವರಂ ಒಪಳ ಕಾಯಿಸಿದಂವದಂ ತಿಳಿಯಂವದೇ ಇಲ್ಲ. ಬೇಸರ ಬರುವಷ್ಟು ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ವಿವರಗಳು ಸೂರೆ ಆಗಂವವಲ್ಲದೆ, ಪುನರಂಕ್ತಿ ಬೇರೆ !

ಇಷ್ಟೆಲ್ಲ ದೋಷಗಳಿದ್ದರೂ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿ ಓದುಗರ ಮನಂ ಹಿಡಿಯಂವದಂ; ತೃಪ್ತಿ ಒದವಿಸಂವದಂ. ಯಾಕಂದರೆ ಅಲ್ಲಿ ಸಜೀವತೆ ಮನಮಾಡಿಂವದಂ. ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವಕಳೆ ತಂಬಿಂವದಂ. ಅವು ವಾಸ್ತವವಿರಲಿ, ಕಾಲ್ಪನಿಕವಿರಲಿ ಕಥೆಯಂ ಚತುಕಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟಾಗಿ ಹೊಂದುವವು. ಆ ವಾತಾವರಣದ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯ ಉಂಟಂ ಆ ಕಾಲದ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ, ಆವೇಶ ತಂಬಿ ಬರುವವು ಕಥಾನಕದಲ್ಲಿ. 'ಉಷಾಕಾಲ'ವು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಕಲಾಕೃತಿ. 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸಂವರಾರಂ?' ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ ಆ ಕಾಲದ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕೃತಿ ಎಂದಂ ಹೆಸರಾದಂತೆ ಇದಂ.

'ಉಷ್ಣಕಾಲ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಹಿನ್ನೆಲೆಯನ್ನು ಅಸಂಖ್ಯಾತ ವಿವರಗಳೊಡನೆ ಕೊಡಲಾಗಿದೆ. ಯಾಕೆಂದರೆ ಉಳಿದ ಅನೇಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳಿಗೆ ಇದು ಯಂತ್ರ ಹಿನ್ನೆಲೆ. ಇವೆಲ್ಲ ಶಿವಾಜಿಯ ಜೀವನವನ್ನು ಚಿತ್ರಿಸುವವು. ನಾವು ಇನ್ನೂ ವಂದೆ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳುವ ಕಾದಂಬರಿ ಎಂದರೆ, 'ಸೂರ್ಯೋದಯ' (1905-1906). ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಸ್ತು ಎಂದರೆ ಶಿವಾಜಿಯ ಕೈಯಲ್ಲಿ ಅಫಝಲ್‌ಖಾನ ಮಡಿದುದು. ಈ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ಅತ್ಯಂತ ಭಾವಪೂರ್ಣ ಆಗಿದೆ. 'ಉಷ್ಣಕಾಲ' ಎಂದರೆ ನಸಕು. 'ಸೂರ್ಯೋದಯ' ಎಂದರೆ ಸೂರ್ಯನು ಹುಟ್ಟಿದ ವೇಳೆ. ಶಿವಾಜಿ ಎಂದರೆ ಈಗ ಕೇವಲ ಕೀಟಕ ಉಪದ್ರವ ಕೊಡುವ ವ್ಯಕ್ತಿಯಲ್ಲ. ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಆ ಭಾವನೆ ನೆಲಸಿತ್ತು. ಸರದಾರರು, ಸುಲ್ತಾನರು, ಹಳೆಯ ಪೀಳಿಗೆಯ ವಂಡಳಿ ಹಾಗೇ ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಈಗ ಅವನ ಪ್ರಭಾವ ಬೆಳೆದಿತ್ತು. ಅವನು ಅನೇಕ ದಂಡಯಾತ್ರಿಗಳನ್ನು ಕೈಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಅವನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿ ಜನಬಲ ಕೂಡ ಹೆಚ್ಚಿತ್ತು. ಅಲ್ಲದೆ ಅದು ಸಂಸಜ್ಜಿತವಾಗಿತ್ತು. ವಿಸ್ತಾರ ಪ್ರದೇಶದಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವಾಮಿತ್ವ ಹರಡುತ್ತ. ಆದುದರಿಂದ ವಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನ ಕಣ್ಣಲ್ಲಿ ಅವನು ಅಸಾಮಾನ್ಯ ವೈರಿ ಆಗಿದ್ದನು. ಆದುದರಿಂದಲೇ ಸುನಿಶ್ಚಿತ ಉದ್ದೇಶದಿಂದ ಅವನನ್ನು ಸಜೀವವಾಗಿ ತರಲು ಇಲ್ಲವೆ ಕೊಲ್ಲಲು ಅಫಝಲ್‌ಖಾನನನ್ನು ಬೇಕೆಂತಲೆ ಕಳಿಸಿದ್ದನು. ಅಫಝಲ್‌ಖಾನನ ಉದ್ದೇಶ ಶಿವಾಜಿಗೆ ನೆಟ್ಟಿಗೆ ಹೊಳೆದಿತ್ತು. ಆ ದುರ್ಧರ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನು ಎದುರಿಸಲು ಅವನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಅಣ ಆಗಿದ್ದನು. ಇಬ್ಬರ ನಡುವೆ ಸಂದರ್ಶನ ಏರ್ಪಟ್ಟಿತ್ತು. ವಂಧ್ಯಾನ್ವದ ವೇಳೆಗೆ ಈವರೆಗೆ ಪ್ರತಾಪಗಡದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿದರು. ಅಫಝಲ್‌ಖಾನನನ್ನು ಶಿವಾಜಿ ಕೊಂದನು.

ಮೊಟ್ಟಮೊದಲು ಅಫಝಲ್‌ಖಾನನೇ ಶಿವಾಜಿಯ ತಲೆಯನ್ನು ತನ್ನ ಬಗಲಲ್ಲಿ ಹಾಕಿ ಅವನ ಬೆನ್ನಿನಲ್ಲಿ ಖಿಡ್ಗ ಇರಿಸಿದನು. ಆದರೆ ಈ ಮೊದಲೆ ಇದರ ಸಂಭವ ತಿಳಿದಿದ್ದ ಶಿವಾಜಿಯು ತನ್ನನ್ನು ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ರಕ್ಷಿಸಿಕೊಂಡನು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವನು ಬಲು ಚುರುಕು. ಅವನು ಅತಿ ಚಾಣಾಕ್ಷತನದಿಂದ ತನ್ನನ್ನು ಬಿಡಿಸಿಕೊಂಡು ಅಫಝಲ್‌ಖಾನನ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿಯೇ ಖಿಡ್ಗ ಚುಚ್ಚಿದನು. ಅದು ಪಾರಾಗಿ ಬೆನ್ನಿಗೆ ಮಂಚಿತ್ತು. ಆನಂತರ ಅವನ ತಲೆಯನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿದನು.

ರಾಜಕೀಯ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಇದಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ಮಹತ್ವ ಇದ್ದರೂ ಸಂಗತಿ ಮಾತ್ರ ಸಣ್ಣದು. ಅಂತೇ ಹರಿಭಾವು ಇದಕ್ಕೆ ಇನ್ನೂ ಕೆಲ ವಿಷಯ ಕೂಡಿಸಿ ಉಪವಸ್ತುವನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದರು. ಅದು ಮಂಖ್ಯ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಸಮಾಂತರ ಎನಿಸುವಂತೆ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದಿತು. ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ, 1655ರಲ್ಲಿ ಶಿವಾಜಿಯ ಒಬ್ಬ ವ್ಯಕ್ತಿಯು ಚಂದ್ರರಾವ ಮೋರೆ ಎಂಬವನನ್ನು ಕೊಂದಿದ್ದನು. ಅವನು ಪ್ರತಾಪಗಡದ ನೆರೆಹೊರೆ ಯಲ್ಲಿಯ ಪ್ರಭಾವಶಾಲಿ ಮಂರಾಣಿ. ಇದಕ್ಕೆ ರಾಜಕೀಯ ಕಾರಣಗಳಿದ್ದವು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಚಂದ್ರರಾವ ಮೋರೆ ಇವನಿಗೆ ತಾರಾಬಾಯಿ ಎಂಬ ಕಾಲ್ಪನಿಕ ಮಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿರುವರು. ತನ್ನ ತಂದೆಯ ಮರಣದ ಸೇಡು ತೀರಿಸಲು ಆಕೆ ಹೊಂಚು ಹಾಕಿ ಕಂಠಿರುವಳು. ಆದರೆ ಈ ವಸ್ತುವಿನ ವಿವರಣೆಗೆ ಬಹಳ ವ್ಯಾಪಕತೆ

ಉಂಟಾಗಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಂಖ್ಯೆ ವಸ್ತುವನ್ನೇ ಅದು ನಂಗೆ ನೀರು ಹಿಡಿದಿರುವುದು ! ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರವಂಖಿ ಕಥಾನಕದ ಪ್ರವಾಹವನ್ನು ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಹೇಗೆ ತಡೆಯುವರೆಂಬುದಕ್ಕೆ ಇದೊಂದು ಮಾರ್ಮಿಕ ದೃಷ್ಟಾಂತ. ಒಹಂ ಕಾಲದ ಬೇಸರದ ನಂತರ ಕಥೆಗೆ ವಂತ್ರೆ ಹರಿಃ ಓಂ !

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಂಹತ್ವದ ಲಕ್ಷಣಗಳೆಂದರೆ, ಅಫಝಲ್ ಖಾನನ ಪಾತ್ರ ನಿವಿಂಫತಿ, ಶಿವಾಜಿಯ ವಂಧ್ಯಸ್ಥಿಕೆಯ ವ್ಯಕ್ತಿ ಗೋಪಿನಾಥ ಪಂತನ ಜಾಣ್ಮೆ, ಶಿವಾಜಿಯ ವಂನಸಿನಲ್ಲಿಯ ಭಾವನೆಗಳ ತಂವಂಱ, ಜೀಜಾಬಾಯಿಯ ವಂನಃಸ್ಥಿತಿ ಹಾಗೂ ಈರ್ವರ ಸಂದರ್ಶನ, ಅಫಝಲ್ ಖಾನನನ್ನು ಭಟ್ಟಿ ಆಗಲಂ ಹೋಗಂವ ಹಿಂದಿನ ದಿನ ರಾತ್ರಿಯ ಚಿಂತೆ—ಇವೇ ಮೊದಲಾದವು.

'ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ' (1908-1909) ಆಂದರೆ ಸೂರ್ಯನಂ ಕಾಣದಾದುದಂ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಸ್ತು ಎಂದರೆ, ಶಿವಾಜಿಯಂ 1666ರಲ್ಲಿ ಆಗ್ರಾಕ್ಕೆ ಹೋದದ್ದಂ. ಅಲ್ಲಿ ಅವನಂ ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಅಲ್ಲಿಂದ ಪಾರಾಗಿ ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರಕ್ಕೆ ಮರಳಿದನಂ. ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿದೆ. 1685ರಲ್ಲಿ ಜಯಸಿಂಗನಂ ಶಿವಾಜಿಯೊಡನೆ ಮಾಡಿ ಕೊಂಡ ಪುರಾದಾ ಒಪ್ಪಂದವು ಅವಮಾನಕಾರಕವಾಗಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅವನಂ ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳದೆ ವಿಧಿ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಶಿವಾಜಿಯ ವಂನಸ್ಸು ವ್ಯಾಕಂಠಿತವಾಗಿತ್ತು. ಅವನ ವಂನಸಿನಲ್ಲಿ ನಡೆದ ವಿಚಾರದ ಹೋರಾಟದ ಚಿತ್ರವನ್ನು ಕೊಡಲಂ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಸಂಸಂಧಿ ದೊರೆಯಿತಂ. ಆ ಪ್ರಸಂಗವನ್ನು ಅವರಂ ತಪ್ಪಿಸಿಕೊಂಡರಂ. ತದ್ವಿರಂದ್ವ ಅಪಹರಣಕ್ಕೆ ಗಂರಿಯಾದ ಮೂವರಂ ತರಂಣೆಯರನ್ನು ಶಿವಾಜಿಯಂ ವಿಮೋಚನೆ ಗೊಳಿಸಿದ್ದನ್ನು ಬಣ್ಣಿಸಂವರಂ. ಇಂತಹ ನಾಟಕೀಯಂ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿ, ಶಿವಾಜಿಯ ಪಾತ್ರದ ವಿವಿಧ ವಂಖಿಗಳನ್ನು ಇನ್ನೂ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಂವದನ್ನು ಬಿಟ್ಟದ್ದಂ ಯಂಕ್ತವಾಗಲಿಲ್ಲ ಎಂದು ಹಲವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಂ.

'ಗಡ ಅಲಾ ಪಣ ಸಿಂಹ ಗೇಲಾ' (1903) ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿ ಚಿಕ್ಕದು, ಅದು 1670ರಲ್ಲಿ ತಾನಾಜಿ ಸಿಂಹ ಗಡ ಕೋಟೆಯನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡ ಕತೆ. ಸಿಂಹ ಗಡವು ಶಿವಾಜಿಯಂ ಜಾಗೀರಿನ ಸರಹದ್ದಿನೊಳಗೇ ಬರಂವದಂ. ಆದರೆ ಅದಂ ಆಗೀಗ ಅನ್ಯರ ಪಾಲಾಗಿತ್ತು. ಈ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಅದು ಮೊಗಲರ ವಶದಲ್ಲಿತ್ತು. ಆದರೆ ವಂಖ್ಯೆ ಅಧಿಕಾರಿ ಎಂದರೆ ಉಪಯಂಭಾನಂ. ಅವನಂ ರಜಪೂತ ಸರದಾರ. ಕೋಟೆಯಂ ವೈರಿಗಳ ವಶ ವಾಗಿದ್ದನ್ನು ಕಂಡಂ ಶಿವಾಜಿ, ಜೀಜಾಬಾಯಿಂ ಈರ್ವರಿಗೂ ವ್ಯಥೆ ಆಗಿತ್ತು. ಅಂತೇ ಅವನಂ ಅದನ್ನು ಅಂಕಿತಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಲಂ ನಿರ್ಧರಿಸಿದನಂ. 1670ನೇಯಂ ಇಸ್ವಿ ಫೆಬ್ರವರಿ ನಾಲ್ಕನೆಯಂ ದಿನಾಂಕದಂದು ತಾನಾಜಿಯಂ ಮೂರು ನೂರಂ ಮಾವಳೆ ಸೈನಿಕರೊಡ ಗೂಡಿಕೊಂಡಂ ಹಗ್ಗದ ಸಹಾಯದಿಂದ ಆ ಕೋಟೆಯನ್ನು ಏರಿದನಂ. ತಂದಿಗೆ ತಲಂಪಿ ದೊಡನೆ ಅದನ್ನು ಕೊಯಂ ಬಿಟ್ಟನಂ. ಮೂರಂ ತಾಸಿನ ತಂವಂಱ ಕಾಳಗದ ನಂತರ, ತಾನಾಜಿ ಹಾಗೂ ಉಪಯಂಭಾನಂ ಕೂಡ ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಡಲಂ, ಕೋಟೆಯಂ ಮರಾರರ

ವಶವಾಯಿತು. ಅಫಝಲ್‌ಖಾನನ ಕೊಲೆಯ ಪ್ರಸಂಗದಂತೆ ಇದೂ ಸಣ್ಣ ಸಂಗತಿ. ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಇಷ್ಟು ವಸ್ತು ಸಾಕಾಗಲಾರದು. ಇದಕ್ಕೆ ಹೆಚ್ಚಿನ ರಂಗು ತರಲು ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯತೆಯ ಸನ್ನಿವೇಶ ಕೂಡಿಸಿರುವರು. ಅದು ಕವಲಕಂಪಾರಿಯಂತೆ. ಆಕೆ ಒಬ್ಬ ರಾಜಪೂತ ವಿಧವೆ. ಉದಯಭಾನು ಆಕೆಯನ್ನು ಅಪಹರಿಸಿ ಒಂದಿದ್ದನು. ಸಿಂಹ ಗಡದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸಿ ಇಟ್ಟಿದ್ದನು. ಆಕೆ ಸತಿಹೋಗುವ ವರ್ಣಿಕೆಯಲ್ಲಿದ್ದಳು. ಆದರೆ ತಾನಾಜಿ ಬಂದಂ ಬಿಡಿಸಿದನು.

ಕತೆಯ ವಿಸ್ತಾರ ಕಡಿವೆ. ಅಸಂಖ್ಯಾತ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಿಲ್ಲ. ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ ಹಾಗೂ ಶಾರ್ಫದ ಪ್ರಸಂಗಗಳು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಹೋದಿಕೊಂಡಿವೆ. ಘಟನೆಗಳು ಎದ್ದು ಕಾಣುತ್ತವೆ. ಶಿವಾಜಿ ಹಾಗೂ ತಾನಾಜಿಯ ಪಾತ್ರಗಳು ಸ್ಪಷ್ಟವಾಗಿವೆ. ಕತೆಯ ಉತ್ಸುಕತೆ ಆರಂಭದಿಂದ ಕೆರಳುತ್ತ ಹೋಗುವದು. ಆಸ್ತೆ ಎಲ್ಲಿಯೂ ನಡುವೆ ಕೆಂಗು. ಆರಂಭವಾದಲ್ಲಿಯೇ ಕತೆ ಮಂಗೆಯಂವದು. ಆದರೆ ಆ ಮಟ್ಟ ಬೇರೆ, ಅತ್ಯುಚ್ಚ. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ರಚಿಸಿದ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಇದು ಅತ್ಯುತ್ತಮವಾದವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು. ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ 'ಉಷ್ಣಕಾಲ'ದ ನಂತರ ಇದು ಎದ್ದು ಕಾಣುವದು.

ಶಿವಾಜಿಯ ಜೀವನಕ್ರಮದ ಬಗೆಗಿನ ಈ ನಾಲ್ಕು ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟಾರೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ವಿಚಾರಿಸಿದರೆ, ಹಲವು ಸಂಗತಿಗಳು ನಮ್ಮ ಮನ ಸೆಳೆಯುವವು. ಶಿವಾಜಿಯ ನಿಜಕ್ಕೂ ಮಹಾ ವೀರನಾಗಿರುವನು. ಪರಚಕ್ರದ ಆಕ್ರಮಣದಿಂದ ಜನತಾ ವಿಮೋಚನೆಗೈದನು. ಆದರೆ ಅವನು ದೇವರಾಗಿಲ್ಲ! ಆ ಕಾಲದ ವಾತಾವರಣ, ಜೀವಕಳೆಯನ್ನು ಪ್ರನಃ ತರಲು ಯಶಸ್ವಿಯೆತ್ನ ನಡೆದಿದೆ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿಗಳ ಆಧಾರದಿಂದ ಆ ಕಾಲವನ್ನು ಸಂಚೀತನಗೊಳಿಸಿದೆ. ಪಾತ್ರಗಳು, ಸನ್ನಿವೇಶಗಳೂ ಹೊಸದಾಗಿ ನಿರ್ಮಿತವಾಗಿದ್ದರೂ ಅವು ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಹೊರತಾಗಿಲ್ಲ. ಅವು ಶಿವಾಜಿಗೆ ಪೋಷಕವಿರಲಿ, ಬೆಡಲಿ ಆ ಪ್ರಶ್ನೆ ಮಹತ್ವದ್ದಲ್ಲ!

"ಕೇವಲ ಸ್ವರಾಜ್ಯ ಸಾಲಿ" (1898-1899) ಎಂಬ ಕಾದಂಬರಿಯು ಸಂಭಾಜಿಯ ಅಮಾನುಷ ಕೊಲೆ, ಅವನ ಕಾರಾಗೃಹ ವಾಸ—ಈ ತೊಡಕಿನ ವಿಷಯ ಕುರಿತು ಇರುವದು. 1899ರಲ್ಲಿ ಮೊಗಲರ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಈ ಘಟನೆಗಳು ನಡೆದವು. ಅಜನ ಪತ್ನಿಯೇಸೂಬಾಯಿ, ಮಗ ಶಾಹೂ ಇಬ್ಬರನ್ನೂ ಮೊಗಲರು ಸೆರೆಹಿಡಿಯುವರು. ತತ್ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮರಾಠಾ ಜನರ ಪರಿಸ್ಥಿತಿಯು ಅಸ್ತವ್ಯಸ್ತವಾಯಿತು. ಆ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಶಿವಾಜಿಯ ಎರಡನೆಯ ಮಗ ರಾಜಾರಾಮನಿಗೆ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ವರ್ಷ. ಅವನು ಒಳ್ಳೆ ಶ್ರದ್ಧಾವಂತ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಆದರೆ ಅಸಮರ್ಥನಾಗಿದ್ದನು. ಜನರ ಹೃದಯ ಪರೀಕ್ಷಿಸುವ ಕಲೆ ಅವನಿಗೆ ಸಾಧಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಲ್ಲದೆ ಅವನ ಅನುಯಾಯಿಗಳೆಲ್ಲರೂ ತೀರ ಸಾಮಾನ್ಯರಾಗಿದ್ದರು. ಅವನು ರಾಯಂಗಡದಿಂದ ದಕ್ಷಿಣದಲ್ಲಿಯೆ ಜಿಂಜಿ—ಮದ್ರಾಸಿನ ಹತ್ತರ—ನಗರಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದನು. ಆದರೆ ಅವನ ಹಿಂದೂಳಿದ ಅನೇಕ ಯೋಧರು ವೀರಾವೇಶ

ದಿಂದ ಕಾದಿದರೂ. ಶಿವಾಜಿಯಂ ಸಂಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಮೂರಾಬಟ್ಟಿಯಾಗದಂತೆ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೇಣಗಿದರು. ಆದರೆ ಎಲ್ಲ ವ್ಯರ್ಥವಾಯಿತು! ಹೊಳೆಯಲ್ಲಿ ಹೋಮ!

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಯುತ ಘಟನೆಗಳಿರುವವು. ಕೆಲವು ನೈಜ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳೂ ಬರುವರು. ಸಂಭಾಜಿಯನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಗೆ ಅಟ್ಟಿದ್ದು, ದೇಹಾಂತ ಶಿಕ್ಷೆ ವಿಧಿಸಿದ್ದು, ಅವನ ಹೆಂಡತಿಯನ್ನು ಹಾಗೂ ಮಗನನ್ನು ಬಂಧಿಸಿದ್ದು— ಎಲ್ಲ ಆಹ್ವಾನವೀಯುವ ಸಂಗತಿಗಳು. ಇದಕ್ಕಾಗಿ ಮರಾಠರು ಹೋರಾಡಲು ಅಣಿಯಾದರು. ಹೌದೆನ್ನುವಂತೆ ತಮ್ಮ ಬಲ ಪ್ರದರ್ಶಿಸಿದರು. ಅನೇಕ ಮರಾಠಾ ಮುಖಿಯರೂ ಜೀವದ ಹಂಗುದೊರೆದು, ತಮ್ಮ ಒರ್ಬಾ ಲೆಗೆದುಹಾಕಿ ಹೋರಗೆ ಸುಗ್ಗಿ ದೇಶಕ್ಕಾಗಿ ಕಲಿತನದಿಂದ ಕಾದಾದರು. ಅನೇಕ ನಾಟಕೀಯ ಹಾಗೂ ಉದ್ದೇಶಗೊಳಿಸುವ ಘಟನೆಗಳು ಆಗ ಜರುಗಿದವು. ಅವುಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಲೇಖಕರು ಕೌಶಲ್ಯದಿಂದ ಬಳಸಿಕೊಳ್ಳಬಹುದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಆಗಲಿಲ್ಲ!

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಸಂಗಗಳಿರುವವು—1. ಸಂಭಾಜಿಯನ್ನು ಸೆರೆಹಿಡಿದದ್ದು ಹಾಗೂ ವೀರಾರ್ಪಣೆಯಂಕವಾಗಿದ್ದರೂ ಅವನ ಕಠೋರ ಮರಣ, 2. ರಾಯಗಡದ ಮುತ್ತಿಗೆ ಹಾಗೂ ಪತನ, 3. ರಾಜಾರಾಮನು ಜಿಂಜಿಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದುಕೊಂಡು ಮರಾಠಾ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಉಳಿಸುವ ಅವನ ಯತ್ನಗಳು. ಈ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಆಗಿ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ, ಲೇಖಕರ ವರ್ಣನಾ ಕೌಶಲವು ನಮ್ಮ ಮನ ಸೆರೆಹಿಡಿಯುವದು. ಆದರೆ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ಭಾಗಗಳನ್ನು ಯೋಗ್ಯವಾಗಿ, ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ಹೊಂದಿಸಿಲ್ಲ. ಒಟ್ಟು ಸಮಗ್ರತೆಯ ಪರಿಣಾಮವನ್ನು ಅವು ಬೀರುವದಿಲ್ಲ. ಅವು ತಮ್ಮ ಮಟ್ಟಿಗೆ ತಾವು ಬೇರೆ ಬೇರೆಯಾಗಿಯೇ ಉಳಿಯುವವು.

ಏನಿದ್ದರೂ ಸಂಭಾಜಿಯ ಹಾಗೂ ರಾಜಾರಾಮನ ಪಾತ್ರಗಳ ನಿರೂಪಣೆ ಚೆನ್ನಾಗಿದೆ. ಸಂಭಾಜಿಯ ಸ್ವಾಭಿಮಾನ, ಅಶುಲ ಎದೆಗಾರಿಕೆ, ಅವನು ಮರಣವನ್ನಪ್ಪುವ ವಿಧಾನ, ರಾಜಾರಾಮನ ವ್ಯಗ್ರ ಮನಸ್ಸು—ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಪಯವಾಗಿ ರೂಪಿಸಲಾಗಿವೆ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಿಷಯದ ಗುಣದ ಬಗೆಗೆ ಇಷ್ಟೇ ಹೇಳಬಹುದು.

'ಮಧ್ಯಾನ್ತ' (1906-1907) ಕಾದಂಬರಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಆರನೆಯ ಕೃತಿ. ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದಲ್ಲಿಯ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವದು. ಹದಿನೆಂಟನೆಯ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಯ ಕಾಲ ಭಾಗದ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ನಿರೀಕ್ಷಿಸುವದು. 'ಮಧ್ಯಾನ್ತ' ಎಂಬ ಶಬ್ದದ ಅರ್ಥ, ದಿನದ ಮಧ್ಯಭಾಗ. ಆಗ ಸೂರ್ಯನು ಆಗಸದಲ್ಲಿ ನಿಶ್ಚಿಯ ಮೇಲೆ ಇರುವನು. ಇದು ಪೇಶ್ವಾ ಇತಿಹಾಸದ ಅತ್ಯಂತ ಮಹತ್ವದ ಭಾಗ. ಈ ಪೇಶ್ವಾ ಆಳ್ವಿಕೆ 1773ರಲ್ಲಿ ಜರುಗಿದ ನಾರಾಯಣರಾಯನ ಕೊಲೆಯಿಂದ ಆರಂಭಿಸಿ, ಮರಾಠಾ ಸೈನ್ಯವೆಲ್ಲ ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ನೈರೂಪನನ್ನು 1795ರಲ್ಲಿ ಖರ್ಡಾ ಯುದ್ಧದಲ್ಲಿ ಸೋಲಿಸುವ ವರೆಗೆ ಸಾಗುವದು. ಕಾದಂಬರಿ ಅಪೂರ್ಣ ಆಗಿರುವದು. ಈ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯನ್ನು

ಕೊಡುವಾಗ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ವನದಲ್ಲಿ ಏನಿತ್ತು ಎಂದು ಊಹಿಸುವುದು ಬಿಗಿ. ಪೇಶ್ವೆಯವರ ಕೀರ್ತಿ ಬಹುಶಃ ಕಳಸಕ್ಕೆ ವಂಚಿತೆಂದೂ ಸೂಚಿಸುವುದು ಇರಬೇಕು. 1795ರಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿದ ನನ್ನ ಗೆದ್ದಾಗ ಪೇಶ್ವೆಯರ ಘನವಂತಿಕೆ ಒಡೆದ ಕಾಣುತ್ತಿರಬೇಕು. ಕಾದಂಬರಿ ಇಲ್ಲಿಗೆ ನಿಲ್ಲುವುದು. ಅಷ್ಟಕ್ಕೇ ವಂಚಿತೆಂತ. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಇದರ ಬಗ್ಗೆ ವಂದಿಯೂ ಏನೂ ಪ್ರಸ್ತಾಪ ಎತ್ತಿಲ್ಲ. ಕಾದಂಬರಿ ವಂದಿಯವರಿಯುವದೇ ಇಲ್ಲ. ಕೊನೆಯ ಪ್ರಕರಣವೂ ಪೂರ್ತಿ ಆಯಿತೋ ಇಲ್ಲವೋ ತಿಳಿಯದು.

ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರು ವಿಭಾಗಗಳಿಂಟು. ಅವೆಲ್ಲ ವಂದಿಯವರ ಕ್ರಿಯೆಯ ಮೂರು ನೈಜ ವಂಚಿಗಳು. ಪ್ರಾಮಾಣ್ಯಯಂತ ವಿಪುಲ ವಿಷಯ ಉಪಲಬ್ಧವಿತ್ತು. ಆದರೂ ಕಾದಂಬರಿ ನಮ್ಮ ವನ ಹಿಡಿಯುವದಿಲ್ಲ. ಓದಗನ ವೇಲೆ ಏನೂ ಪರಿಣಾಮ ಬೀರದು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ತಮ್ಮ ಚಟದಂತೆ ಅಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರಗಳೆಗೆ ಅವರು ಹೆಚ್ಚು ಲಕ್ಷ್ಯ ಪೂರೈಸುವರು. ಹಾಗೇ ಸಾಮಾನ್ಯ ಸಂಗತಿಗಳು. ಆದರೆ ಒಂದು ಮಾತನ್ನು ಖಂಡಿತವಾಗಿ ಹೇಳಬಹುದು. ಲೇಖಕರು ಬಹಳ ಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಕಥಾನಕ ವಂದಿಯವರಿಸುವರು. ನಮ್ಮ ಉತ್ಸುಕತೆಗೆ ಆಗ ತಂದಿ ಮೊದಲಿಲ್ಲ.

1761ನೆಯ ಇಸ್ವಿಯ ಪಾಣಿಪತ್ಯ ಲಠಾಯಿಯಲ್ಲಿ ಸೋಲೂ ಉಂಟಾಗಲೂ ಮರಾಠಾ ಶಕ್ತಿಗೆ ಸಾಮಾನ್ಯವಾಗಿ, ಪೇಶ್ವೆಯರಿಗೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಂಬಿಬಾರದ ನಷ್ಟ ವಾಯಿತು. ನಾನಾಸಾಹೇಬನ ನಂತರ 1761ರಲ್ಲಿ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಂದ ಒಂದನೆಯ ಮಾಧವ ರಾಯನು ದೃಢ ನಿರ್ಧಾರದವನಾಗಿದ್ದನು. ರಾಜ್ಯದ ವ್ಯವಹಾರಗಳಲ್ಲಿ ಅವನು ಸಂಪೂರ್ಣ ಸ್ಥಿತಿಯನ್ನು ಸಲಗೊಳಿಸುವಲ್ಲಿ ಯಶಸ್ವಿ ಆದನು. ಆದರೆ 1772ರಲ್ಲಿ ಕ್ಷಯಲೋಕಕ್ಕೆ ತಲೆತ್ತಿ ಮಡಿದನು. ಅವನ ಕಿರು ಸೋದರ ನಾರಾಯಣರಾಯನು ಅವನ ನಂತರ ಬಂದನು. 1773ರಲ್ಲಿ ಅವನ ಅವನುಷ ಕೊಲೆ ಸಂಭವಿಸಿತು. ಅವನ ಪತ್ನಿ ಗಂಗಾ ಬಾಯಿ ಆಗ ಗರ್ಭವತಿ ಆಗಿದ್ದಳು. ಆಕೆಗೆ ಗಂಡು ವಂಚುವಾದರೆ ಪೇಶ್ವೆಯರ ಪಟ್ಟಕ್ಕೆ ಬಾಧ್ಯಸ್ಥನಾಗುತ್ತಿದ್ದನು. ನಾರಾಯಣರಾಯನ ನಿಧನಾನಂತರ ಅವನ ಕಿಕ್ಕ ರಘುನಾಥ ರಾಯನು ಪೇಶ್ವೆ ಆಗಲೂ ಒಳಸಂಚು ನಡೆಸಿದನು. ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿಯೂ ರಾಜಕಾರಣಿ ಗಳೆಲ್ಲರೂ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮಗಳಿಗೆ ವಂಚಾಲೋಚನೆಗೈದು ರಘುನಾಥರಾಯನ ಯೋಜನೆ ಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ನಿರ್ನಾಮಗೊಳಿಸಲು ಹವಣಿಸಿದರು. ಆದರೆ ಕೆಲ ಸಮಯದಲ್ಲಿ ಅವರಲ್ಲಿಯೇ ವಂಚನದ ತಲೆದೋರಿತು. ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ನಾರಾಯಣರಾಯನ ಹೆಂಡತಿ ಗಂಗಾಬಾಯಿಗೆ ಗಂಡು ಮಗ ಹುಟ್ಟಿದನು. ಅವನೇ ಪೇಶ್ವಾ ಎಂದು ಸಾರಲಾಯಿತು. ಇವನೇ ಎರಡನೆಯ ಮಾಧವರಾಯ. ನೈಜ ಅಧಿಕಾರವೆಲ್ಲ ನಾನಾ ಘಡನವೀಸನ ಬಳಿಗೆ ಬಂದಿತು. ಖರ್ಡಾ ದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಜಯ ಅವನ ರಾಜಕೀಯ ಚರಿತೆಗೆ ಕಲಶಪ್ರಾಯ ಎಂದು ಹೇಳಬೇಕು.

ಈ ಪ್ರಕಾರ ಮರಾಠಾ ಇತಿಹಾಸದ ಆರು ಕಾದಂಬರಿಗಳ ವಸ್ತುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡರವು — 'ಉಷ್ಣಕಾಲ', 'ಗಡ ಆಲಾ ಪಣ ಸಿಂಹ ಗೇಲಾ' ಮಾತ್ರ ನಿಜವಾಗಿ ಕಲಾಪೂರ್ಣ ಕೃತಿಗಳಾಗಿವೆ. ಆ ಲಲಿತ ಬರವಣಿಗೆಯನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ಹುಡುಗ ಹುಡುಗಿಯರು, ಹಿರಿಯರೂ ಕೂಡ ಅಷ್ಟೆ ಆಸಕ್ತಿಯಿಂದ ಓದಿ ಸುಖಿಸುವರು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಬರೆದ ಇನ್ನೂ ನಾಲ್ಕು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಭಾರತೀಯ ಇತಿಹಾಸದ ವಿವಿಧ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಆಧರಿಸಿ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಅವೆಲ್ಲ ಒಂದು ಗುಂಪಿಗೆ ಒಳಪಡದ್ದರಿಂದ ಅವನ್ನು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಲಾಗುವುದು. ಅವುಗಳೆಂದರೆ 'ರೂಪ ನಗರಾಚಿ ರಾಜಕನ್ಯೆ' (1900-1902), 'ಚಂದ್ರಗಂಪ್ತ' (1902-1904), 'ಕಾಲ ಕೂಟ' (1909-1911) 'ಅಪೂರ್ಣ' ಹಾಗೂ 'ವಜ್ರಾಘಾತ' (1913-1915).

ರೂಪನಗರಾಚಿ ರಾಜಕನ್ಯಾ (1900-1902)

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು ಔರಂಗಜೇಬನ ಜೀವನಕ್ರಮದ ಘಟನೆಯೊಂದನ್ನು ಆಧರಿಸಿದೆ. ಅದು ರೂಪನಗರದ ಮೇಲೆ ಏರಿಹೋದ ವಿಷಯದ್ದು. ಇದರ ಮೂಲವು, ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಟಾಡರ್ 'ರಾಜಸ್ಥಾನ ವೃತ್ತಾಂತಗಳು' ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿತು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ಬಹುಭಾಗವು ಔರಂಗಜೇಬನ ಆಂತಃಪುರದಲ್ಲಿಯೇ ಒಳಸಂಚುಗಳಿಗೆ ಸಂಬಂಧಿಸಿದೆ. ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಇದಕ್ಕಾಗಿ ವಿಷಯವು, ಮೋಗಲರ ಆಳಿಕೆಯ ಕಾಲಕ್ಕೆ ಭಾರತವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಇಟಾಲಿಯನ್ ಪ್ರವಾಸಿ ಮ್ಯಾನ್‌ಚಿಯಂ ಪ್ರವಾಸ ವೃತ್ತದಲ್ಲಿ ದೊರೆತಿರುವುದು. ವಂಹತ್ತದ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು ಹಾಗೂ ಘಟನೆಗಳು ಐತಿಹಾಸಿಕವಾಗಿವೆ. ಉಳಿದವೆಲ್ಲ ಕಾಲ್ಪನಿಕ.

ರಾಜಕನ್ಯೆ ರಾಜಕುಮಾರಿ ರೂಪವಂತಿ. ಆಕೆ ರೂಪನಗರದ ರಾಜಾ ವಿಜಯ ಸಿಂಹನ ಮಗಳು. ಆಕೆ ಒಹಳ ಚೆಲುವು. ಲಗ್ನದ ಮಯಸ್ಸಿಗೆ ಒಂದಿರುವಳು. ಆಕೆಗೆ ತಾಯಿ ಇಲ್ಲದ್ದರಿಂದ ಹೆಚ್ಚು ಕಾಲ ತಂದೆಯೊಡನೆಯೇ ಕಳೆಯುತ್ತಿರುವಳು. ಅವನು ಆಕೆಯನ್ನು ಆಗೀಗ ತನ್ನ ದರ್ಬಾರಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವನು. ಮೃಗಯಾ ವಿಹಾರಕ್ಕೂ ಸರಿ. ರೂಪನಗರವು ಉದೇಪುರ ಸಂಸ್ಥಾನದ ಒಂದು ಶಾಖೆ. ಅದು ಜೋಧಪುರಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟಿರುವುದು. ಅವನ ಹೆಂಡತಿ ಕೂಡ ಉದೇಪುರ ವಂಶದವಳೇ. ಉದೇಪುರದ ದೊರೆ ರಾಜಾ ಸಿಂಹನು ತರುಣನು, ಸಂರೂಪಿಯು, ಶೂರನು, ಉತ್ಸಾಹಿ ಹಾಗೂ ಸಾಹಸಿ. ಎಲ್ಲ ರಜಪೂತ ರಾಜಕುಮಾರರಂತೆಯೇ ಇವನು. ಔರಂಗಜೇಬನು ರೂಪ ಮಂತಿಯನ್ನು, ವಿಜಯಸಿಂಹನನ್ನು ದಿಲ್ಲಿಗೆ ತರಲು ತನ್ನ ಸೇನಾಪತಿಗಳಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬನಾದ ಸದತ್‌ಖಾನನನ್ನು ಕಳಿಸಿದ್ದನು. ಒಂದು ವೇಳೆ ಅವರು ಬರಲು ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ ರೂಪನಗರ ಕೋಟೆಯನ್ನೇ ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ತಿಳಿಸಿದ್ದನು. ಕಾದಂಬರಿಯಿಂದ ನಮಗೆ ತಿಳಿದು ಬರುವ ಕಾರಣ ಎಂದರೆ, ಅದು ರಾಜಕೀಯವೂ ಆಲ್ಲ, ಧಾರ್ಮಿಕವೂ ಆಲ್ಲ. ತನ್ನ ಪ್ರೀತಿಯ ಪತ್ನಿ ಉದೇಪುರ ಬೇಗಮ್‌ನನ್ನು ಸಂತೈಸುವವು. ಒಮ್ಮೆ ರೂಪಮಂತಿಯು ತನ್ನ ಓಲೆಯಲ್ಲಿ ಅವಮಾನಕಾರಕ ಮಾತನ್ನು ಬರೆದುದು ಕಾರಣ. ಆ ಪತ್ರವನ್ನು ಔರಂಗಜೇಬನ ಜನರು ಅರಮನೆಗೆ ತಂದು ಮಂಟ್ರಿಸಿದ್ದರು. ಹೀಗೆ ರಾಣಿ ಸಿಟ್ಟಾಗಲು ಇದು ತೀರ ಕ್ಷುಲ್ಲಕ ನೆವ!

ಕಾದಂಬರಿಯ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯ ಮಾನದಿಂದ ಅದು ಕೇವಲ ರೂಪಮಂತಿಗೆ ಸಂಬಂಧ ಪಟ್ಟಿರುವುದೆಂದು ಕಂಡುಬರುವುದು. ಆದರೆ ಆಕೆ ಇಡೀ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಮೂರೂ

ನಾಲ್ಕು ಸಲ ಮಾತ್ರ ಕಾಣಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಳಂ. ಅಲ್ಲಿಯೂ ಕೂಡ ಆಕೆಯ ಪಾತ್ರ ಅಷ್ಟು ಚಂಚಲವಲ್ಲ; ಅಷ್ಟು ಮಹತ್ವದ್ದಿಲ್ಲ. ಕಾದಂಬರಿಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಭಾಗ ವೈವಂಶಸ್ಸು, ಒಳಸಂಚು—ಚಕ್ರವರ್ತಿಯ ಅಂತಃಪುರದಲ್ಲಿಯವು—ಇವುಗಳಿಂದ ಆವರಿಸಿದೆ. ಅಲ್ಲದೆ ಅಪ್ರಧಾನ ಪಾತ್ರಗಳ ಸಾಹಸಗಳೂ ಚಟುವಟಿಕೆ ಉಳಿದೆಡೆ ಕಾಣುವವು. ಅವರು ಪೇಚಿನಲ್ಲಿ ಬೀಳುವರು; ಪಾರಾಗುವರು. ತಮ್ಮ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ನಂಗಣವಾಗಿ ಗಣ ಇಲ್ಲವೆ ದೋಷಗಳನ್ನು ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸುವರು.

ರೂಪನಗರವು ಸುಭದ್ರ ಕೋಟೆ. ವಿಜಯ ಸಿಂಹನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆ ರಜಪೂತರು ಧಾವಿಸುವರೆಂದು ಸದತ್‌ಖಾನನಿಗೆ ಗೊತ್ತು. ಆದುದರಿಂದ ಅವನು ಹೆಚ್ಚಿನ ಸಹಾಯ ಕ್ಷಾಗಿ ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಮರಳಿ ಓಲೆ ಬಂದನು. ಅನಂತರ ಔರಂಗಜೇಬನು ಸ್ವತಃ ತನ್ನ ಅಳತೆಯಲ್ಲಿ ಸೈನ್ಯ ತೆಗೆದುಕೊಂಡು ದಕ್ಷಿಣಕ್ಕೆ ನಡೆದನು. ಮಾರ್ಚ್ ಆರಂಭಿಸಿ ಸಮೀಪಿಸಲು ಅವನ ಸೈನ್ಯವು ಕೊಳ್ಳದಲ್ಲಿ ಸಾಗಿತು. ಅಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲೆಡೆಯಿಂದ ಸೇನೆಗಳು ನುಗ್ಗಿ ಚಕ್ರವರ್ತಿಯನ್ನು ನುಗ್ಗು ನುಗ್ಗು ಮಾಡಿದವು.

ಅಷ್ಟರಲ್ಲಿ ಸದತ್‌ಖಾನನು ರೂಪನಗರಕ್ಕೆ ವಂತಿಗೆ ಹಾಕಿರಲು, ರೂಪಪಂತಿಯು ತನ್ನ ಸಹಾಯಕ್ಕೆಂದು ರಾಜ ಸಿಂಹನಿಗೆ ಓಲೆ ಬರೆಯಿಸಿದಳು. ತನ್ನನ್ನು ಪಾರಂಮಾಡಿರೆ ವಿವಾಹವಾಗುವೆನೆಂದು ಮಾತು ಕೊಟ್ಟಳು. ರಾಜ ಸಿಂಹನು ತಕ್ಷಣ ರೂಪನಗರಕ್ಕೆ ಲಗುಬಗಿಯಿಂದ ಬಂದನು. ಸದತ್‌ಖಾನನನ್ನು ಪರಾಜಯಗೊಳಿಸಿ, ರೂಪಪಂತಿಯನ್ನು, ವಿಜಯಸಿಂಹನನ್ನು ಪಾರಂಮಾಡಿದನು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಔರಂಗಜೇಬನಿಗೆ ಇಮ್ಮಡಿ ಸೋಲು ಸಂಭವಿಸಿತು. ಅವನು ಒಪ್ಪಂದ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳಲೇಬೇಕಾಗಿ ಬಂದಿತು. ಅಲ್ಲದೆ ರಾಜ ಸಿಂಹನು ಇತರ ಕರಾರು ಹಾಕಿದನು.

ಈ ಕತೆಯೊಡನೆ ಇನ್ನೊಂದನ್ನು ಹೆಣೆಯಲಾಗಿದೆ. ಜೋದಪುರದ ರಾಜಾ ಜಸವಂತ ಸಿಂಗನು ಔರಂಗಜೇಬನಿಂದ ಕಾಬೂಲಕ್ಕೆ ದಂಡಯಾತ್ರೆಗೆಂದು ಕಳಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದನು. ಅವನ ಮಗ ಪೃಥ್ವಿ ಸಿಂಗನು ರಾಜ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಹಿಂದೆ ಉಳಿದಿದ್ದನು. ಅವನಿಗೆ ವಿಷದ ಅರಿವುಗಳನ್ನು ತೊಡಿಸಿ ಔರಂಗಜೇಬನು ಅವನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಿಸಿದನು. ಈ ಸಂದ್ಭಿಯಂ ಜಸವಂತ ಸಿಂಗನಿಗೆ ತಲಂಪಲು ಅವನು ಎದೆಯೊಡೆದುಕೊಂಡು ಸತ್ತನು. ಅವನ ಪತ್ನಿ ಚಂದ್ರಾವತಿ ಆಗ ಗರ್ಭಿಣಿ ಇದ್ದಳು. ಕೆಲ ದಿನಗಳಲ್ಲಿ ಅವಳಿಗೆ ಮಗನು ಹುಟ್ಟಿದನು. ಅವನ ಹೆಸರು ಅಜಿತ ಸಿಂಗ. ಇದನ್ನು ತಿಳಿದ ಔರಂಗಜೇಬನು ತಾಯಿ ಹಾಗೂ ಮಗು ಈರ್ವರನ್ನು ದಿಲ್ಲಿಗೆ ತರಲು ನಯನಪಾಲ ಎಂಬವನನ್ನು ಕಳುಹಿಸಿದನು. (ಈ ನಯನ ಪಾಲನು ಜೋಧಪುರದ ರಾಜ ವನತನದ ಸದಸ್ಯನು. ಆದರೆ ಮೊಗಲ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಸೇವೆಗಿದ್ದನು) ಜಸವಂತ ಸಿಂಗನು ಹಾಗೂ ಈರ್ವರು ನಂಬುಗಸ್ಥ ಸೇವಕರು,— ದಂಗಾಧಾಸ, ಇಂದಿರಾ—ಈ ಅಪಾಯದ ಸಂಭವ ತಿಳಿದು ಚಂದ್ರಾವತಿವನ್ನು, ಅಜಿತ ಸಿಂಗನನ್ನು ಗೊಪ್ಪುವಾಗಿ ರಜಪುತಾನಕ್ಕೆ ಕಳುಹಿಸಿದರು. ಇದೆಲ್ಲ ತಿಳಿಯಲು ನಯನ ಪಾಲನು ಸಿಟ್ಟು ಬೆಂಕಿಯಾದನು. ದಂಗಾಧಾಸ, ಇಂದಿರಾರನ್ನು ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಸರಿಯಾಳು

ಗಲಾಗಿ ಒಯ್ದನು. ಆದರೆ ಅವನು ಇವರೀರ್ವರ ಧೈರ್ಯ, ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠೆ, ಪ್ರಸಂಗಾ ವಧಾನಕ್ಕೆ ವಂಗುನಾಗಿ, ಇಂದಿರೆಯ ರೂಪಕ್ಕೆ ವರಂಕಾದನು.

ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದೊಡನೆ, ನಯನಪಾಲನು ತನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯದಲ್ಲಿ ಭ್ರಷ್ಟನಾದನೆಂದೂ ಅರಿತು ಔರಂಗಜೇಬನು ಅವನನ್ನು ಶಿಕ್ಷಿಸಿದನು. ದುರ್ಗಾದಾಸನನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಗೆ ಆಟ್ಟಿದನು. ಇಂದಿರೆಯನ್ನು ಅಂತಃಪುರಕ್ಕೆ ಸೇರಿಸಿದನು. ಈ ಮೂವರು ಮುಂದೆ ರಜಪೂತಾನಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋಗುವ ಒಳಸಂಜು ಗೈದರು. ರಜಪೂತರಿಗೆ ಸಹಾಯ ಸಲ್ಲಿಸಲು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದರು.

ಕಾದಂಬರಿಯ ಬಹು ದೊಡ್ಡ ಭಾಗವು ದಿಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ ಈ ಮೂವರ ಸಾಹಸ ಕೃತ್ಯಗಳಿಗೇ ಮೀಸಲಾಗಿರುವುದು. ಅವರು ರಜಪೂತಾನಕ್ಕೆ ಓಡಿಹೋದುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದು. ನಯನಪಾಲನೇ ಔರಂಗಜೇಬನ ಸೈನ್ಯವನ್ನು ಕೊಳ್ಳುವಲ್ಲಿ ಸಾಗುವಂತೆ ಸಂಯೋಜಿಸಿದನು. ಅದು ಮೌಂಟ್ ಆಬಂವಿನ ಬಳಿಯ ಇಕ್ಕಟ್ಟಿನ ಮಾರ್ಗ. ಈ ಎಲ್ಲ ಅಂಶಗಳೇ ಕಾದಂಬರಿಯ ರಂಜಕ ಭಾಗಗಳು.

ರೂಪಮತಿಯು ಕಾದಂಬರಿಯ ಕಥಾನಾಯಕಿ ಆಗಿದ್ದರೂ ನಾವು ಉದೇಪುರ ಬೇಗಮ್ ಹಾಗೂ ಇಂದಿರಾ ಇವರ ಸ್ವಭಾವಕ್ಕೆ ಸಹಜವಾಗಿ ಮಾರಂಹೋಗುವೆವು; ಅವರ ಸ್ವಭಾವಗಳಿಗೆ ಅನೇಕ ಮುಖಗಳಂಟು. ಏನಿದ್ದರೂ ಕಾದಂಬರಿ ಮನ ಸೂರೆ ಗೊಳ್ಳುವುದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿ ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಕ್ರಿಯೆ, ಹಾಗೂ ಬಿಗುಹಂ ಉಂಟು.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ (1902-1904)

ತಲೆಬರಹದ ವೇಲಿಂದ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಮೌರ್ಯನ ಒಗೆಗಿನ ಕಾದಂಬರಿ ಇದೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಇದಕ್ಕೆ ಚಾಣಕ್ಯ ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯನ್ನು ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೆ ಇನ್ನೂ ಉಚಿತ ಎನಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ವೆಂಕಿಯಾವೆಲ್ಲೆಯ ಹುಚುಕೆಗಳು ಇರುವವು. ಇವುಗಳಿಂದಲೇ ಚಾಣಕ್ಯನು ನಂದರನ್ನು, ವಕುಕನನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಲು ಹವಣಿಸಿದನು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನದ ವೇಲೆ ಕೂಡಿಸಲು ಯೋಚಿಸಿದನು. ಇದು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ತಾಯಿ ಪಂರಾ ಈಕೆಯ ಒಗೆಗೂ ಇರುವುದು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ತಮ್ಮ ಈ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಎಲ್ಲೆಂದ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದ ರೆಂಬುದನ್ನು ತಮ್ಮ ಗ್ರಂಥದ ಚಿಕ್ಕ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಸಾದ್ಯಂತವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿರುವರು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ: 1. ನಂದರಾಜರ ಹಾಗೂ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನ ವಿವರಗಳಿದ್ದ ಪುರಾಣಗಳು, 2. ಭಾರತಕ್ಕೆ ಬಂದು ಗ್ರೀಕರು ಬಿಟ್ಟು ಹೋದ ವೃತ್ತಾಂತಗಳಿಂದ. ಅವರು ಇಲ್ಲಿ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ (ಇಂದಿನ ಪಾಟಣಾ) ಹಾಗೂ ತಾವಿದ್ದ ವಂಗಧ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ಬಣ್ಣಿಸಿರುವರು, 3. ಸಂಸ್ಕೃತ ನಾಟಕ ಮುದ್ರಾ ರಾಕ್ಷಸ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ಗ್ರೀಕರೊಡನೆ ಹೋರಾಡಿ ಅವರನ್ನು ಸೋಲಿಸಿರಬೇಕೆಂಬುದರ ಬಗೆಗೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿವರಗಳು ದೊರೆಯುವಂತಿಲ್ಲ; ಪಾಟಲಿಪುತ್ರ ಸಿಂಹಾಸನವನ್ನು ಏರುವ ಮೊದಲು ಸೋಲಿಸಿದನೋ

ಇಲ್ಲವೆ ಹಿಂದೆಗಡೆಯೂ ಇದೂ ಕೂಡ ತಿಳಿಯದಂ. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಈ ವಿಕ್ರಮಗಳನ್ನು ಸಿಂಹಾಸನ ಏರಿದ ನಂತರ ಎಂದೂ ಆರುಹಿರುವರು. ಇದೇ ಕಾದಂಬರಿಯ ವಸ್ತುವಿಗೆ ಉಚಿತವಾಗಿ ಹೊಂದುತ್ತದೆ.

ವಿಷ್ಣುಗಂಪ್ತನೆಂದಂ ನೈಜ ಹೆಸರಂಳ್ಳ ಚಾಣಕ್ಯನಂ ತಕ್ಷಶಿಲೆಯ ಪಂಜಾಬಿನ ನಿವಾಸಿ. ಅದನ್ನು ಗ್ರೀಕರಂ ವಶಪಡಿಸಿಕೊಂಡರಂ. ಅಲ್ಲಿಯಂ ದನಕರಂಗಳನ್ನಂ ಆಗೀಗ ಅಟ್ಟಿಕೊಂಡಂ ಹೋಗಂತ್ತಿದ್ದರಂ. ಒಪ್ಪೊಪ್ಪೊ ಹೆಂಗಸರ ಅಪಹರಣವೂ ನಡೆಯಂ ತ್ತಿತ್ತಂ. ಜನರನ್ನೂ ಅವರಂ ಪರಿಪರಿಯಾಗಿ ಕಾಡಿಸಂತ್ತಿದ್ದರಂ. ವಿಷ್ಣುಗಂಪ್ತನಂ ಘನ ವಿದ್ವಾಂಸ ಬ್ರಾಹ್ಮಣನಂ. ಅವನಂ ಅಷ್ಟುರೀ ವಿದ್ಯೆಯಲ್ಲೆಯೂ ಪಾರಂಕತನನಿದ್ದನಂ. ಅವನಂ ಒಳ್ಳೆ ಸೂಕ್ಷ್ಮ ಪ್ರಕೃತಿಯವನಂ, ದರ್ಪೋದ್ದೃತನಂ ಹಾಗೆ ವಂಚಕನಂ. ವಂಧ ರಾಜ್ಯವು ಅತ್ಯಂತ ಬಲಶಾಲಿಯಾಗಿತ್ತಂ. ಆದಂದರಿಂದ ವಿಷ್ಣುಗಂಪ್ತನಂ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಗಲಂ ನಿರ್ಧರಿಸಿದನಂ. ಅಲ್ಲಿ ಹೋಗಿ ನಂದ ದೊರೆ ಧನನಂದನನ ಮನ ಒಲಿಸಿ, ಗ್ರೀಕರನ್ನಂ ಭಾರತದಿಂದ ಹೊರದೂಡಲಂ ಹವಣಿಸಿದನಂ.

ಅವನಂ ಧನನಂದನಿಂದ ಒಳ್ಳೆ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವಾಗತಿಸಲ್ಪಟ್ಟನಂ. ಆದರೆ ದರ್ಬಾರಿನ ಬ್ರಾಹ್ಮಣರಂ ಇವನನ್ನಂ ಕಂಡಂ ಆಸೂಯೆ ತಳೆದರಂ. ಇವನಂ ಗ್ರೀಕರ ಗಂಪ್ತಚಾರ ನಿರಬೇಕೆಂಬ ಸಂದೇಹದ ಬೀಜ ಬಿತ್ತಿದರಂ. ಇಲ್ಲಿಂದ ಸಂದ್ರಿಯನ್ನಂ ತಿಳಿದಂ ವಂಚಿಸಲಂ ಬಂದಿರಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಿದರಂ. ಇದರಿಂದ ವಿಷ್ಣುಗಂಪ್ತನಂ ಕೆಂಡ ಕೆಂಡ ಆದನಂ ! ಆಗಲೇ ವೇಲಕ್ಕೆದ್ದಂ ಈ ನಂದರನ್ನಂ ನಾಶಗೊಳಿಸದೆ ತನಗೆ ವಂಚಿತಂ ಇಲ್ಲ ಎಂದಂ ಪಣ ತೊಟ್ಟನಂ. ತನ್ನ ಒಬ್ಬ ವಂನಂಷ್ಯನನ್ನಂ ಆಣಗೊಳಿಸಿ ಗ್ರೀಕರನ್ನಂ ಭಾರತದಿಂದ ಓಡಿಸಿಯೇ ತೀರುವೆನೆಂದಂ ಸಾರಿದನಂ. ಇಷ್ಟು ನುಡಿದಂ ಸಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಅಲ್ಲಿಂದ ಕಾಲ್ತೆಗೆದನಂ.

ಆದರೆ ಅವನಂ ತಕ್ಷಶಿಲೆಗೆ ಮರಳಲಿಲ್ಲ. ಅವನಂ ಹಿಮಾಲಯದ ಉತ್ತರ ದಿಸೆಯಂ ಕಡೆಗೆ ನಡೆದನಂ. ದಾರಿಯಲ್ಲಿ ಆಡುವ ಚಿಕ್ಕ ವಂಕಳ ತಂಡ ಒಂದಂ ಅವನ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬಿತ್ತು. ಅವರಲ್ಲಿ ಒಬ್ಬ ಬಾಲಕನಂ ಅತ್ಯಂತ ತೇಜಸ್ವಿಯಾಗಿ ಗೋಚರಿಸಿದನಂ. ಅವನ ನೋಟ, ನಿಲುವು ವಿಷ್ಣುಗಂಪ್ತನನ್ನಂ ವಂಚಿಗೆ ಹಾಕಿದವು. ಈ ಹಂಡಂಗನಂ ಈ ಆಟದ ತಂಡದವನಂ ಇರಲಂ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲ ಎಂದಂ ತಟ್ಟನೆ ಊಹಿಸಿದನಂ. ಆದಂದರಿಂದ ಅಲ್ಲಿ ಅವನಂ ವಿಚಾರ ವಿನಿವಂಯ ಮಾಡಿದನಂ. ಇವನಂ ಮಗುವಿರುವಾಗಲೆ, ಹದಿನೈದಂ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಇಲ್ಲಿ ಬಂದನೆಂದಂ ಅಲ್ಲಿಯಂ ದನಗಾಹಿಯೊಬ್ಬನಂ ಅರಂಹಿದನಂ. ಈ ಆಡವಿಯಲ್ಲಿ ಇವನನ್ನಂ ಯಾರೊ ಬಿಟ್ಟುಕೊಟ್ಟರಂ. ಮಂಂಗೈಗೆ ಒಂದಂ ಪಟ್ಟಿ ಇತ್ತು. ಕೂಸನ್ನಂ ಬಿಳಿ ಅರಿವಿಯಲ್ಲಿ ಸಂತ್ತಿ ಚೆಲ್ಲಿದ ಸಂಗತಿ ತಿಳಿದಂಬದಿತಂ. ಆ ಕೂಸಂ ಈಗ ಬಾಲಕನಾಗಿದ್ದ. ದನಗಾಹಿಯಂ ಹಂಡಂಗನ ಮಂಂಗೈಯಲ್ಲಿಯಂ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನಂ ತೋರಿಸಿದನಂ. ವಿಷ್ಣುಗಂಪ್ತನಂ ಅದನ್ನಂ ಪರೀಕ್ಷಿಸಿ ಅಲ್ಲಿ ರಾಜ ವಂದ್ರೆ ಇರುವದನ್ನಂ ಮನಗಂಡನಂ. ಅದಂ ನಂದ ವಂನತನದ ಕುರಂಹಂ. ಅವನಿಗೆ ಹರ್ಷಾತಿಶಯವಾಯ್ತಂ.

ಹಂಡಂಗನು ಬೆಳ್ಳಿಗಳಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ಕಾರಣ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಎಂಬ ಅಭಿಧಾನ ಆಯಿತು. ಆ ಹಂಡಂಗನನ್ನು ತನ್ನ ಬಳಿಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದು ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಿ ಅವನ ಜೀವನಕ್ರಮವನ್ನು ಉಜ್ವಲಗೊಳಿಸುವನೆಂದು ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನು ಮಾತು ಕೊಟ್ಟು ಆ ದನಗಾಹಿಯ ಒಪ್ಪಿಗೆಯಿಂದ ಬಾಲಕನನ್ನು ಕರೆದೊಯ್ದನು.

ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನು ಮುಂದೆ ಆ ಹಂಡಂಗನನ್ನು ಹಾಗೇ ಉತ್ತರಕ್ಕೆ ಹಿಮಾಲಯದ ಪರ್ವತದ ಉತ್ತರದಾಚೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ದನು. ಅಲ್ಲಿ ವನ ಚರ ಬಾಲಕರ ತಂಡದಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಯಂದ್ರು ಕಲೆಯನ್ನು ಕಲಿಸತೊಡಗಿದನು. ಅನಂತರ ವಿಷ್ಣುಗುಪ್ತನು ತನ್ನ ಹೆಸರನ್ನು ಬಾಣಕನೊಂದು ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡನು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ಬಹಳ ಚೇರಕಂ. ಅಂತೇ ಕೆಲವೇ ವರ್ಷಗಳಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಲಕ್ಷ್ಮಿ ಕಲೆಗಳಲ್ಲಿ ನಿಷ್ಣಾತನಾದನು. ಈಗ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವ ಕಾಲ ಬಂತೆಂದು ಬಾಣಕನು ಎಣಿಸಿದನು. ಆದರೆ ಹೀಗೆ ಮಾಡುವ ಪೊದಲಂ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಹೋಗಿ ಅಲ್ಲಿಯ ಪ್ರದೇಶ ನಿರೀಕ್ಷಣೆ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಒಯಿಸಿದನು.

ಈಕಾಲಕ್ಕೆಂದರೆ ಪಾಟಲಿಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ದೊಡ್ಡ ಸಮಾರಂಭ ನಡೆದಿತ್ತು. ಧನನಂದನನ ಹಿರಿ ಮಗ ಸಮಾಲನ ಪಟ್ಟಿ ಮಹೋತ್ಸವ ನಡೆಯುವದಿತ್ತು. ಆದಕ್ಕಾಗಿ ಮಹಾ ಸಮಾರಂಭ. ಇದರ ಜೊತೆಗೇ ಯಂದ್ರುದಲ್ಲಿ ಗೆದ್ದುಕೊಂಡು ಬಂದ ರಾಜಕುಮಾರಿ ಯೊಡನೆ ಅವನ ವಿವಾಹ ಮಂಗಳ ಮಹೋತ್ಸವ. ಈ ಸಮಾರಂಭ ಕಾಲದಲ್ಲಿ ದೊರೆ ಅನೇಕ ಸೆರೆಯಾಳುಗಳ ವಿಮೋಚನೆ ಗೈದಿದ್ದನು. ಅವರಲ್ಲಿ ರಾಣಿ ಮಂರಾ ಒಬ್ಬಳು. ಹದಿನಾರು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಆಕೆಯನ್ನು ಬಂಧನದಲ್ಲೆರಿಸಲಾಗಿದ್ದಿತು.

ಮಂರಾ ಒಬ್ಬ ಕಿರಾತ ದೊರೆಯ ಮಗಳು. ಧನನಂದನನ ಸೇನಾಪತಿ ಭಗಂ ರಾಯಣನು ಆಕೆಯನ್ನು ಯಂದ್ರುದಲ್ಲಿ ಸೆರೆಹಿಡಿದುಕೊಂಡು ಬಂದಿದ್ದನು. ಅರಸನಿಗೆ ಕಾಣಿಕೆಯೆಂದು ಸಮರ್ಪಿಸಿದ್ದನು. ಅರಸು ಆಕೆಯನ್ನು ಗಾಂಧರ್ವ ವಿಧಿಯಿಂದ ಲಗ್ನ ಆಗಿದ್ದನು. ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಆಕೆಗೆ ಮಗಂ ಜನಿಸಿತು. ಧನನಂದನ ಉಳಿದ ರಾಣಿಯರಿಗೆ ಮಕ್ಕಳಿರಲಿಲ್ಲ. ಅಂತೇ ಮಂರಾದೇವಿಗೆ ಮಗನಾದರೆ ಅವನೇ ರಾಜನಾಗುವನೆಂದು ತಿಳಿದರು. ಇದು ಅವರಿಗೆ ಸಮಂಜಸ ಎನಿಸಲಿಲ್ಲ. ಆದುದರಿಂದ ಅವರೆಲ್ಲ ಮಂರಾ ನೈಜ ರಾಜಕುಮಾರಿಯಲ್ಲ, ಆದರೆ ಕಿರಾತ ದೊರೆಯ ಮಗಳು, ಶೂದ್ರರ ಹೊಟ್ಟೆಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸಿದವಳೆಂದು ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಹರಡಿದರು. ಹೀಗೆ ಹಂಟಿದ ಮಗ ಧನನಂದ ದೊರೆಯ ಮಗನಾಗಲಾರ ಎಂದು ಅವರ ವಾದ. ದುರ್ಬಲ ಮನಸಿನ ದೊರೆ ಈ ಎಲ್ಲ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಸಹಜವಾಗಿ ನಂಬಿಬಿಟ್ಟನು. ಮಂರಾದೇವಿಯನ್ನು ಸೆರೆಮನೆಯಲ್ಲಿ ಇರಿಸಿದನು. ಆಕೆಯಲ್ಲಿ ಜನಿಸುವ ಮಗುವನ್ನು ಕೊಂದುಬಿಡಬೇಕೆಂದು ರಾಜಾಜ್ಞೆ ಹೊರಡಿಸಿದನು. ಹಂಡುಗ ನಾಗಲಿ, ಹಂಡುಗಿಯಾಗಲಿ ಮರಣ ವಿಧಿಸಬೇಕೆಂದು ಕಟ್ಟಪ್ಪಣೆಗೈದನು. ಆದುದರಿಂದ ಮಗಂ ಹಂಟಿದೊಡನೆ,—ಅದು ಗಂಡಾಗಿತ್ತು—ಕೊಲ್ಲಲ್ಪಡಬೇಕೆಂದು ಆಜ್ಞೆ ಹೊರಟಿತು. ಆದರೆ ಈ ಕೆಲಸಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಜನರು ಮಗುವಿನ ವೇಲೆ ದಯೆ

ದೋರಿದರು. ಕೊಲ್ಲುವ ಬದಲು ಆಡವಿಯಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು ಹೋದರು. ಆ ಬಾಲಕನೇ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ.

ಚಾಣಕ್ಯನು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಬಂದೊಡನೆ ವಂರಾದೇವಿಯ ವೃತ್ತಾಂತವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಂಡನು. ತಾನು ಇಷ್ಟು ದಿನ ಯಂದ್ವಕಲೆಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಟ್ಟ ಹುಡುಗನು ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿಯೇ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನಿರಬೇಕೆಂದು ತರ್ಕಿಸಿದನು. ವಂರಾದೇವಿಗೆ ಬಂಧ ವಿಮೋಚನ ಆಗಿದ್ದರೂ ಸುಖದ ಲವಲೇಶ ಇರಲಿಲ್ಲ. ತದ್ವಿರುದ್ಧ ಆಕೆಗೆ ವಿಷಾದ ಎನಿಸಿತು. ದೊರೆ ತನಗೆ ಅನ್ಯಾಯ ಎಸಗಿದುದಕ್ಕಾಗಿ ಸೇಡಿಗೆಂದು ಹಾತೊರೆಯು ತ್ತಿದ್ದಳು. ಇದು ಆಕೆಯ ದಾಸಿಗೊಬ್ಬಳಿಗೇ ಗೊತ್ತು !

ಆದರೆ ಆಕೆ ಬಹಳ ಶಕ್ತ ಸ್ವಭಾವದವಳಿದ್ದುದರಿಂದ ಒಳ್ಳೆ ಚಾಣಾಕ್ಷತನದಿಂದ ತನ್ನ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರವೃತ್ತಳಾದಳು. ತನ್ನನ್ನು ಅರಮನೆಗೆ ಆಹ್ವಾನಿಸಬೇಕೆಂದು ದೊರೆಗೆ ಓಲೆ ಬರೆದಳು. ಅವನನ್ನು ಸವಿ ವಚನಗಳಿಂದ ಪುರಂಕುಗೊಳಿಸಿದಳು. ಆಕೆಗೆ, ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ, ಮೂವತ್ತು ವರ್ಷ. ಆದರೂ ದೈಹಿಕ ಸೌಂದರ್ಯಕ್ಕೆ ನಸುಮಾ ಚ್ಯುತಿ ತಂದಂಕೊಂಡಿರಲಿಲ್ಲ.

ಅರಸನಿಗೆ ಈಗ ತಾನು ಹಿಂದೆ ಗೈದಂದರೆ ಒಗೆಗೆ ಪಶ್ಚಾತ್ತಾಪ ಉಂಟಾಯಿತು. ಆಕೆಯ ಮಾತಿನ ಮೋಹಕ ಮೋಡಿಯಿಂದ ಮುಗ್ಧನಾಗಿ ಆಕೆಯೊಡನೆಯೇ ಅರಮನೆ ಯಲ್ಲಿರಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದನು. ಇದರಿಂದ ಉಳಿದ ರಾಣಿಯರಿಗೆ ಅಸೂಯೆ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಆದರೆ ಮುರಾ ಅವನನ್ನು ತನ್ನ ಬಳಿ ಇರಿಸಿಕೊಂಡಳು. ಅವರೆಲ್ಲರ ವಿರೋಧವಾಗಿ ಅವನ ಮನಸನ್ನು ಕೆಡಿಸಿದಳು.

ಚಾಣಕ್ಯನು ಪಾಟಲಿಪುತ್ರಕ್ಕೆ ಬಂದ ಎಲ್ಲ ಒಗೆಯ ವಿವರಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿ ವಾಗ ಮಂರಾದೇವಿ ರಾಜನ ಮೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹವಣಿಸುತ್ತಿದ್ದುದು ತಿಳಿದುಬಂದಿತು. ಹೊರಗೆಲ್ಲ ವ್ಯವಹಾರ ಸರಳವಾಗಿ ನಡೆಯುತ್ತಿದ್ದಂತೆ ತೋರಿದರೂ ಒಳಗೊಳಗೆ ಅತ್ಯಪ್ತಿಯು ತಾಂಡವವಾಡುತ್ತಿತ್ತೆಂದು ಅವನಿಗೆ ಹೇಳಿಯಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ರಾಜನ ರೀತಿ ನೀತಿಗಳು ಮಂತ್ರಿ ಮಂಡಲಕ್ಕೆ ಸರಿದೋರಲಿಲ್ಲ. ಪ್ರಜೆಗಳೂ ಅಸಂತುಷ್ಟ ರಾಗಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಪ್ರಧಾನ ಸಚಿವ ರಾಕ್ಷಸನು ಮಾತ್ರ ದೊರೆಯ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ ಪಾತ್ರ ನಾಗಿದ್ದನು. ನಂದನ ವಂಶದ ಒಗೆ ಸದಭಿಪ್ರಾಯ ಉಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದನು. ಹಾಗೇ ಸೇನಾ ಪತಿಯ ಮನಃಸ್ಥಿತಿ.

ತನ್ನ ಯೋಜನೆಗೆ ಪರಿಸ್ಥಿತಿ ಅನುಕೂಲವಿದೆಯೆಂದೂ ಚಾಣಕ್ಯನಿಗೆ ಅನಿಸಿತು. ಅಂತೇ ಅವನು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಕರೆತಂದನು. ವಂರಾದೇವಿಯೊಡನೆ ಅವನ ಭಟ್ಟಿಯನ್ನು ಮೂಡಿಸಿದನು. ಅವಳ ತಾಯಿ ಮೂಯದೇವಿ, ಸೋದರ ಪ್ರದ್ಯೂಮ್ನದೇವ ಆಕೆಗೆ ಅಭಿನಂದನೆ ಸಲ್ಲಿಸಿರುವೆಂದು ಅರಂಹಿದನು. ತನ್ನ ಹದಿನಾರು ವರ್ಷದ ಮಗನನ್ನು ಕಳೆಸಲು ಅವನು ಒಪ್ಪಿದ್ದಾನೆಂದು ಹೇಳಿದನು. ಕೆಲ ದಿನ ಅವನು ಪಾಟಲಿ ಪುತ್ರದಲ್ಲಿ ನೆಲಸಲಿ ಎಂದು ಅಪೇಕ್ಷೆ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಗೊಳಿಸಿದ್ದನು. ಹೊರಗಿನ ಪ್ರಪಂಚದ

ಪ್ರಜ್ಞೆ ಉಂಟಾಗಲಿ ಬಾಲಕನಿಗೆ ಎಂದೂ ಹಾಗೆ ಹಾರೈಸಿದ್ದನು. ಆದುದರಿಂದ ಚಂದ್ರ ಗಂಪನು ಬರಲೂ ಆಕೆ ಅವನನ್ನು ಹಾರ್ದಿಕವಾಗಿ ಸ್ವಾಗತಿಸಿದಳು.

ಚಾಣಕ್ಯನು ತನ್ನ ಹಿಮಾಲಯದ 'ಆಶ್ರಮ'ಕ್ಕೆ ವರಳಿದನು. ಚಂದ್ರಗಂಪು ನೋಡನೆ ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ಬಂದು ಅವನನ್ನು ಮುರಾದೇವಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದನು.

ಚಂದ್ರಗಂಪನನ್ನು ಆರಮನೆಯಲ್ಲಿ ಬಿಟ್ಟು ಚಾಣಕ್ಯನು ತನ್ನ ವಂಚಿಕೆಗಳನ್ನು ಈಡೇರಿಸಲು ತೊಡಗಿದನು. ಇಡೀ ಕಾದಂಬರಿಯು ಆ ವಂಚಿಯಾವಲಿಯ ಯೋಜನೆಗಳ ಧರ್ತಿಯಲ್ಲಿದೆ. ಅವನು ಭಾಗುರಾಯನ ಪುತ್ರನ ಒಲಿಸಿಕೊಂಡನು. ರಾಕ್ಷಸನ ಸೇವಕನಾದ ವಿಶ್ವಾಸುಗ ಹಿರಣ್ಯಗಂಪನನ್ನು ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ಮಾಡಿಕೊಂಡನು. ಮುರಾದೇವಿಯ ನಂಬುಗೆಯನ್ನು ದಾಸಿಯಾದ ಸುಮತಿಕೆಯನ್ನೂ ತನ್ನ ಕಡೆಗೆ ತೆಗೆದುಕೊಂಡನು. ಮುರಾದೇವಿ ಯೋಡನೆ ಆಗೀಗ ಸಂದರ್ಶನಗಳನ್ನು ಸಂಯೋಜಿಸಿದನು. ದೊರೆಯನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸುವ ಆಕೆಯ ಒಳಸಂಚಿಗೆ ಉತ್ತೇಜನವನ್ನು ತ್ತನು.

ಈ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ಚಾಣಕ್ಯನು ಒಂದು ಸಲ ಮುರಾದೇವಿಗೆ ರಾಜಮಂದ್ರಿಯ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನು ತೋರಿಸಿದನು. ಅದರಿಂದ ಚಂದ್ರಗಂಪನು ಆಕೆಯ ಸೋದರಿಯ ಮಗನಾಗಿ ಗಿರದೆ ಸ್ವಂತ ಮಗನೇ ಆಗಿದ್ದಾನೆಂದು ಸಿದ್ಧಪಡಿಸಿದನು. ಅವನು ಸತ್ತು ಹೋಗಿದ್ದಾನೆಂದು ಓಂದಕ್ಕೆ ಆಕೆ ತಿಳಿದಿದ್ದಳು. ಸಹಜವಾಗಿ ಈಗ ಆಕೆ ಆನಂದತಂದಿಲಿಳಿದಳು.

ಧನಂದನು ಈಗ ಅದೃಶ ವ್ಯವಹಾರವನ್ನು ಪೂರ್ಣ ಅಲಕ್ಷಿಸಿದಂತಾಗಿತ್ತು. ಅಂತೇ ರಾಕ್ಷಸನಿಗೆ ಅವನ ಬಗೆಗೆ ನಿರಾಸೆ ಎನಿಸಿತ್ತು. ಮುರಾದೇವಿ ಆಗೀಗ ಧನಂದನನಿಗೆ ದರ್ಬಾರಿಗೆ ಹೋಗಿ ಎಂದು ಅರಮಂದ್ರಿಯದಲ್ಲಿದ್ದಳು. ಆದರೆ ಅವನು ಸಮ್ಮತಿಸುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೊಮ್ಮೆ ಕೆಲವೊಂದು ತಾಸುಗಳ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಹೋಗಲು ಒಪ್ಪಿದನು. ಆ ಒಂದೂ ದಿನ ಸುನಿಶ್ಚಿತವಾಯಿತ್ತು. ಅಂದೇ ಅವನ ವಿನಾಶ ಕಾಲವೂ ಕಾಯಿತ್ತಿತ್ತು. ಚಾಣಕ್ಯನೇ ಅದನ್ನು ನಿಯೋಜಿಸಿದ್ದನು. ಅರಮನೆಯ ಪ್ರವೇಶ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಒಂದು ದೊಡ್ಡ ತಗ್ಗನ್ನು ತೆಗೆಯಿಸಿದ್ದನು. ಹೊರಗೆ ನೋಡಲು ಅದು ಸಮನಲವಾಗಿ ಗೋಚರಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಆದರೆ ಒಳಗೆ ತಗ್ಗು! ಹೀಗೆ ದೊರೆಯ ಆನೆಯು ಅಲ್ಲಿ ಕಾಲಿಟ್ಟೊಡನೆ ಆನೆ, ಅರಸ, ಮಕ್ಕಳು, ಮಾವುತ—ಎಲ್ಲರೂ ಒಳಸಿಗುತ್ತಿದ್ದರು. ಚಾಣಕ್ಯನ ಜನರಂತೂ ತಕ್ಷಣ ಕೊಲ್ಲಲು ಅಲ್ಲಿಯ ನಿಂತಿದ್ದರು.

ಮುರಾದೇವಿಯು ಹೀಗೆ ಅರಸನನ್ನು ಕೊಲ್ಲಲು ಹವಣಿಸಿದ್ದರೂ ಇದನ್ನೇನೂ ಮಾಡುವುದು ಯುಕ್ತವೋ ಅಲ್ಲವೋ ಎಂಬ ಬಗೆಗೆ ಆಕೆಯ ಮನದಲ್ಲಿ ಇನ್ನೂ ಹೊಯ್ದಾಟ ಎತ್ತು. ಆಕೆಯ ಮನದಲ್ಲಿ ವಿಚಾರದ ತಮಲ ನಡದಿತ್ತು. ಕೊನೆಗೆ ದೊರೆ ದರ್ಬಾರಿಗೆ ಹೋಗುವ ದಿನ ಸಮೀಪಿಸಲು ಆಕೆ ಬೇಡವೆಂದು ಅವನನ್ನು ಅಂಗಲಾಚಿ ಬೇಡಿ ಕೊಂಡಳು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅವನು ತಗ್ಗಿನಲ್ಲಿ ಕುಳಿತು ಬಿದ್ದು ಸಾಯುವುದು ಖಂಡಿತವಿತ್ತು. ಆದರೆ ಅರಸು ಏನಾದರೂ ಹೋಗಲು ನಿರ್ಧರಿಸಿದ್ದನು. ಆಕೆಯ ಮನದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಚಾರದ ಹೋರಾಟವು ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿತು. ಈಗ ಯಾರು ಉಳಿಯಬೇಕು? ಮಗನೊ,

ತಂದೆಯೋ?—ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆ ಧುತ್ತೆಂದು ಆಕೆಯ ಎದರೂ ನಿಂತಿತು. ಗಂಡನನ್ನು ಉಳಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಆಕೆ ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದಳು. ತನಗಾಗಿ ಒಂದು ವೇಣೆಯನ್ನು ತರಿಸಿದಳು. ಅರಸನನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಹೋದಳು. ಜೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ಅವನನ್ನು ರಕ್ಷಿಸಲು ಹಾತೊರೆದಳು. ಆದರೆ ಆಕೆ ತಪವಾಗಿ ಬಂದಂತಾಯ್ತು !

ದೊರೆ ಹಾಗೂ ಅವನ ವಂಶಕ್ಕೆಲ್ಲ ತಗ್ಗಿನಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದುಬಿಟ್ಟರು. ವರಣವನ್ನೆತ್ತಿದರು. ತಗ್ಗಿನಲ್ಲಿ ನಿಲ್ಲಿಸಲಾಗಿದ್ದ ಚಾಣಕ್ಯನ ಭಿಲ್ಲ ಜನರೂ ಈ ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಪೂರೈಸಿದರು. ಮುರಾದೇವಿ ಹಿಂಬಾಲಿಸಿದಳು. ಚಾಣಕ್ಯನು ಎಚ್ಚರ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಲಕ್ಷಿಸದೆ ಆಕೆ ತಗ್ಗಿನಲ್ಲಿ ದಾವಿದಳು. ವರಣಕ್ಕೀಡಾದಳು.

ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ದೊರೆಯಾಗಿ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕವಾಯ್ತು. ಚಾಣಕ್ಯನು. ದೊರೆ ಯೆಂದು ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನನ್ನು ಒಪ್ಪಿಕೊಳ್ಳಲು ರಾಕ್ಷಸನ ವನ ಪರಿಪರಿಯಾಗಿ ಒಲಿಸಲು ಯತ್ನಿಸಿದನು. ಆದರೆ ರಾಕ್ಷಸನು ನಂದನನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇನ್ನಾರನ್ನೂ ದೊರೆಯೆಂದು ಪರಿಗ್ರಹಿಸಲು ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನು ರಾಜ ಮನೆತನದವನೆಂದು ವನವರಿಕೆ ಮಾಡಿಕೊಡಲು ಚಾಣಕ್ಯನು ರಾಕ್ಷಸನಿಗೆ ಅವನ ರಾಜಾಂಕಿತದ ಮಂಗಳ ಪಟ್ಟಿಯನ್ನೂ ತೋರಿಸಿದನು. ಕೊನೆಗೆ ರಾಕ್ಷಸನು ಒಪ್ಪಿ ಪ್ರಧಾನ ಸಚಿವನಾಗಲು ಸಮ್ಮತಿಸಿದನು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಚಾಣಕ್ಯನು ತನ್ನ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆಯನ್ನು ನೆರವೇರಿಸಿಕೊಂಡನು.

ಶೀರ ಕಡಿಮೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿವರಗಳ ಸಹಾಯದಿಂದ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಮನೋ ರಂಜಕ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ರಚಿಸಿರುವರು. ವಸ್ತುವಿಗೆ, ಪಾತ್ರಗಳಿಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಯಂತ್ರ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಬಳಸಿರುವರು. ಕಾದಂಬರಿಯು ಚಾಣಕ್ಯನ ಕುತಂತ್ರಗಳಿಂದ ತುಂಬಿ ತುಳುಕುವದು. ಆದರೆ ಎಲ್ಲರನ್ನು ತನ್ನೆಡೆಗೆ ಎಳೆದುಕೊಳ್ಳುವ ಶೀರ ಸಹಜ ಜಾಣ್ಮೆ, ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ಲೀಲಾ ಜಾಲವಾಗಿ ಸಾಧಿಸುವ ಮೇಲ್ಮೈ—ಅಷ್ಟು ಮನವರಿಕೆ ಆಗದು. ಕಾದಂಬರಿಯ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಭಾಗವೆಂದರೆ ಮುರಾದೇವಿಯ ಚಿತ್ರಣ. ಆಕೆಯ ಸ್ವಭಾವದ ಕೌಟಿಲ್ಯ, ಆಕೆಯ ಕಪಟ, ಮೋಸಗಾರಿಕೆ, ರಾಜನ ವನ ಒಲಿಸುವ ಆಕೆಯ ಚಾಣಾಕ್ಷತನ, ಕೊನೆಗೆ ಆಕೆಯ ವನಸಿನಲ್ಲಿಯ ವೈಚಾರಿಕ ತಂವಂಲಿ—ಎಲ್ಲ ಚಿತ್ರಾರ್ಥತ ವಾಗಿ ನಿವೇದಿತವಾಗಿವೆ. ಸ್ವಾಮಿ ನಿಷ್ಠ ಪ್ರಧಾನ ಸಚಿವನೆಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ರಾಕ್ಷಸನ ಪಾತ್ರವೂ ಅತ್ಯುಜ್ವಲ ಆಗಿದೆ. ಒಂದು ರೀತಿಯಿಂದ ಚಾಣಕ್ಯನು ಹಲವಾರು ಕುತಂತ್ರ ಗಳಿಂದ ಗೆದ್ದರೂ ಯಾವಾಗಲೂ ಇವುಗಳೇ ಯಶ ತಂದಾವೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಸ್ವಾಮಿನಿಷ್ಠರು ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಮಾಣಿಕರಾದರು ಈ ಒಳಸಂಚುಗಳ ಆಟ ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ನಡೆಯದೆಂದೂ ತಿಳಿದುಬರುವದು. ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಚಂದ್ರಗುಪ್ತನೆಂದೂ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಅವನು ಕೇವಲ ಗೊಂಬೆಯೇ ಸ್ತು! ಅವನ ಕೆಲಸ ಶೀರ ಸ್ವಲ್ಪ. ಅವನಲ್ಲಿ ಶೀಲ ಸಾಲದು. ವರ್ಣನೆಗಂತೂ ಅವನು ಅನರ್ಹ.

ಎನಿದ್ದರೂ ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಸುರಚಿತವಾದವು ಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಎಂಬಲ್ಲಿ ಸ್ತೋಕಾಂಶದ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ.

'ಕಾಳಕೂಟ' (1909-1911) ಎಂಬುದು ಅಪೂರ್ಣ ಕಾದಂಬರಿ. ಆದರೆ ಮೊದಲನೇ ಸಂಪುಟ ಹಾಗೂ ಎರಡನೆಯದರ ಒಂದನೆಯ ಪರಿಚ್ಛೇದ—ಅಷ್ಟೇ ರಚಿತವಾಗಿವೆ. ಪೃಥ್ವಿರಾಜ ಚವ್ವಾಣ ಹಾಗೂ ಜಯಚಂದ ರಾರೋಡರ ಆರಂಭದ ಜೀವನದ ಹಲವು ಘಟನೆಗಳನ್ನು ಇದು ಚಿತ್ರಿಸುವುದು. ಇದು ಅಪೂರ್ಣ ಇರುವುದರಿಂದ ಹೇಗೆ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಹೊಂದುತ್ತಿತ್ತೋ, ಯಾವ ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಒಳಗೊಳ್ಳುತ್ತಿತ್ತೋ ಎಂಬುದು ನಾವು ಖಚಿತವಾಗಿ ತಿಳಿಸಲಾರವು.

ಅನಂಗಪಾಲನು ಹಸ್ತಿನಾಪುರದ—ದಿಲ್ಲಿ—ದೊರೆ. ವಿಮಲಾ ಹಾಗೂ ಕಮಲಾ ಇಬ್ಬರೂ ಅವನ ಮಕ್ಕಳು. ವಿಮಲೆಯ ವಿವಾಹ ಕನೋಜದ ದೊರೆ ವಿಜಯಪಾಲನೊಡನೆ ನೆರವೇರಿತು. ಕಮಲೆಯ ಲಗ್ನ ಆಜಮೀರದ ಅರಸು ಸೋಮೇಶ್ವರನೊಡನೆ ಜರಂಗಿತು. ವಿಮಲೆಯ ವಂಗ ಜಯಚಂದ. ಕಮಲಾಳ ವಂಗ ಪೃಥ್ವಿರಾಜ. ಕಮಲಾಳ ಕಿರಿಯ ಸೋದರನ ಹೆಸರು ಧನಂಜಯ. ಅವನು ಮೊನ್ನೆ ಮೊನ್ನೆ ತೀರಿದ್ದನು. ವಿಮಲಾ ಹಾಗೂ ಕಮಲಾ ಇವರಿಬ್ಬರೂ ದುಃಖ ಸೂಚಕಾರ್ಥವಾಗಿ ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಹೋದ ಪ್ರಸಂಗ ದಿಂದ ಕಾದಂಬರಿ ಆರಂಭವಾಗುವುದು. ಈವರೂ ಸೋದರಿಯರಲ್ಲಿ ವಿಮಲಾ ಅಸೂಯಾಪರಳು, ಸಂಕುಚಿತ ಮನೋವೃತ್ತಿಯವಳು ಹಾಗೂ ಜಗಳಗಂಟಿಯು. ತದ್ವಿರುದ್ಧ ಕಮಲಾ ಅತ್ಯಂತ ಪ್ರೇಮಳ ಸ್ವಭಾವದವಳು, ಉದಾರ ಹೃದಯಿಯು ಹಾಗೂ ಬಿಚ್ಚು ಮನಸ್ಸಿನವಳು. ಒಂದು ದಿನ ಇವರಲ್ಲ ಕಂಠಿತನೊಂದಾಗಿ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳಾದ ಪೃಥ್ವಿರಾಜ ಹಾಗೂ ಜಯಚಂದರೂ ಜಗಳಕ್ಕೆ ಅನುವಾದರೂ. ಅಜ್ಜನ ತೊಡೆಯ ಮೇಲೆ ಯಾರೂ ಕೂಡಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಶ್ನೆ ಎದ್ದಿತು. ಅನಂಗಪಾಲ ದೊರೆ ಈವರೂ ಮೊಮ್ಮಕ್ಕಳನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುತ್ತಿದ್ದರೂ ಪೃಥ್ವಿರಾಜನ ಮೇಲೆ ಅವನಿಗೆ ವಿಶೇಷ ಪಾತ್ಸಲ್ಯ. ಅದೇನು ಅಂತಹ ಗಂಭೀರ ವಿಷಯವಿರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ವಿಮಲಾ ಜಗಳ ತೆಗೆದಳು ಕಮಲಾ ಳೊಡನೆ. ಕಮಲಾ ಹಾಗೂ ಇತರರು ಜಗಳ ಬಗೆಹರಿಸಬೇಕೆಂದು ಎಷ್ಟು ಯತ್ನಿಸಿದರೂ ಆಕೆ ಬಹಳ ನೊಂದಂಕೊಂಡು ಇಲ್ಲದ ಸಲ್ಲದ ಆರೋಪ ಇಟ್ಟಳು. ವೃದ್ಧ ಅನಂಗ ಪಾಲನಿಗೆ ಬಹಳ ವ್ಯಥೆ ಎನಿಸಿತು. ಆಕೆಗೆ ಕನೋಜಕ್ಕೆ ವಂರಳಿ ಹೋಗಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದರು. ಆಕೆ ಹೋದಳು. ಕಮಲಾ ಕೂಡ ಆಜಮೀರಿಗೆ ನಡೆದಳು. ಪೃಥ್ವಿರಾಜನು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಉಳಿದನು ದಿಲ್ಲಿಯಲ್ಲಿ. ಅಲ್ಲಿ ಅನಂಗಪಾಲನು ಅವನಿಗೆ, ಕ್ಷತ್ರಿಯ ಕಂಠಾರನಿಗೆ ಉಚಿತ ವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಶಿಕ್ಷಣ ಕೊಡಿಸಿದನು.

ವಿಮಲಾ ತನ್ನ ಸೋದರಿಯ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವೈವಂಶಸ್ಸನ್ನು ತೆಗೆದುಹಾಕಲಿಲ್ಲ. ಒಮ್ಮೆ ಸಿಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಆಕೆ ಹಿಮಾಲಯದಲ್ಲಿಯ ಕಪಿಲಗಂರುವಿನ ಬಳಿಗೆ ಹೋಗಿ ತಾಯಂತ ಮಾಡಿಸಿ ತರಲು ಜಯಚಂದನೊಡನೆ ಹೋದಳು. ಆದರಿಂದ ದಿಲ್ಲಿಯ ರಾಜ್ಯವನ್ನು ವಶಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳಬೇಕೆಂದು ಬಗೆದಳು-ತನ್ನ ಮಗ ಜಯಚಂದನಿಗಾಗಿ. ಆಕೆ ಅಲ್ಲಿ ಅನೇಕ ದಿನ ದಾರಿ ಕಾಯ್ದಳು. ಯಾವ ವರ ದೊರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಆಕೆಯ ತಾಳ್ಮೆಯ ತೂಕ ತಪ್ಪು ಹತ್ತಿತು. ಕೆಲವು ದಿನಗಳ ನಂತರ ಆಕೆ ಒಂದು ಅಪತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕಳು. ಆಕೆಯನ್ನು ಹುಡುಕಲು ಅಲ್ಲಿಗೆ ಬಂದ ಅನಂಗಪಾಲ ಹಾಗೂ ವಿಜಯಪಾಲರೂ ಆಕೆಯನ್ನು ಪಾರು

ಮಾಡಿದರು. ಅನಂತರ ಅವರು ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಸ್ಥಳಗಳಿಗೆ ವಂರಳಿದರು. ಇಲ್ಲಿಗೆ ಮೊದಲನೆಯ ಪುಸ್ತಕ ಮುಗಿಯಿತು.

ಎರಡನೆಯ ಪುಸ್ತಕದ ಮೊದಲನೆಯ ಪರಿಚ್ಛೇದವು—ವಿವಿಧ ಪರಾಭವ ಹೊಂದಿದುದು, ಅವಮಾನಿತಳಾದುದನ್ನು ವರ್ಣಿಸುವುದು. ಇದನ್ನು ಆಕೆ ಯಾರಿಗೂ ಭಟ್ಟಿ ಅಗಿ ಹೇಳುವಂತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಕೆಲವು ತಿಂಗಳುಗಳ ನಂತರ ಆಂಗಪಾಲನು ವಿವಿಧ ಹಾಗೂ ಆಕೆಯ ಕುಟುಂಬದ ಜನರಿಗೆ ಪೃಥ್ವಿರಾಜನ ಪಟ್ಟಾಭಿಷೇಕಕ್ಕಾಗಿ ಬರಲು ನಿವಂತ್ರಿಸುವನು. ಆಕೆಯ ಗಂಡನು ಇಬ್ಬರು ಮಕ್ಕಳೊಡನೆ ಹೊರಡಬೇಕೆಂದು ಇಚ್ಛಿಸಿದ್ದನು. ವಿವಿಧ ಒಂದು ಮಾಡ ಬೇಕೆನ್ನುತ್ತಾಳೆ ಎಂಬುದನ್ನು ಕೇಳಲಿಲ್ಲ ಅವನು. ತಾನು ಹೋಗಬೇಕೆಂದು ಬೇಡವೆಂದು ಎಂಬುದರ ಬಗ್ಗೆ ವಿವಿಧ ನಿರ್ಧರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೊನೆಗೆ ಆಕೆ ಹೋಗಕೂಡದೆಂದು ಸಂಕಲ್ಪಿಸಿದಳು. ಜಯಚಂದನೂ ಕೂಡ ಹೋಗಬಾರದೆಂದು ಆಕೆ ಹೇಳಿಕಳಿಸಿದಳು. ಆದರೆ ತಾನು ದಿಲ್ಲಿಗೆ ಪಟ್ಟಬಂಧೋತ್ಸವಕ್ಕೆ ಹೋಗುವೆಂದು ಅವನು ಮರಳಿ ಸುದ್ದಿಯನ್ನು ಕಳಿಸಿದನು. ಇದೊಂದು ಆಕೆಯ ಪಾಲಿಗೆ ಅಪಜಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಇನ್ನೇನು? ಕನೋಜದಲ್ಲಿ ಇರುವಲ್ಲಿ ತಥ್ಯವಿಲ್ಲ ಎನಿಸಿತು ಆಕೆಗೆ. ತಾನು ಯಾರಿಗೂ ಬೇಕಾಗಿಲ್ಲ ಎಂದು ತಿಳಿದುಕೊಂಡಳು. ಜಯಚಂದನಿಗೆ ಬೇಡ ಅನಿಸಿತು. ಆದುದರಿಂದ ಆಕೆ ಹಿಮಾಲಯಕ್ಕೆ ಹೋಗಲು ನಿರ್ಣಯಿಸಿದಳು.

ಇಲ್ಲಿಗೆ ಪರಿಚ್ಛೇದ ಪರಿಸಮಾಪ್ತವಾಗುವುದು. ಮುಂದೇನಾಯಿತೆಂದು ದಾರಿ ನೋಡಿ ತಿಳಿಯಿರಿ ಎಂದು ಲೇಖಕರು ಹೇಳುವರು. ಆದರೆ ಇನ್ನು ಮುಂದೇನು? ಪರಿಚ್ಛೇದಗಳಿರುವದಿಲ್ಲ! 'ಕಾಲಕೂಟ' ಎಂದರೆ ಭಯಾನಕ ವಿಷ. ಈ ಶಬ್ದವನ್ನು ವಿವಿಧಿಯ ಮನಸ್ಸನ್ನು ವರ್ಣಿಸಲು ಬಳಸಲಾಗಿದೆ. ಅದು ವಿಷದ ಬಟ್ಟಲು. ಕಾದಂಬರಿಯ ಪೂರ್ಣವಾಗಿದ್ದರೆ ಒಂದು ವೇಳೆ ನಾವು ಜಯಚಂದ ಹಾಗೂ ಮಹವದ ಘೋರಿ ಅವರ ಒಳಸಂಚಿನ ವಿಷಯ ಅರಿಯುತ್ತಿದ್ದೆವು. ಪೃಥ್ವಿರಾಜನ ಸೋಲೂ ಆಗಬಹುದಿತ್ತು. ಆದರೆ ಇದೆಲ್ಲ ಊಹಾಪೋಹ!

ಈಗ ಇರುವ ಮಟ್ಟಿಗೆ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ವಿವಿಧ ಹಾಗೂ ಕಮಲಾ ಇವರಿಂದ ಸ್ವಭಾವದ ವಿರೋಧಾಂಶಗಳನ್ನು ಲೇಖಕರು ಒಳ್ಳೆ ಮಾರ್ಮಿಕವಾಗಿ ತಿಳಿಸಿರುವರು. ಕಪಿಲಕ ಆಶ್ರಮ, ಕಪಿಲ ಪ್ರಧಾನನ ಶಿಷ್ಯರಲ್ಲಿಯ ಅಸೂಯೆ, ವೈವನಸ್ಸು, ಇನ್ನಿತರ ಅಮಾನಂಷ ಪ್ರಯೋಗಗಳು—ಇವೆಲ್ಲ ಚೆನ್ನಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿವೆ.

'ವಜ್ರಾಘಾತ' (1-13-1915) ಎಂಬುದು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕೊನೆಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಹಾಗೂ ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಕಲಾಕೃತಿ. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯ ಉಪಶೀರ್ಷಿಕೆ ಎಂದರೆ, 'ವಿಜಯನಗರದ ಕೊನೆಯ ದಿನಗಳು'. ಕಾದಂಬರಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯವನ್ನು ಸೆವೆಲ್ 'ಮರೆತುಹೋದ ಸಾಮ್ರಾಜ್ಯ' ಹಾಗೂ ಫೆರಿಸ್ಸಾ ಕೃತಿಗಳಿಂದ ಆಯ್ದುಕೊಳ್ಳು

ಲಾಗಿದೆ. ಬ್ರಿಗ್‌ರ ಫೆರಿಸ್ತಾ ದಲ್ಲಿಯ ಟಿಪ್ಪಣಿಯನ್ನು ಅವರು ಹೀಗೆ ಉದಾಹರಿಸುವರು: "ಸೀರೂರ್ ಫೆರಿಸ್ತಾ ಹೇಳುವಂತೆ, ಹಿಂದೂಗಳ ರಾವಂರಾಜನ ಸೈನ್ಯದಲ್ಲಿಯ ಈವರಂ ವಂಸ್ಥಿಂ ವಂಂದಾಳಂಗಳ ವಿಶ್ವಾಸಘಾತಂಕತನದಿಂದ ಸೋತರು. ಈ ಪ್ರಸಂಗ ವನ್ನು ಫೆರಿಸ್ತಾ ಹೇಳಲಂ ಆಗಿಲ್ಲ". ಸೀರೂರ್ ಫೆರಿಸ್ತಾ ಒಬ್ಬ ಗುಟಲಿ ಪ್ರವಾಸಿ. ಅವನು 1567ರಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರವನ್ನು ಸಂದರ್ಶಿಸಿದನು. ರಾವಂರಾಜನು ತಾಳಿಕೋಟೆ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ಸೋತುಹೋದ ಎರಡು ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ಈ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿಷಯಕ್ಕೆ, ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ದಕ್ಷಿಣ ಭಾರತದ ಲೇಖಕನೊಬ್ಬನು 'ಹಿಂದೂಸ್ಥಾನ ಸಮಾ ಲೋಚನ'ಯಲ್ಲಿ ಕಟ್ಟುಕತೆಯೊಂದನ್ನು ಕೊಡಿಸಿದ್ದನು. ಆ ಕತೆ ಈ ಪ್ರಕಾರ ಇರುವುದು — ರಾವಂರಾಜನು ತರಣನಿದ್ದಾಗ ಒಬ್ಬ ಪುಂಸ್ಥಿಂ ಯಂವತಿಯನ್ನು ಪ್ರೇಮಿಸಿದ್ದನು. ಆಕೆಗೆ ಒಬ್ಬ ಮಗನು ಹುಟ್ಟಿದನು. ಅವಳು ಅವನನ್ನು ಕರೆದೊಂದೊ ಕೆಲ ಕಾಲ ಎಲ್ಲಿಯೋ ಹೋಗಿದ್ದಳು. ಅಪ್ಪರಲ್ಲಿ ಹುಡುಗನು ಬೆಳೆದನು. ರಾವಂರಾಜನ ಆಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ನೌಕರಿಗಾಗಿ ಬಂದನು. ರಾಜನು ಅವನನ್ನು ತನ್ನ ಮಗನೆಂದು ಗುರುತಿಸಿದನು. ತನ್ನ ಅಂಗರಕ್ಷಕನೆಂದು ಅವನನ್ನು ನಿಯಮಿಸಿಕೊಂಡನು. ಮುಂದೆ ಕೆಲ ಕಾಲದ ನಂತರ ಒಮ್ಮೆ ರಾಜನು ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಕೇಳಿದಾಗ, ಅವನ ಜನರು ಒಬ್ಬ ಪುಂಸ್ಥಿಂ ತರಣಿಯನ್ನು ತಂದರು. ರಾವಂರಾಜನು ಆಕೆಗೆ ತನ್ನ ಬಂಖಾ ತೆಗೆಯಲು ಆಜ್ಞಾಪಿಸಿದನು. ತೆಗೆ ಯಿಸಿದನು. ತರಣನಿಗೆ ಇದು ಸರಿಯಿಲ್ಲ. ಆರಸನನ್ನು ವಿರೋಧಿಸಿದನು. ಆ ತರಣಿಯು ತನ್ನ ಮಗನಿಗೆ ಒಳ್ಳೆ ವಧು ಆಗುವೆನೆಂದು ತಿಳಿದು ಆಕೆಯನ್ನು ಅವನಿಗೆ ಒಪ್ಪಿಸಿದನು. ಅವನನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಲು ಅನೇಕ ರೀತಿಯಿಂದ ಆಕೆಗೆ ಪ್ರಾರ್ಥಿಸಿಕೊಂಡನು. ಆದರೆ ಆಕೆ ಒಪ್ಪಲಿಲ್ಲ. ತನ್ನನ್ನು ಅವಮಾನಗೊಳಿಸಿದ ಹಿಂದೂ ರಾಜನಿಗೆ ವಿವಾಹ ಒದಗುವವರೆಗೆ ತನ್ನ ಪ್ರತಿಜ್ಞೆ ಪಾಲಿಸುವೆನೆಂದಳು. ಆ ರಾಜನನ್ನು ನಾಶಗೊಳಿಸಿದ ವೀರನನ್ನೇ ವಂದಂವೆಯಾಗುವದಾಗಿ ಹಟ ಹಿಡಿದಳು. ತರಣನು ಆಕೆಯು ಇಚ್ಛೆಯನ್ನು ನಡಿಸಿಕೊಡುವೆನೆಂದು ಮಾತು ಕೊಟ್ಟು ಆ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಉದ್ಯುಕ್ತನಾದನು. ಕಾದಂಬರಿಯು ನಿಜವಾಗಿ ಈ ಕತೆಯ ಬೆಳವಣಿಗೆ ಆಗಿದೆ.

ರಾವಂರಾಜನು ಒಬ್ಬ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ. ತಾಳಿಕೋಟೆ ಕಾಳಗದಲ್ಲಿ ವಿಜಯ ನಗರಕ್ಕೆ ಸೋಲು ಒದಗಲು ರಾವಂರಾಜನ ತಲೆಯನ್ನು ಕತ್ತರಿಸಿದ್ದು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿ. ಈ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಿವರಗಳು, ಮೇಲಿನ ಕಟ್ಟು ಕತೆ—ಎರಡೂ ಕೂಡಿ ಕಾದಂಬರಿಗೆ ಅಸ್ಥಿಪಂಜರ ಒದಗಿಸಿವೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ರಕ್ತ, ಮಾಂಸ ತುಂಬಿದರು. ಜೀವಕಳೆ ಇತ್ತರೂ, ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು ಸ್ವಕಪೋಲಗಳಿಂದ ಸೃಜಿಸಿದರು.

ರಾವಂರಾಜನು ಪ್ರೇಮಿಸಿದ ಮಹಿಳೆ ಎಂದರೆ ವೆಂಹರಜಾನ. ರಣವಂಶ್ಚುಖಾನನು ಅವರ ಮಗ. ನೂರಜಹಾನ ಎಂಬ ಹೆಣ್ಣು ಮಗಳೇ ಹಿಂದೂ ರಾಜ್ಯ ನಾಶವಾಗಲೆಂದು ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ತಳೆದವಳು. ನಾಲ್ಕನೆಯ ಪಾತ್ರ ಒಂದು ಇದೆ. ಅವನೇ ಧನವಲ್ಲ. ಕಪ್ಪು ವರ್ಣದ, ಭವ್ಯ ಆಕಾರದ ಭಯಾನಕ ವ್ಯಕ್ತಿ ಅದು. ವೆಂಹರಜಾನಳನ್ನೆ ಬಳಸಿ ಅಲೆ ದಾಡುತ್ತಿರುವ ಅವನ ನಾಲಿಗೆ ಖಡ್ಗದಷ್ಟು ಹರಿತ. ಆದರೆ ಅದನ್ನು ಬಳಸುವುದು

ವಿರಳ. ಈ ಎಲ್ಲದರ ಪರಿಣಾಮ ಅದ್ಭುತ ರವಂ, ಹಾಗೂ ವಿಷಾದಾಂತ ಕಾದಂಬರಿ. ಹೆಸರಿಗೆ ಮಾತ್ರ ರಾಜಕೀಯ ರಂಗ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಇದಕ್ಕೆ. ಇದಕ್ಕೂ ಮೂದಲಿನ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಯೆಗೆ ಪ್ರಾಶಸ್ತ್ಯವಿತ್ತು. ಕೆಲವೊಂದು ಪಾತ್ರಗಳಂ ಎದ್ದಂ ಕಾಣುತ್ತಿದ್ದುದೂ ನಿಜ. ಪರಚಕ್ರದ ಆಡಳಿತದ ಬಗೆಗೆ ವಿದ್ವೇಷ, ವಿರೋಧಗಳಿಗೂ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ನೆಲಿಸಿತ್ತು. ಚಂದ್ರಗುಪ್ತ ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಇದೇ ಕಾಣಬರುವುದು. ಇಲ್ಲಿ ರಾಕ್ಷಸನು ಅನ್ಯರ ಆಡಳಿತ ಸಹಿಸನು. 'ವಜ್ರಾಘಾತ'ದಲ್ಲಿ ವಿಜಯನಗರ ಸೈನ್ಯಕ್ಕೂ ಸಂಯುಕ್ತ ಬಜವನಿ ಸೈನ್ಯಗಳಿಗೂ ಯುದ್ಧ ಇರವೆಂದು. ಅಂದರೆ ಓದೂ ವಂಸ್ಥಿಯುದ್ಧ ಎನ್ನಬಹುದು. ಆದರೆ ಓದೂಗಳೂ ಮುಸಲ್ಮಾನ್ ಆಡಳಿತವನ್ನೂ ಧೀಕೈರಿಸಿದರೆಂದು ಹೇಳಲಾಗದು. ಓದೂ ವಂಸ್ಥಿಯ ವ್ಯಮಸ್ತಿಸನ ಮೂಲಕ ಕಾದಂಬರಿಯ ದುಃಖಾಂತ ಅಂತಕ್ಕೆ ವಿಶೇಷ ತೀಕ್ಷ್ಣತೆ ಉಂಟಾಗಿದೆ. ಕತೆಯ ಪರಿಕೆಯ ವಂಟ್ಟವನ್ನೂ ಇದಂ ಸೂಚಿಸುವುದು. ಈ ಕಾದಂಬರಿಯಂ ಪ್ರಮುಖ ವಂಟ್ಟ ಎಂದರೆ ಬಿಗುಹು ಹಾಗೂ ವೈಯಕ್ತಿಕ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ, ಭಾವನಗಳಲ್ಲಿಯ, ಅನ್ಯ ಪಾತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿರೋಧ, ವಿದ್ವೇಷ. ಸಮೂಹಂ ಮೂವತ್ತೆ ವರ್ಷದ ರಾಮರಾಜನಂ ಪ್ರವಾಸಿಕರ ತಂಡ ಒಂದರಿಂದ ಪಂಹರಜಾನಳನ್ನೂ ತಂದಿರುವನು. ವಿಜಯನಗರದ ಸವೀಪದ ಒಂದಂ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿ ವಿಹಾರೋದ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಆಕೆಯನ್ನೂ ಇರಿಸಿರುವನು. ಆಕೆಯ ಒಬ್ಬಳೇ ಒಬ್ಬಳು ಸಂಗಾತಿ ಎಂದರೆ ನಂಬಿಸ್ತು ದಾಸಿ ಮಾರ್ಜಿಯಾನಾ. ರಾಮರಾಜ ಹಾಗೂ ಪಂಹರ ಜಾನರಲ್ಲಿ ನಿಸ್ಸೀವಂ ಪ್ರೇಮ ನೆಲಿಸಿರುವುದು. ಆ ಪ್ರಣಯವು ಉದಾತ್ತ ವಂಟ್ಟದ್ದು; ಆಳವಾದದ್ದು. ಆ ಉಪವನಕ್ಕೆ ಸಂತೃಪ್ತವಂತ್ತಲಂ ಒಳ್ಳೆ ರಕ್ಷಣೆಯಂಟಂ. ಅವರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲೊಂದು ಕ್ರೀಡಾ ಸರಸ್ಸು. ಡೋಣ ಒಂದು ಒಳೆಯಲ್ಲಿ. ಸಂತ್ರಲೆಲ್ಲ ಲತಾ ವಂಂಡಪ. ಅದೊಂದು ಸಂಪ್ರೋಹಕ ಕ್ರೀಡಾ ರಂಗ. ಬೆಳ್ಳಿಂಗಳ ಒಂದು ಇರಂಳು ಆ ಉದ್ಯಾನಕ್ಕೆ ಅವರ್ಣನೀಯ ಶೋಭೆ ಉಂಟಂಮಾಡಿದಾಗ ಕಾದಂಬರಿ ಆರಂಭ ಆಗುವುದು. ರಾಮರಾಜ ಹಾಗೂ ಪಂಹರಜಾನರಂ ಪ್ರಣಯಂ ಸಮಾಧಿಯಲ್ಲಿ ವಂಗುರಾ ಗಿರುವರು. ಪಂಹರಜಾನ ಒಂದಂ ಅಭಿಜಾತ ಮೋಹಕ ಗೀತೆ ಅನ್ನವಳಂ. ರಾಮ ರಾಜನು ಜಯದೇವನ ಗೀತೆಯೊಂದನ್ನೂ ಸರಾಗವಾಗಿ ನುಡಿಸುವನು. ಈರ್ವರ ಕೂಟವು ಸುಖಮಯವಾಗಿದೆ ಎಂದಂ ಇನ್ನಿಷ್ಟು ಉನ್ನಾದ. ಆದರೆ ಅಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಚಿಂತೆಯ ಪ್ರವಾಹ ಸಂಘಿಯುತ್ತಿರುವುದು. ಬಹುಶಃ ಈ ಸುಖ ಲೋಲಂಪತ ಕ್ಷಣಭಂಗರ ಏನೊ! ಈರ್ವರೂ ನಾವಿನಲ್ಲಿ ಲೀಲಾಜಾಲವಾಗಿ ತೇಲಂತ್ತ ಸಾಗಿರುವರು. ಒಮ್ಮಿಂದೊಮ್ಮಲೆ ಪಂಹರಜಾನ ಉದ್ಗಾರ ತೆಗೆಯುವಳು—'ಇದೇ ನೌಕಾಕ್ರೀಡಾ ಸವಯದಲ್ಲಿ ಈರ್ವರೂ ಇಲ್ಲಿಯೇ ಜಲಸಮಾಧಿ ಹೊಂದಿದರೆ ಏನು ಸ್ವರ್ಗೀಯಂ ಸಿರಿ, ಸೊಬಗು!' ರಾಮರಾಜನು ಇಂತಹ ವಿಚಾರಕ್ಕೆ ಏಕೆ ಎಡೆ? ಎಂದಂ ನುಡಿದು ವಂತ್ತ ಸಮಾಧಾನ ಉಸರಂವನು. ಆದರೆ ಮರುದಿನ ಮಂಜೂವೇ ರಾಜನು ಇನ್ನೊಬ್ಬ ರಾಜಕಂಪಿಯನ್ನೂ ವರಿಸುವನು. ಇದಕ್ಕೆ ರಾಜಕೀಯ ಹಿನ್ನೆಲೆ ಮುಖ್ಯ. ಈ ಕೀಳು ವಿಶ್ವಾಸಂಘಾತುಕತವನ್ನೂ ಪಂಹರ ಜಾನ ಸಹಿಸದಾದಳು. ಅಂತೇ ಆಕೆ ರಾಜೋದ್ಯಾನ ತೊರೆದಂ ಉತ್ತರ ಭಾರತಕ್ಕೆ

ನಡೆದಳು. ವಂಂದೆ ಅನೇಕ ವರ್ಷ ಆಕೆಯ ಸಂಕಲ್ಪ ಇಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆಕೆ ರಾಮರಾಜನ ವೇಲೆ ಸೇಡು ತೀರಿಸಿಕೊಳ್ಳಲು ಹೊಂಚಂ ಹಾಕಿದ್ದಳು. ಕಾಲಾಂತರದಲ್ಲಿ ಆಕೆ ಗರ್ಭವತಿ ಆದಳು. ಆಗ ಹಂಟೈದ ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನೇ ರಾಮರಾಜನ ಮಗ.

ಕೆಲವು ವರ್ಷಗಳ ನಂತರ ಆಕೆಯ ಮಗನು ಬೆಳೆಯಲು ಆಕೆ ಅವನೊಡನೆ ವಿಜಾಪುರಕ್ಕೆ ಬಂದಳು. ತನ್ನ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿ ಆಕೆ ಅಲ್ಲಿ ಸುಲ್ತಾನನ ಆಶ್ರಯದಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೆ ಕೆಲಸ ಕೊಡಿಸಿದಳು. ಈ ಎಲ್ಲ ವರ್ಷ ಆಕೆ ರಾಮರಾಜನ ಬಗೆಗೆ ತಿರಸ್ಕಾರ ಭಾವನೆ ಉಳ್ಳವಳೇ ಆಗಿದ್ದಳು. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಂದರೆ, ಅವನು ಆಕೆಯ ಪ್ರೇಮವನ್ನು ಧೀಕ್ಕುರಿಸಿದ್ದನು. ಎರಡನೆಯದಾಗಿ ಸ್ವಾಭಿಮಾನಕ್ಕೆ ಚ್ಯುತಿಯಾದಳು ಎಂದಿದ್ದನು. ಕ್ಷಿಪ್ರದಲ್ಲಿಯೇ ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನು ವಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನ ರಾಯಭಾರಿಯಾದನು ವಿಜಯನಗರ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ. ಈಗ ಅವನಿಗೆ ಸುಮಾರು ಮೂವತ್ತೈದು ವರ್ಷ. ರಾಮ ರಾಜನು ಮೆಹರಜಾನಕ್ಕನ್ನ ಸಂದರ್ಶಿಸಿದ ಮಯಸ್ಸು ಇಷ್ಟೆ. ಅವನು ತನ್ನ ತಂದೆ ಎಂದೂ ತಿಳಿಯದು. ಆದರೆ ರಾಮರಾಜನು ಕಾವಂವಾಸನೆಯವ ಎಂದೂ ತಾಯಿಯೆಂದ ಕೇಳಿ ಗೊತ್ತು! ಅಷ್ಟೆ.

ರಾಮರಾಜನ ಮಂಟೈಗೆ ಹೇಳುವುದಾದರೆ, ಮೆಹರಜಾನ ದೂರಾದಳೆಂದು ದಂಟು ಯಾಗಿದ್ದನು. ಉದ್ಯಾನದಲ್ಲಿ ಆಕೆಯನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ತಾನು ಹೋಗುವಲ್ಲಿ ಅವನಿಗೇನು ಆಕೆಯನ್ನು ಸಂಪೂರ್ಣ ತೊರೆಯುವದಿರಲಿಲ್ಲ. ಆಕೆಯ ಬಗೆಗೆ ಅವನ ಪ್ರೀತಿ ಕವಟಿತನ ದ್ದಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೆಲ ಕಾಲ ಮಾತ್ರ ಆಕೆಯಿಂದ ದೂರ ಇರಬೇಕಾಗಿತ್ತು. ಕೆಲ ದಿನಗಳಾದ ಮೇಲೆ ವಂತೈ ಮೊದಲಿನ ಸಂಬಂಧ ಇಟ್ಟುಕೊಳ್ಳುವ ಉದ್ದೇಶ ಇತ್ತು ರಾಜನಿಗೆ. ಆಗೀಗ ಆಕೆಯ ನೆನಪಾಗುತ್ತಿತ್ತು ಅರಸನಿಗೆ. ಉಪವನದ ಸಂದರ ತಾಣಗಳೆಡೆಗೆ ಹೋಗಿ ಅಲೆದಾಡುತ್ತಿದ್ದ. ಆಕೆಯೊಡನೆ ಇದ್ದು ಗೈದ ಸರಸ ಸಲ್ಲಾಪಗಳ ಸವಿ ನೆನಪೂ ಮಾಡಿ ಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ.

ಸುಲ್ತಾನನ ರಾಯಭಾರಿಯಾಗಿ ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನು ವಿಜಯನಗರಕ್ಕೆ ಬಂದಾಗ ಮೆಹರಜಾನ ಹಾಗೂ ನೂರಜಹಾನ ಅವನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇದ್ದರು. ಹಿಂದಕ್ಕೆ ಪ್ರೇಮ ಸಲ್ಲಾಪ ನಡೆದ ಉಪವನದ ಮಹಲೇ ಅವರ ವಾಸಸ್ಥಾನ ಆಗಿತ್ತು.

ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನು ರಾಮರಾಜನ ದರ್ಬಾರಿನಲ್ಲಿ ಬರಲು ದೊರೆ ಅವನನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ ಅವನು ತನ್ನ ಮಗನೇ ಇರಬೇಕೆಂದೂ ಸಹಜ ಭಾವವನ್ನು ತಳೆದ. ಅಂದಿನಿಂದ ಅವನನ್ನು ವಾತ್ಸಲ್ಯಾತಿಶಯದಿಂದ ನೋಡಿಕೊಳ್ಳುತ್ತಿದ್ದ. ಅವನು ರಾಜ ಪ್ರತಿನಿಧಿ ಯೆಂಬುದನ್ನೇ ಮರೆತುಬಿಟ್ಟಿದ್ದ. ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನಿಗೆ ಇದೆಲ್ಲ ತಿಳಿಯಲಿಲ್ಲ. ಇದು ಸರಿಯೂ ತೋರಲಿಲ್ಲ. ಯಾಕೆಂದರೆ ರಾಮರಾಜನ ಬಗೆಗೆ ಅವನ ಹೃದಯದಲ್ಲಿ ತಿರಸ್ಕಾರದ ಹೊರತೂ ಅನ್ಯ ಭಾವನೆಯೇ ನೆಲಸಿರಲಿಲ್ಲ. ವ್ಯಕ್ತಿಶಃ ವಿದ್ವೇಷವಲ್ಲದೆ ವಿಜಾಪುರ ಸುಲ್ತಾನನ ವೈರಿಯೆಂಬ ಭಾವನೆ ನೆಲೆಗೊಂಡಿತ್ತು. ಈ ವಿರೋಧಿ ಭಾವನೆ

ಗಳಂ; ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕ ತೊಡಕಂ—ಇವೆಲ್ಲವುಗಳನ್ನು ಹರಿಭಾವು ಅವರಂ ಅತ್ಯಂತ ಕೌಶಲ ದಿಂದ ನಿವೇದಿಸಿರುವರು.

ಒಂದಾನೊಂದು ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ರಾವಂರಾಜನಂ ದರ್ಬಾರ ಸಭಾಂಗಣದಲ್ಲಿ ಕಂಠ ತಿದ್ದಾಗ ಬಂಖಾರ್ ಧರಿಸಿದ ವಂಸ್ತಿಯ ವಂಹಿಳೆಯೊಬ್ಬಳಂ ಬಂದಳಂ. ಒಂದು ವಂಗಳ ಸನ್ನಿವೇಶದಲ್ಲಿ ಆಕೆಯನ್ನು ಕರೆತಂದಿರಂವೆವೆಂದಂ ಸೇವಕರಂ ಹೇಳಿದರಂ. ರಾವಂರಾಜನಂ ಆಕೆಯ ಬಂಖಾರ್ ತೆಗೆಯಿರಂದಂ ಆಜ್ಞಾ ಪಿಸಿದನಂ. ಇದನ್ನು ಕೇಳಿ ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನಂ ಸಿಟ್ಟಿ ಬೆಂಕಿಯಾಗಿ ತೀಕ್ಷ್ಣವಾಗಿ ವಿರೋಧಿಸಿದನಂ. ಆದರೂ ಬಂಖಾರ್ ತೆಗೆಯಲಾಯಂತ್ರಿ. ಎಲ್ಲರದೂರು ಆ ಸಂದರ ತರಂಣಿ ನಿಂತಳಂ. ಸಿಟ್ಟಿನಿಂದ ಆಕೆ ಧರಗಂಟ್ಟಿ ನಡಂಗೆತ್ತಿದ್ದಳಂ. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಎಲ್ಲರದೂರು ಬಂಖಾರ್ ಇಲ್ಲದೆ ನಿಲ್ಲಂವದು ಆ ವಂಸ್ತಿಯ ತರಂಣಿಗೆ ಅತ್ಯಂತ ಅಪಮಾನಸ್ವದ ಎನಿಸಿತಂ, ರಾವಂರಾಜನಂ ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನ ಅಪೇಶವನ್ನೂ, ಆ ಕನ್ನಿಕೆ ನೂರಜಹಾನಳ ಸೌಂದರ್ಯವನ್ನೂ ವಂನವಾರ ಮೆಚ್ಚಿಕೊಂಡನಂ. ರಣವಂಸ್ತು ಖಾನನೊಡನೆ ಆಕೆಯ ವಿವಾಹ ಜರುಗಿಸಿಬಿಟ್ಟನಂ. ರಣವಂಸ್ತುಖಾನ ಹಾಗೂ ಅವನ ತಾಯಿ ವಾಸಿಸುವ ಉಪವನದ ಮಹಲಿನಲ್ಲಿ ಇರಲಂ ಹೇಳಿದನಂ.

ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನೂ ನೂರಜಹಾನಳ ರೂಪದೈಸಿರಿಗೆ, ಸ್ನಾಭಿಮಾನಕ್ಕೆ ಮಾರಂ ಹೋಗಿದ್ದನಂ. ರಾವಂರಾಜನ ಬಗೆಗೆ ಅವನಿಗೆ ತಿರಸ್ಕಾರವಿದ್ದರೂ ನೂರಜಹಾನಳನ್ನು ವರಿಸಲಂ ಅವನ ಆತಂರತೆ ಕಡಿಮೆ ಏನೂ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಆಕೆಯ ಮನಸಿನಲ್ಲಿ ಏನೂ ಜಂಡಿತನ ಉಂಟಾಗಿ ಲಗ್ನ ಒಳ್ಳೆನೆಂದಳಂ. ತನಗೆ ಅವಮಾನ ಏಸೆಗಿದ ಹಿಂದೂ ರಾಜನ ರಾಜ್ಯ ನಶಿಸಿಹೋಗಂವವರೆಗೂ ಲಗ್ನ ಇಲ್ಲ. ಅದನ್ನು ನಿರ್ವಾಪಂ ಮಾಡಂವವನನ್ನು ಲಗ್ನವಾಗಂವನೆಂದು ಪಣ ತೊಟ್ಟಿದ್ದಳಂ.

ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನಿಗೆ ಆಕೆಯ ಮೇಲೆ ಆಪಾರ ಪ್ರೀತಿ. ಅಂತೇ ಹೇಗಾದರೂ ಮಾಡಿ ಆಕೆಯ ಘನ ಉದ್ದೇಶವನ್ನು ಈಡೇರಿಸಲಂ ಬದ್ಧ ಕಂಕಣನಾದನಂ. ಇಷ್ಟು ದಿನ ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನ ಪ್ರೀತಿ, ಆಸಕ್ತಿ ಎಲ್ಲ ತಾಯಿಯಂಲ್ಲಿಯೇ ಕೇಂದ್ರೀಕೃತವಾಗಿದ್ದವು. ಆದರೆ ಈಗ ನೂರಜಹಾನಳ ಮೇಲೆ ಅವನ ಕಟಾಕ್ಷ ಬಿದ್ದಾಕ್ಷಣ ವಂನಸಂ ಬದಲಾಯಿತು. ಮಂಹರಜಾನಳಿಗೆ ಈ ಮಾನಸಿಕ ಪರಿವರ್ತನೆ ತಿಳಿಯದೇ ಹೋಗಲಿಲ್ಲ. ಅವನಂ ದೂರ ವಾದುದಂ ಸುರ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಆಕೆಗೆ ಉಂಟಾದ ಈ ವ್ಯಥೆಯ ಉತ್ಕಟತೆಯನ್ನೂ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಅತ್ಯಂತ ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಚಿತ್ರಿಸಿರುವರು.

ರಣವಂಸ್ತುಖಾನನಂ ಅಂದಿನಿಂದ ತನ್ನ ಉದ್ದೇಶಸಾಧನೆಗಾಯೇ ಹಾತೂರೆಯಂ ತೊಡಗಿದನಂ. ವಿಜಾಪುರದ ಸುಲ್ತಾನನ ಸೇವೆ ತನಗೆ ಒಪ್ಪಿಗೆ ಇಲ್ಲವೆಂದು ಸೋಗಂ ಹಾಕಿದನಂ. ರಾವಂರಾಜನ ಸೇವೆಯೆಂ ತನ್ನ ಗುರಿ ಎಂಬಂತೆ ನಡೆದುಕೊಳ್ಳ ಹತ್ತಿದನಂ. ಹೆಚ್ಚು ವೇಳೆ ಅವನ ಹಿಂದೆ ಹಿಂದೆ ಅಲಿದಾಡಂತ್ತಿದ್ದನಂ. ರಾವಂರಾಜನಿಗೆ ಇದಂ ಬಹಳ ರಂಚಿಸಿತಂ. ಅವನನ್ನು ತನ್ನ ಅಂಗರಕ್ಷಕನನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಂಡನಂ. ತನ್ನ ವಿಶ್ವಾಸಕ್ಕೆ ಅವನಂ ತೀರ ಪಾತ್ರನೆಂದಂ ಬಗೆದನಂ. ತನ್ನ ಮಗನಂ ತನ್ನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರಂವನಲ್ಲ ಎಂದಂ ಅವನಿಗೆ ಆನಂದ ಅನಿಸತೊಡಗಿತಂ.

ನಾಲ್ವರು ಬಹುವಿನಿ ಸುಲ್ತಾನರು ಒಟ್ಟುಗೂಡಿ ವಿಜಯನಗರ ವಿನಾಶಕ್ಕೆಂದು ಕೊನೆಗೆ ಯೋಜಿಸಿದಾಗ ರಣಮಸ್ತಖಾನನಿಗೆ ತಾನು ಕಾಯಂತ್ತಿದ್ದ ಸುಸಂಧಿ ದೂರತಿಕಂ. ಅಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ವಿಜಯನಗರವು ಸುಲ್ತಾನರ ನಡವಿನ ವೈಮನಸ್ಸಿನ ಲಾಭ ಪಡೆದಿತ್ತು. ಒಬ್ಬನನ್ನು ಇನ್ನೊಬ್ಬನೊಡನೆ ಯುದ್ಧ ಮಾಡುವಂತೆ ಪ್ರೇರೇಪಿಸುತ್ತಲೇ ಇದ್ದಿತು. ಸುಲ್ತಾನರ ಸಂಯಂಕ್ತ ಹಾಗೂ ವಿಜಯನಗರ ಸೇನೆಗಳು ತಾಳಿಕೋಟೆಯಲ್ಲಿ ಯುದ್ಧಕ್ಕೆ ಕೂಡಿದವು. ಯುದ್ಧ ರಂಗದಲ್ಲಿ, ಅಂಗರಕ್ಷಕನೆಂದು ರಣಮಸ್ತಖಾನನು ರಾವಂರಾಜನ ಬಳಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಇರುತ್ತಿದ್ದನು. ಶತ್ರುಗಳ ಸೇನೆಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅವನು ರಾಜನಿಗೆ ತಪ್ಪುದಾರಿ ತೋರಿಸಿದನು. ತನ್ನ ಜನರನ್ನೆಲ್ಲ ದೂರ ಕಳಿಸುವಂತೆ ಮಾಡಿದನು. ವೈರಿಯ ಏರಿ ಬಂದಾಗ, ರಾಜನ ಸಮೀಪದಲ್ಲಿದ್ದ ಜನರನ್ನು ಹೊಡೆದು ಕೆಡೆದನು. ಅವರೆಲ್ಲ ಅವನಿಂದ ದೂರ ಹೋದರು. ಈ ಸುಪ್ರಸಂಗವನ್ನೇ ಕಾಯಂತ್ತಿದ್ದ ರಣಮಸ್ತಖಾನನು ರಾಜನ ತಲೆಯನ್ನು ಕೊಯ್ದನು. ಅದನ್ನು ಉಪವನದ ಬಳಿಯ ವಂಹಲಿಗೆ ಒಯ್ದನು. ಕತೆಯ ಅತ್ಯುನ್ನತ ಕಳಸವಿದು. ರಣಮಸ್ತಖಾನನು ತನ್ನ ದಂರಂಧ್ರೇಶವನ್ನು ಈಡೇರಿಸಿ ಕೊಂಡಿದ್ದನು. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿಯೆಂದರೆ, ರಾಮರಾಜನ ಶಿರಸ್ಸನ್ನು ಹಂಸೇನ ನಿಜಾಮಶಹ ಎಂಬವನು—ಅಹಮ್ಮದ ನಗರದವ—ತಲೆಯನ್ನು ಒರ್ಚಿಯ ತಂದಿಗೆ ಚಂಚ್ಚಿ ಎಲ್ಲರಿಗೂ ಕಾಣುವಂತೆ ಹಿಡಿದನು. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಈ ಸಂಗತಿಯನ್ನು ಬದಲಿಸಿಕೊಂಡಿರುವರು. ಇದಕ್ಕೆ ಕಾರಣ ಕಾದಂಬರಿಯ ಕಾವ್ಯೋದ್ದೇಶವನ್ನು ಈಡೇರಿ ಸುವದು.

ಅಪರಿಮಿತ ಅಭಿಮಾನ ಆನಂದ ಇವುಗಳೊಡನೆ ರಣಮಸ್ತಖಾನನು ತಲೆಯನ್ನು ತಬಕದಲ್ಲಿಟ್ಟು ಕೊಂಡು ತಾಯಿಯೆಂದರು ತಂದು ತೋರಿಸಿದನು. ತಾಯಿ ವೆಂಪರಜಾನ ಇದನ್ನು ಕಂಡು ಹರ್ಷಿಸಬಹುದೆಂದು ಅವನು ಎಣಿಸಿದ್ದನು. ಆದರೆ ಆಕೆ ತಲೆಯನ್ನು ಕಂಡು ಉದ್ಗಾರ ತೆಗೆದಳು—“ಅಯ್ಯೋ ಮಗನೇ, ನೀನು ತಂದೆಯನ್ನೇ ಕೊಂದೆಯಲ್ಲ!” ಆಕೆಯ ಹೃದಯದ ಅಂತರಾಳದಲ್ಲಿ, ಹಾಗೆ ನೋಡಿದರೆ, ರಾಮರಾಜನ ಬಗೆಗೆ ಪ್ರೀತಿ ಇದ್ದಿತು. ಆಕೆಗೆ ಸೇಡು ಬೇಕಿತ್ತು. ಆದರೆ ಪ್ರಣಯಿಯ ಪ್ರಾಣವಲ್ಲ. ಅತೀವ ದುಃಖ ದಿಂದ ಆಕೆ ಆ ತಲೆ ಎತ್ತಿಕೊಂಡಳು ಹಾಗೆ ಕಿರಿಯಲ್ಲಿ ಹಾರಿಬಿಟ್ಟಳು. ಈ ಪ್ರಕಾರ ಕೆಲ ವರ್ಷಗಳ ಹಿಂದೆ ಆಕೆ ತೆಗೆದ ಉದ್ಗಾರವು ಈಗ ಘಳಿಸಿತು. ಇಷ್ಟು ವರ್ಷ ಮಟ್ಟಿ ಮಾಯವಾದ ಧನಮಲ್ಲನು ಈಗ ಪುನಃ ಕಾಣಿಸಿಕೊಂಡನು—ಒಮ್ಮಿಂದೊಮ್ಮೆಲೆ. ಅವನೂ ಆಕೆಯನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ನೀರಲ್ಲಿ ಹಾರಿದನು. ಒಬ್ಬ ಹಿಂದೂಪಿನ ದಾಸಿ ಪುತ್ರ ತನ್ನ ಪತಿಯೆಂದು ಬಗೆದು ನೂರಜಪಾನಳು ಹೌದಾರಿದಳು. ಮಾತಾ ಪಿತೃ ಮರಣಕ್ಕೆ ಕಾರಣೇಭೂತನಾದವನೆಂದು ವಿಷಾದಿಸಿದಳು. ಇಂತಹ ಹೀನನನ್ನು ಆಕೆ ಹೇಗೆ ಮದುವೆ ಯಾದಾಳು? ಆಕೆಯೂ ಕಿರೆಯೆಡೆಗೆ ನುಗ್ಗಿದಳು. ಮೂರು ಸಲ ಪೌಹಾರಿಹೋದ ರಣಮಸ್ತಖಾನನು ಆಕೆಯನ್ನು ಹಿಂಬಾಲಿಸಿ ಕಿರೆಯಲ್ಲಿ ತಾನೂ ಹಾರಿದನು. ಜಲಸಮಾಧಿ ಯನ್ನು ಹೊಂದಿದನು. ಈ ಬಗೆಯಾಗಿ ಕತೆ ಆರಂಭವಾದ ಸ್ಥಳದಲ್ಲಿಯೇ ವಂಹಲಿಯ ಹೊಂದಿತು—ಉಪವನದ ವಂಹಲು, ಕಿರೆಯ ಬಳಿ!

ಈ ಕತೆಯನ್ನು ಇಷ್ಟೊಂದು ಪ್ರದೀರ್ಘವಾಗಿ ಹೇಳಬೇಕಾಯಿತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಅದರ ವಿಷಾದಾಂತ, ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯತೆ, ರೋಮಾಂಚಕತೆ—ಇವುಗಳು ನೇರವಾಗಿ ಅರ್ಥವಾಗುತ್ತಿರಲಿಲ್ಲ.

ಕತೆಯ ಹೃದಯಾಂತರಂಗದಲ್ಲಿ ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣಿನ ಪ್ರಣಯದ ತೊಡಕು ಉಂಟು. ಗಂಡ-ಹೆಂಡಿರು, ತಂದೆ ಮಗ, ತಾಯಿ ಮಗ—ಈ ಪ್ರಕಾರ ಒಗೆ ಒಗೆಯ ಪ್ರೇಮ ಸ್ವರೂಪಗಳು ಇಲ್ಲಿವೆ. ಕತೆಯ ತಿರುಗಣಿಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕ ನಾಲ್ವರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳಿಗೆ ಕೆರೆಯಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿ ಹೋಗುವರು. ಮಹರಜಾನನನ್ನು ಪ್ರೀತಿಸುವ ಕ್ರೂರ, ವಿರೂಪಿ, ಕರಾಳ ವ್ಯಕ್ತಿ ಘನಮಲ್ಲನು ಪ್ರೇಯಸಿಯನ್ನೇ ಹಿಂಬಾಲಿಸುವನು. ಅವನು ಪ್ರೇಮದ ಬಲೆಯಲ್ಲಿ ಸಿಕ್ಕು ಸಾಯುವನು. ಕೆರೆಯ ನೀರ ತಳದ ಬಳ್ಳಿಗಳ ತೊಡಕಿನಲ್ಲಿ ಅವ ಸಿಕ್ಕನೆಂದು ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಅವನನ್ನು ಸಂಸ್ಕೃತವಾಗಿ ಬಣ್ಣಿಸುವರು. ಅವನೆಂದರೆ ಪಾಶವೀ ದಾಗೂ ಅವಂಗಲ ಪ್ರೇಮದ ಕುರುಹು. ಅವನ ಮೂತು ತೀರ ಕಡಿವೆ. ಅವನದು ಅದಮ್ಯ ಕ್ರೌರ್ಯ, ಕೀಳು ಪ್ರೇಮ. ಆ ಕೆರೆಯಲ್ಲಿಯ ಬಳ್ಳಿಗಳೇ ಲೈಂಗಿಕತೆಯ ಹೆಗ್ಗುರುತುಗಳು! ಅವು ಗಂಡು ಹೆಣ್ಣುಗಳನ್ನು ತಮ್ಮಡೆಗೆ ಮೋಹಿಸಿ ಸೆಳೆದು ಕೊಳ್ಳುವವು. ಸಿಕ್ಕವರಿಗೆ ಕೊನೆಯೇ ಗತಿ!

ಈ ಕಾದಂಬರಿಯು ನಾಲ್ವರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಪ್ರಣಯ ವ್ಯವಹಾರದಲ್ಲಿ ಹಾಸು ಹೊಕ್ಕಾಗಿದೆ. ಐದನೆಯದೊಂದು ಕೂಡಿರುವುದು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಇದನ್ನು ಒಳಜಾಣ್ಮೆಯಿಂದ ಹೆಣೆದಿರುವರು. ಇತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯಂತೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹಲವಾರು ದೋಷಗಳಿಂಟು. ಆದರೆ ಒಟ್ಟು ಪರಿಣಾಮದ ಮಾನದಿಂದ ಇದು ಅತ್ಯುತ್ತಮ ಎಂದೇ ಹೇಳಬೇಕು. ಇದು ಅವರ ಕೊನೆಯ ಪೂರ್ಣ ಕಾದಂಬರಿ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೃತಿಗಳಲ್ಲಿಯೇ ಇದರ ಸ್ಥಾನ ಹಿರಿದು. ಕಾದಂಬರಿಕಾರರ ಕಲಾತ್ಮಕ ನಿರೂಪಣಾ ಶಕ್ತಿ, ಸೃಜನಶೀಲತೆ ಇಲ್ಲಿ ಯಥಾಯೋಗ್ಯವಾಗಿ ನಮಗೆ ವಂದದಟ್ಟಾಗುವವು. ರಾಮರಾಜನೊಬ್ಬನ ಇಲ್ಲಿಯ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವ್ಯಕ್ತಿ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಘಟನೆ ಕೂಡ ಒಂದೆ. ತಾಳೀಕೋಟೆ ಕಾಳಗ. ಕತೆಯ ಜಾಳಿಗೆ ತೀರ ತೆಳು. ಇಷ್ಟೆ ಆಧಾರಗಳ ಮೇಲಿಂದ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರು ಮಾನವೀಯ ಭಾವನೆಗಳ ವೈಭವಯಂತ್ರ ಕಲಾಕೃತಿಯನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿರುವರು. ಗಂಡದೋಷಗಳೂ ಕೂಡ ಕಾಣಬರುವವು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕೇವಲ ಕವಿಯಲ್ಲ. ಆದರೆ ಈ ಕಾದಂಬರಿ ಕಾವ್ಯಮಯ ಆಗಿದೆ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕಲ್ಪನಾತ್ಮಕ ಇಲ್ಲವೆ ಸ್ವಕಪೋಲ ಕಲ್ಪಿತ ಘಟನೆ, ವ್ಯಕ್ತಿಗಳನ್ನು ನಿರ್ಮಿಸಿದಾಗ ಅವರ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಮನಮೋಹಕವಾಗುವವೆಂದು ನಮಗೆ ನಿದರ್ಶನಕ್ಕೆ ಬರಲು ಸಾಕು. ಅಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಸಾಕಷ್ಟು. ಅಂತೇ ಅವರು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳನ್ನು, ಪಾತ್ರಗಳನ್ನು ಸ್ವತಃ ಸೃಜಿಸಿದರು. ಅವು ಓದುಗನ ಮೇಲೆ ಆಳ ಪ್ರಭಾವ ಬೀರಿದವು. ಒಮ್ಮೊಮ್ಮೆ ಇದರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥ ಚಿತ್ರಣಕ್ಕೆ ಕುಂದು ಬಂದಿತು. ಆದರೇನು? ಸಂದೈವದಿಂದ 'ವಜ್ರಾಘಾತ' ಕಾದಂಬರಿಯಲ್ಲಿ ಅಂತಹ ಪ್ರಸಂಗವಿಲ್ಲ. ಶಿವಾಜಿಯ ಬಗೆಗಿನ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಆ ದೌರ್ಬಲ್ಯ ಕಾಣದು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು

ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿಗಳ ಬಗೆಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ವಹಿಸಿದರೂ ಕಲಾತ್ಮಕತೆಯ ಮಾನದಿಂದ ನ್ಯಾಯವೇ ಎನಿಸಿದೆ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರನ್ನು ಬಹುಶಃ ಸರ್ ವಾಲ್ಟರ್ ಸ್ಕಾಟ್‌ನ ಜೊತೆಗೆ ಹೋಲಿಸುವುದು ಸರಿಕಾಣಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಆದರೆ ಅವರು ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕೃತಿ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ವೇಗವಾಗಿ ಮೊದಲಿನವರು. ವಂರಾಲಿಯಲ್ಲಿ ಬರೆದ ವಂದಿನ ಲೇಖಕರ ಮೇಲೂ ಅವರ ಪ್ರಭಾವ ಬೇಕಾದಷ್ಟು ಆಯಿತು. ಅಂತೇ ಅವರೇ ಉಸಂರಂವ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ನಾವು ಗಮನಿಸುವುದು ಸಮಂಜಸ. 'ವಜ್ರಾಘಾತ' ಕಾದಂಬರಿಯ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಉದ್ಗಾರ ತೆಗೆದಿರುವರು— "ಸಮಕಾಲೀನ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿಯ ಸಾರ ಸರ್ವಸ್ವ ಎಂದರೆ ವಾಸ್ತವತೆಯ ಆಭಾಸ. ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಯ ಜೀವಾಳ ಎಂದರೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ವಾಸ್ತವತೆ ಮತ್ತು ಆಭಾಸ ಅಥವಾ ಇತಿಹಾಸ ಹಾಗೂ ಕಟ್ಟುಕತೆ. ಈ ಎರಡು ಅಂಶಗಳು ಯಾವ ಯಾವ ಪ್ರಮಾಣದಲ್ಲಿ ಕೂಡಿಕೊಂಡರೆ ಯಂತ್ರ ಎನಿಸಿತು ಎಂಬ ನಿರ್ಣಯ ಕಲಾಜೀವಿಯದು. ಅಪನ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳೇ ಅದಕ್ಕೆ ಮೂಲ". ಹರಿಭಾವು ಅವರು ತಮ್ಮ ಅತ್ಯಂತ ಕೃತಿಯಲ್ಲಿ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಸಂಗತಿಗಳನ್ನು ಬಳಸಿ, ಕೆಲವೊಂದು ಕಲ್ಪಿಸಿ, ಕಟ್ಟುಕತೆ ಉಪಯೋಗಿಸಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಪರಿಣಾಮ ಹೆಚ್ಚಿಸಿರುವ ರೆಂಬಲ್ಲಿ ತಿಲಮಾತ್ರದ ಸಂದೇಹವಿಲ್ಲ. ಅವರು ಕಥಾರೂಪದಲ್ಲಿ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಬರೆಯಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಕಲಾಕೃತಿಯ ನಿರ್ಮಿತಿಗೆ ಇತಿಹಾಸವನ್ನು ಬಳಸಿಕೊಂಡರು. ಹೀಗೆ ಅವರು ಆ ಕಾಲದ ಐತಿಹಾಸವನ್ನು, ವಾತಾವರಣದ ಮೋಹಕತೆಯನ್ನು ಪುನರಾಚಿಸಿ ತೋರಿಸಿದರು. ಇದರಿಂದ ಇತಿಹಾಸಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ದೊರೆಯದೆ ಕಲಾಕಲ್ಪಕತೆಗೆ ದೊರೆಯಿತೆಂಬುದು ಮನನೀಯ ಸಂಗತಿ. ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅವರ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಕಾದಂಬರಿಗಳು ಐತಿಹಾಸಿಕ ದಾಖಲೆಗಳಾಗದೆ ಐತಿಹಾಸಿಕ ಅದ್ಭುತವನ್ನು ಕೃತಿಗಳಾದವು; ಕಲಾಭಿಜ್ಞತೆಯನ್ನು ಮನಸೋಕ್ತ ಮೃಗೂಡಿಸಿಕೊಂಡವು!

ಇತರ ಬರಹಗಳು ಹಾಗೂ ಉಪಸಂಹಾರ

ಇಷ್ಟತ್ತೊಂದು ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನೂ ಹಾಗೂ ಒಂದು ಕಿರಂ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನೂ ತಮ್ಮ ಮೂವತ್ತು ನಾಲ್ಕು ವರ್ಷಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಯ ಜೀವನಕ್ರಮದಲ್ಲಿ ಬರೆದುದಲ್ಲದೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಬೇರೆ ಬಗೆಯ ಹೆಚ್ಚಿನ ಬರಹಗಳನ್ನೂ ಒದವಿಸಿರುವರು. ಆವೆಲ್ಲ ವಿವಿಧ ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ಬರವವು. ಅನೇಕ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವರು ಭಾಷಣಗಳನ್ನೂ ಕೂಡ ಮಾಡಿದರು. ಇಂತಹ ಬರಹಗಳನ್ನೂ ಹಾಗೂ ಪ್ರಕಟಿತ ಭಾಷಣಗಳನ್ನೂ ಒಟ್ಟು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದಲ್ಲಿ ಸಂಮಾರಂ ಎರಡು ಸಾವಿರ ಪುಟಗಳಷ್ಟು ವಿಷಯ ಆದೀತು.

ಹ್ಯಾಮ್ಲೆಟ್ ನಾಟಕದ, ಶ್ರೀ ಅಗರಕರರ ಮರಾಠಿ ಅನುವಾದದ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನೂ ಕುರಿತು, ಈ ಮೊದಲೆ ನಿವೇದಿಸಲಾಗಿದೆ. ತಮ್ಮ ಗೆಳೆಯರು, ಗುರುಗಳು ಆದ ಶ್ರೀ ಗೋವಿಂದರಾವ ಕಾನಿಟಕರರ ಹ್ಯಾಮ್ಲೆಟ್ ನಾಟಕದ ಅನುವಾದದ ರಸವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನೂ ಒದವಿಸಿ ಪೂರೈಸಿದರು. ಕಾನಿಟಕರರ ಅನುವಾದದಲ್ಲಿಯ ಹಲವಾರು ದೋಷಗಳನ್ನು ಅವರು ಎತ್ತಿ ತೋರಿಸಿರುವರು. ಆದರೆ ಅವರು ಬರೆದ ಅಗರಕರರ ಅನುವಾದದ ವಿಮರ್ಶೆ ತೀಕ್ಷ್ಣ ಇರುವುದು. ಅನುವಾದದ ಅಚ್ಚುಕಟ್ಟುತನ, ಭಾಷೆಯ ಔಚಿತ್ಯಯಂತ ಪ್ರಯೋಗ ಇವುಗಳ ಬಗೆಗೆ ಅದು ಇರುವುದು. ಕೊನೆಗೆ ಅವರು ಭಾಷಾಂತರಕಾರರ ಮಾರ್ಗದರ್ಶನಕ್ಕೆಂದು ಹಲವಾರು ನಿಯಂಪಗಳನ್ನು ಹೇಳಿರುವರು. ಆದರಿಂದ ಅನುವಾದಕರಿಗೆ ಸೌಕರ್ಯ ಉಂಟಾಗುವುದು. ಈ ಸೂಚನೆಗಳೆಲ್ಲ ಒಹಳ ಸಮಂಜಸವಾಗಿವೆ. ಅವರು ಬರೆದ ಇನ್ನೊಂದು ವಿಮರ್ಶೆ ಎಂದರೆ, 'ರೋಮಿಯೊ ಹಾಗೂ ಜ್ಯೂಲಿಯೆಂಟ್' ನಾಟಕದ ಬಗೆಗೆ. ಹ್ಯಾಮ್ಲೆಟ್ ನಾಟಕದ ವಿಮರ್ಶೆಗಿಂತ ಮಂಜಿನದು ಇದು. ಇಲ್ಲಿ ಕೂಡ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ನಾಟಕಗಳನ್ನೂ ಎಷ್ಟು ನಿಕಟವಾಗಿ ಅಭ್ಯಾಸ ಮಾಡಿದ್ದರೆಂಬುದು ಸಂವಿಧಿತವಾಗುವುದು. ಡಾ. ಸ್ಯಾಮ್ಸನ್ ಯೆಲ್ ಜಾನ್ಸನ್, ಆಲಿವ್ವರ್ ಗೋಲ್ಡ್ಸ್ಮಿಥ್ ಇಂತಹ ಮಹಾನ್ ಲೇಖಕರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳನ್ನೂ ವಿರೋಧಿಸಿ ಬರೆಯುವ ಎದೆಗಾರಿಕೆ ಮನನೀಯ ಆಗಿದೆ ಎಂದೂ ಇಲ್ಲಿ ಅರುಹದೆ ವಿಧಿ ಇಲ್ಲ. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ದಿಟ್ಟತನ, ಆತ್ಮ ವಿಶ್ವಾಸ ಗಣನೀಯ ಆಗಿವೆ. ಆಗ ಅವರಿಗೆ ಕೇವಲ ಹತ್ತೊಂಬತ್ತು ವರ್ಷ !

1912ರಲ್ಲಿ ಅವರು ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ಬಗೆಗೆ ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಮೂರೂ ವಿಭಾಗಗಳಾಗಿ ಬರೆದರು: 1. ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರ್ ಹಾಗೂ ಅವನ ಕೃತಿಗಳು, 2. ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ಕಾವ್ಯ ಕೃತಿಗಳು, 3. ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ಆತ್ಮ ಚರಿತೆಯ ಕವನಗಳು. ಈ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಶೀರ್ಷಿಕೆಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಎರಡೆರಡು ಲೇಖನಗಳನ್ನೂ ಬರೆದರು. ಆದರೆ ದುರ್ದೈವದಿಂದ ಅವು ಅಪೂರ್ಣವಾಗಿವೆ. ಎಲ್ಲ ಲೇಖನಗಳು ಪೂರ್ತಿಗೊಂಡಿದ್ದರೆ ನಮಗೆ ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ಬಗೆಗೆ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಬಹು ವ್ಯಾಪಕ ಸಾಹಿತ್ಯ ದೊರೆಯುತ್ತಿತ್ತು. ಜೀವನದಂದುಕ್ಕೂ

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಮಾಡಿದ ಆಭ್ಯಾಸದ ಪ್ರಜ್ಞೆಯೂ ಉಂಟಾಗುತ್ತಿತ್ತು. ಮರಾಠಿ ವಿಮರ್ಶಾ ರಂಗದಲ್ಲಿ ನವೀನ ಮಾರ್ಗವೇ ಉದಿಸುತ್ತಿತ್ತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇಂದಿಗೂ ಅಂತಹ ಬಹುವ್ಯಾಪಕವಾದ ಅಧ್ಯಯನದ ಧರ್ತಿ ಇಲ್ಲ. ಯಾವ ಆಂಗ್ಲ ಪ್ರತಿಭಾನ್ವಿತ ಸಾಹಿತಿ ಯೆಂಬ ಒಗೆಗೂ ಇಂಥ ಲೇಖನಗಳು ನಮಗೆ ಓದಲು ದೊರೆಯುವು. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರಿಗೆ ಎಂದಿನಿಂದಲೂ ಹತ್ತಾರು ಕೆಲಸಗಳಂಥ ಏಕಕಾಲಕ್ಕೆ ಮಾಡುವ ಚಟವಿತ್ತು. ಅಂತೇ ಶ್ರೀಯಂತರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಂತೆ ಈ ಲೇಖನಗಳ ಗತಿ ಕೂಡ ಆಯಿತು. ಮಾಡುವದೇನು ?

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿದ ದಶಕದಲ್ಲಿ ಆರು ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಅನುವಾದಿಸಿದರು. ಮೂರು ಮೂಲಿಯರ್ ನಾಟಕಗಳ ಮೂಲ ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಯಿಂದ. ಅದೇ ಆಗ ಅವರು ಆ ಭಾಷೆಯನ್ನು ಅಭ್ಯಸಿಸುತ್ತಿದ್ದರು. ಆ ಕೃತಿಗಳು ಯಾವುವೆಂದರೆ 'La Marriage Force' (1887), 'Le Tartuff' (1888-89), ಹಾಗೂ 'Le Medicin Malgre Lui' (1890). ಆ ಅನುವಾದಗಳಂಥ ಬಹಳ ಚೆನ್ನಾಗಿರುವವು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಕೊನೆಯ ಕೃತಿ ಆತ್ಮಂತ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಅವರು ಕಾಂಗ್ರೆಸ್ಸಿನ 'ದಿ ಮೋರ್ನಿಂಗ್ ಬ್ಯೂಡ್', ವ್ಹಿಕ್ಲರ್ ಹ್ಯಾಗೆ ಅವರ 'ಹರ್ನಾನ್' ಹಾಗೂ ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ 'ಮೆರ್ಯುರ್ ಫಾರ್ ಮೆರ್ಯುರ್'—ಇವುಗಳನ್ನು ಕೂಡ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿದ್ದರು. ಅವರು ಫ್ರೆಂಚ್ ಭಾಷೆಯಿಂದ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಅನುವಾದಿಸಿದುದು ಬಹಳ ವಂಹತ್ವದ್ದು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಇಲ್ಲಿಯವರೆಗೆ ಯಾರೂ ಮೂಲ ಫ್ರೆಂಚ್ ದಿಂದ ಭಾಷಾಂತರಿಸಿರಲಿಲ್ಲ. ಆ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ವಿನೋದಾಂತ ನಾಟಕಗಳೇ ಇರಲಿಲ್ಲ. ಮೂಲಿಯರನ ನಾಟಕಗಳ ಅನುವಾದಗಳಂಥ ಈ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಒಳ್ಳೆ ಇಂಥ ದೃಷ್ಟಾಂತಗಳಾಗುತ್ತಿದ್ದವು. ಆದರೆ ದರ್ಬಾರದಿಂದ ಮುಂದೆ ಅನುವಾದಗಳೇ ಬರಲಿಲ್ಲ. ಉಳಿದ ಮೂರು ನಾಟಕಗಳ ಭಾಷಾಂತರದಲ್ಲಿ ಮೂಲದ ಸ್ವಾರಸ್ಯವು ಹೊರಹೊಮ್ಮಿಲ್ಲ. ಹಾಗೆ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯಂತೆ ಭಾಷೆ ರಸವತ್ತಾಗಿಲ್ಲ. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ಒಳ್ಳೆ ಅಭ್ಯಾಸಿ. ಆದುದರಿಂದ ಅವರು ಅವನ ದೊಡ್ಡ ದೊಡ್ಡ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ಒಟ್ಟುಕೊಟ್ಟು 'ಮೆರ್ಯುರ್ ಫಾರ್ ಮೆರ್ಯುರ್' ಅನುವಾದಿಸಿದುದು ಸೋಜಿಗದ ಸಂಗತಿಯೆ ಸೈ ! 'ರೋಮಿಯೋ ಹಾಗೂ ಜ್ಯೂಲಿಯೆಟ್' ನಾಟಕದ ಅನುವಾದ ಕುರಿತು ಅವರು ಮಾಡಿದ ವಿಮರ್ಶೆಯನ್ನೇ ಅವರ ಕೃತಿಗಳ ಒಗೆಗೂ ಹೇಳಬೇಕಾದುದು ವಿಷಾದನೀಯ.

ಈ ಅನುವಾದಗಳಲ್ಲದೆ ಅವರು ಎರಡು ಮೂಲ ನಾಟಕಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವರು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ—'ಸಂತ ಸಖೋಬಾಯಿ' ಹಾಗೂ 'ಸತಿ ಪಿಂಗಳಾ'. ಇವೆರಡರ ವಸ್ತು ಸಂವಿಖ್ಯಾತವಾಗಿವೆ. ಇವೆರಡರಲ್ಲಿಯೂ 'ಸಂತ ಸಖೋ' ರಂಗದ ವೇಲೆ ಯಶಸ್ವಿ ಪ್ರಯೋಗವಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿತು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ನಾಟಕ ರಚನೆಯಲ್ಲಿ ಅಷ್ಟೊಂದು ಪಳಗಿದ ಕೈ ಅವರಲ್ಲ ಎಂದೂ ಹೇಳಬೇಕಾಗುವದು. ಅವರ ಪ್ರತಿಭೆ ಆ ಕಲೆಗೆ ಅಳವಡಲಿಲ್ಲ.

ಅವರ ಕೆಲವು ಸಂಕೀರ್ಣ ಬರಹಗಳು ನಾಲ್ಕು ಹೆಬ್ಬೊತ್ತಿಗೆಗಳಾಗಿ 'ಸ್ವುಟಿ ಗೋಪ್ತಿ' ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯೊಡನೆ ಪ್ರಕಟವಾಗಿವೆ. ಈ ತಲೆಬರಹದಿಂದ ಇವೆಲ್ಲ ಬರಹಗಳು ಕಥೆಗಳ ನಾಲ್ಕು ಬೃಹತ್ ಗ್ರಂಥಗಳೆಂದೂ ಸಂಶಯ ಬರಬಹುದು. ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಇಲ್ಲಿ ಇರುವವು ಕೇವಲ ಇಪ್ಪತ್ತೇ ಕತೆಗಳು. ಉಳಿದ ಬರಹಗಳಲ್ಲಿ ಬೇರೆ ಬೇರೆ ವಿಷಯಗಳಿರುವವು. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ, ಹನ್ನೆರಡು ಚರಿತ್ರೆಗಳು, (ಕೆಲವು ಅನುವಾದಿತ) ಹಾಗೂ ಇಪ್ಪತ್ತೊಂದು ಓಲೆಗಳು.

ಒಟ್ಟಿನಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಮೂವತ್ತಕ್ಕಿಂತ ಹೆಚ್ಚು ನೀಳ್ಕತೆಗಳನ್ನು ಬರೆದಿರುವರು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಹಾರಾಷ್ಟ್ರದಲ್ಲಿ ಬಿದ್ದ ಬರಗಾಲ ಕುರಿತು ಇರುವುದು. ಅದು ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ 'ರಾವಂಜಿ' ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧವಾಗಿರುವುದು. ಅದು ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಫಿಶರ್ ಹಾಗೂ ಅನಿವಿನ್ರಿಂದ ಪ್ರಕಟವಾಯಿತು. ಇಂಗ್ಲೆಂಡಿನಲ್ಲಿ ಅದನ್ನು ಬಹು ಜನರು ಓದಿದರು. ಅನಂತರ ಅದರ ಮೂರಾಟಕ್ಕೆ ಒಪ್ಪಿಸಿ ಡಾಕ್ಟರಾ ಯಿತು. ಯಾಕೆಂದರೆ ಭಾರತದಲ್ಲಿಯೇ ಬ್ರಿಟಿಶ್ ಆಡಳಿತದ ಬಗ್ಗೆ ಆಂಗ್ಲ ಓದುಗರ ಮೇಲೆ ದುಷ್ಪರಿಣಾಮ ಆಗಬಹುದೆಂಬ ಭಯವಿತ್ತು. ಅವರವು ಸುಮಾರು ಆಯ್ದಾರು ಸಣ್ಣ ಕತೆಗಳು ತಾಂತ್ರಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ, ವಂದೆ ಬಂದ ಸಣ್ಣ ಕತೆಯ ಸ್ವರೂಪದೊಡನೆ ಹೋಲಿಸಿ ನೋಡಲೂ ತಕ್ಕದಾಗಿವೆ. ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅವುಗಳನ್ನು ಒರೆಗೆ ಹಚ್ಚಬಹುದು. ಇದರಿಂದ ನಮಗೆ ಕಂಡುಬರುವದೇನೆಂದರೆ, ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕೇವಲ ಆಧುನಿಕ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಆದ್ಯ ಪ್ರವರ್ತಕರಲ್ಲದೆ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಸಣ್ಣ ಕತೆಗಳನ್ನು ಬರೆದರೆಂಬುದೂ ಸತ್ಯ ಸಂಗತಿ. ಯಾವ ಬರಹವೂ ಈ ಮಾದರಿಯಾಗಿ ಓದಬಂದಿರಲಿಲ್ಲ. ಚಿಕ್ಕ ಸ್ವರೂಪದಲ್ಲಿ ಹಲವೊಂದು ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಕಲಾತ್ಮಕವಾಗಿ ರೂಪಿಸಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ ಎಂದು ಹರಿಭಾವು ಅವರೇ ಮೊದಲು ಕಂಡುಹಿಡಿದರೆನ್ನಬೇಕು. ನವೀನ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸ್ವರೂಪ ಒಂದನ್ನು ತಾವು ಕಂಡುಹಿಡಿಯಬಹುದೆಂದೂ ಅವರಿಗೆ ಹೊಳಿದಿರಲೇ ಇಲ್ಲ!

ಅವರ ಬರಹದ ಜೀವನಕ್ರಮದ ಎರಡನೆಯ ದಶಕದಲ್ಲಿ, 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?', 'ನಾನು' ಕಾದಂಬರಿಗಳ ರಚನೆ ನಡೆದಿರುವಾಗ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಓಲೆಗಳ ಎರಡು ಸಂಕಲನಗಳನ್ನು ಹೊರತಂದರು. ಒಂದು ತಾಯಿಯ ಮಗಳಿಗೆ ಬರೆದ ಓಲೆಗಳ ಗುಚ್ಚ—'ಸಂಗುಣಾ ಬಾಯಚಿ ಮಂಲೀಸ ಪತ್ರೇನ್'. ಇನ್ನೊಂದು ತಂದೆ ಮಗನನ್ನು ಸಂಬೋಧಿಸಿ ಬರೆದುದು—'ಗೋವಿಂದರಾವಾಚಿ ಮೂಲಾಸ್ ಪತ್ರೇನ್'. ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿ—'ಗಣಪತರಾವ' ಹಾಗೂ 'ಆದರೆ ಲಕ್ಷಿಸುವರಾರು?'—ಕುಟುಂಬದಲ್ಲಿಯೇ ಹಿರಿಯರು ತರಣ ಭಾರ್ಯೆಯರಿಗೆ ತೋರಿಸುವ ವಿರೋಧ ವಿಷಯ ಇದ್ದಿತು. ತಮ್ಮ ಗಂಡದಿರು ಅಭ್ಯಾಸ ಹೇಳುವಾಗ ಈ ತರಣಿಯರಿಗೆ ಉಂಟಾಗುವ ತೊಂದರೆಗಳ ಮಾತು ಇದ್ದಿತು. ತಾಯಿಯ ಮಗಳಿಗೆ ಬರೆದ ಓಲೆಗಳಲ್ಲಿ ಆತನ, ವಿರೋಧ ಕಂಗಿದುದು ಕಂಡುಬರುವುದು. ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆತ್ಮಿಯರ ಬಗೆಗೆ ಅವರ ತಕರಾರು ಕಡಿಮೆ ಆಗಿರುವುದು. ಸಗಂಭಾಯಿ ತನ್ನ ಮಗಳಿಗೆ ಆರಂಭವದೇನೆಂದರೆ,

ಅತ್ತೆಯಂರಲ್ಲ ಸೋಸೆಯಂದಿರ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಕಠೋರವಿರವದಿಲ್ಲ. ಕಲಿಯುವ ಕಿರು ಹಂಚುಗಿಯರಿಗೆ ಆತಂಕವಿಲ್ಲ ಎಂಬ ವಾದ ಆಕೆಯದು. ಈ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ವನೆಯಲ್ಲಿ ಹಿರಿಯರಿಗೆ ಅಪವಾದ ಕೊಡು ಕಾರಣವಿಲ್ಲ ಎಂದು ಉಸುರಿರುವಳು. ಗೋವಿಂದ ರಾಯನ ಪತ್ರಗಳಲ್ಲಿಯ ವಿಷಯ ಎಂದರೆ, ತರಣರೂ ಹಿರಿಯರ ಅಮೌಲ್ಯ ಲೋಕಾನು ಭವದಿಂದ ಲಾಭ ಹೊಂದಬೇಕು ಎಂಬುದು. ತಾಳ್ಮೆಗೆಡುವಲ್ಲಿ ತಪ್ಪು ವಿಲ್ಲ.

ಈ ಓಲೆಗಳಿಂದ ನಮಗೆ ತಿಳಿದುಬರುವ ಸಂಗತಿ ಎಂದರೆ, ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಸ್ವತಃ ಸಮಾಜ ಸುಧಾರಕರಿಂದಲೂ ಮಧ್ಯವು ತರಗತಿಯವರಿದ್ದರು ಎಂಬುದು. ಕೇವಲ ಸಾಮಾಜಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳಿಗಿಂತ ಬೇರೆ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳಿದ್ದುದೂ ಅವರಿಗೆ ಗೊತ್ತಿತ್ತೆಂಬುದು ಮಹತ್ವದ್ದು. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆ ರಾಜಕೀಯ, ಆರ್ಥಿಕ, ಔದ್ಯಮಿಕ ಮುಂತಾದವುಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಅವರ ಸಜೀವ ಪ್ರಜ್ಞೆ, ಮುಖ್ಯತಃ ಅವರು ಶಿಕ್ಷಣವೇತ್ತರಾಗಿದ್ದರು. ತೀರ ವ್ಯಾಪಕಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಸಮಾಜಸುಧಾರಕರೆನಿಸಿದ್ದರು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಸಂಮಾರು ಹತ್ತು ಹನ್ನೆರಡು ಚಿಕ್ಕ ಚಿಕ್ಕ ಚರಿತ್ರೆಗಳನ್ನು ರಚಿಸಿರುವರು. ಅವು ಹೆಣ್ಣು ಮಕ್ಕಳವು, ಗಂಡಸರವು. ಅವರಲ್ಲಿ ತಮ್ಮ ತಮ್ಮ ಕ್ಷೇತ್ರ ಗಳಲ್ಲಿ ಮಿಗಿಲೆನಿಸಿದ ವ್ಯಾಪಾರಿಯರು. ಕೆಲವು ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಿಂದ ಅನುವಾದಿಸಲಾದವು. ಇಷ್ಟಲ್ಲದೆ ಅವರು ಅನೇಕ ಉಪದೇಶಪರ ಹಾಗೂ ಜ್ಞಾನಾರ್ಜನಾ ಧ್ಯೇಯದ ಲೇಖನ ಗಳನ್ನು ಅನೇಕ ವಿಷಯಗಳ ಬಗ್ಗೆ ಬರೆದಿರುವರು.

ಕಾದಂಬರಿಕಾರ, ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾರ್ಯಕರ್ತ ಎಂಬ ದೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಶ್ರೀಯಂತ್ರರ ಕೀರ್ತಿ ಬೆಳಗುತ್ತಿರಲೂ ಅನೇಕ ಮಹತ್ವದ ಸಂದರ್ಭಗಳಲ್ಲಿ ಅವರಿಗೆ ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಭಾಷಣ ಗಳಿಗಾಗಿ ಕರೆಗಳು ಬಂದವು. ಅವೆಲ್ಲ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಸಂಬಂಧಪಟ್ಟವು. ಇದರಿಂದ ಅವರ ತೀರ ಪ್ರೀತಿಯ ವಿಷಯ ಸಾಹಿತ್ಯೋಪಾಸನೆ ಎಂದೂ ವಿದಿತವಾಗು ವದು. ಅವುಗಳಲ್ಲಿ ಎರಡು ವಿಷಯಗಳೆಂದರೆ—'ಲಲಿತ ವಾಚ್ಛಿಯದ ತಾತ್ವಿಕತೆ' ಹಾಗೂ 'ಲಲಿತ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ವಾಸ್ತವತೆ'. ಈ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳನ್ನವರು ಪ್ರಣೆಯ 'ಗೆಳೆಯರ ಉದಾರ ಸಂಸ್ಥೆ'ಯ ಪರವಾಗಿ ಆಂಗ್ಲ ಭಾಷೆಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದರು. ಮೂರನೆಯದು ಎಂದರೆ ಕಾದಂಬರಿಯ ಬಗೆಗೆ ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ. ಅದು ಮುಂಬಯಿಯ ಶರದ್ವತು ಉಪನ್ಯಾಸ ಮಾಲಿಕೆಯಲ್ಲಿ ನಡೆಯಿತು. ಅದೂ ಓದಲು ದೊರೆಯದು. ಈ ಉಪನ್ಯಾಸ ದಲ್ಲಿ ಅವರು ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ನಾಲ್ಕು ವಿಭಾಗಗಳಲ್ಲಿ ವಿಂಗಡಿಸಿದರು. ಹೇಗೆಂದರೆ— 'ಆದರ್ಶಪರ', 'ಅದ್ಭುತ ರಮ್ಯ', 'ಸಂವೇದನಶೀಲ' ಹಾಗೂ ವಾಸ್ತವ. ಈ ವಿಂಗಡಣೆ ಯನ್ನು ಅವರು ಇತರ ಹಲವು ಸನ್ನಿವೇಶಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅರುಹಿರುವರು.

ಮರಾಠಿಯಲ್ಲಿ ಅವರು ಕೊಟ್ಟ ಮೂರು ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು ಉಪಲಬ್ಧವಿದ್ದು, ಅವುಗಳ ವಿಷಯವಾಗಿ ವಿಸ್ತೃತವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಸಾಧ್ಯವಿದೆ. 1903ರಲ್ಲಿ ಅವರು ಠಾಣಾದ ಮರಾಠಿ ಗ್ರಂಥ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವದಂದು ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ

ಭಾಷಣ ಒಂದನ್ನು ಮಾಡಿದರು. ಉಪನ್ಯಾಸದ ವಿಷಯ, 'ವಂರಾರಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಅಭ್ಯಾಸ' ಎಂದು ಇದ್ದಿತು. ತಮ್ಮ ಭಾಷಣ ಪೂರೈಸಿದಾಗ ಅವರು 'ವಾಕ್' (ಮಾತು ಇಲ್ಲವೆ ಶಬ್ದ) ಎಂಬುದರ ಅರ್ಥವನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿದರು. ಅನಂತರ ಸಾಹಿತ್ಯದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ಚರ್ಚಿಸಿದರು. ಲಾರ್ಡ್ ಮಾರ್ಲೆ ಹಾಗೂ ಸೇಂಟ್ ಬ್ಯೂವ್ಹಾ ಇವರನ್ನು ಆಧರಿಸಿದರು. ವಂರಾರಿ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಸಿಂಹಾವಲೋಕನವನ್ನು ಗೈದರು. ಕೊನೆಗೆ ಸಮಾಜದ ಸಾಂಸ್ಕೃತಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿ ಗ್ರಂಥಾಲಯಗಳ ಮಹತ್ವವನ್ನು ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಯುತವಾಗಿ ವಿವರಿಸಿದರು.

ಅವರ ಅತಿ ವಿಖ್ಯಾತವಾದ ಹಾಗೂ ಇಂದಿಗೂ ವಾದಗ್ರಸ್ತವಾದ ಉಪನ್ಯಾಸ ವೆಂದರೆ 1911ರಲ್ಲಿ ಪುನಃಬಯಲಾದ ವಂರಾರಿ ಗ್ರಂಥ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದ ವಾರ್ಷಿಕೋತ್ಸವ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಪುನಃಬಯಲಿನಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದುದು. ಆ ಉಪನ್ಯಾಸದ ಶೀರ್ಷಿಕೆ ಎಂದರೆ, 'ವಿದಗ್ಧ ವಾಚ್ಯಯಂ'. ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾಗಿ ವಿದಗ್ಧ ವಾಚ್ಯಯಂ ಎಂದರೇನು? ಎಂಬುದರ ಅರ್ಥವನ್ನು ಅವರು ವಿವರಿಸಿದರು. ಅವರು ದಿಕ್ವಿನ್ಯಯ ಸರಣಿಯನ್ನು ಅನುಸರಿಸಿದರೂ ಅವನ ಹೆಸರನ್ನು ಹೇಳಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಮೊಟ್ಟಮೊದಲನೆಯ ಸಾಹಿತ್ಯ ವನ್ನು ಎರಡು ಬಗೆಯಾಗಿ ವರ್ಗೀಕರಿಸಿದರು—ಒಂದನೆಯದು 'ವೈಜ್ಞಾನಿಕ ಸಾಹಿತ್ಯ' ಅಥವಾ 'ಜ್ಞಾನ ವಾಚ್ಯಯಂ'. ಅಲ್ಲಿ ಸತ್ಯ ಇಲ್ಲವೆ ವಾಸ್ತವತೆಗೆ ಪ್ರಾಧಾನ್ಯ ಉಂಟು. ಅದನ್ನು ವಿವರಿಸುವ ಸರಣಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಇರಬಹುದು ಇರಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೇನೂ ಮಹತ್ವ ವಿರದು. ಇನ್ನೊಂದರಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ರೀತಿ ಕಲಾತ್ಮಕ ಇರಬೇಕು. ಈ ಪ್ರಸಂಗದಲ್ಲಿ ಓದುಗನನ್ನು ಸತ್ಯದಡೆಗೆ ಕರೆದೊಯ್ಯುವುದು ಕೊನೆಯ ಗುರಿ. ಆದರೆ ಇದನ್ನು ಅಕರ್ಷಕವಾದ, ಸೋಗಸಾದ, ಮೋಹಕವಾದ ರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸಾಧಿಸಬೇಕು. ಇದು ದಿಕ್ವಿನ್ಯಯ ಸತ್ಯಯುತ ಸಾಹಿತ್ಯ. ಆದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕೇವಲ ವಾಚ್ಯಯವನ್ನು ಸುನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ಉದಾಹರಿಸುವರು. ಅಲ್ಲಿ ಪ್ರಪಂಚ ಉದ್ದೇಶ, ಸೌಂದರ್ಯ, ನಿರೂಪಣೆಯ ಸೋಗಸು ಇರುವುದು. ಅದು 'ಕಲಾತ್ಮಕ ಸಾಹಿತ್ಯ'. ಈ ಕೊನೆಯದು, ಅವರ ಪ್ರಕಾರ, 'ವಿದಗ್ಧ ವಾಚ್ಯಯಂ' ಮೇಲ್ಮಟ್ಟದ ಸಾಹಿತ್ಯ. ಸತ್ಯವೇ ಅಂತಿಮ ಗುರಿ ಸಾಹಿತ್ಯಕ್ಕೆ. ಇದನ್ನು ಸಾಧಿಸಬೇಕಾದರೆ ಓದುಗನ ಗಮನ ಸೆಳೆಯಬೇಕು. ಅನೇಕ ಕಲಾತ್ಮಕ ತಂತ್ರ ಗಳಿಂದ ಅವನನ್ನು ರಂಜಿಸಬೇಕು. ವಸ್ತು ರಚನೆ, ಶೈಲಿಯ ಸತ್ವ—ಇದರ ಲಕ್ಷಣಗಳೆ. ಈ ಮಾದರಿಯ ಸಾಹಿತ್ಯದಲ್ಲಿ, ಸುಸ್ಪಷ್ಟ ಹಾಗೂ ನೇರವಾದ ಗುರಿ ಎಂದರೆ, ಓದುಗನಿಗೆ ಅನಂದ, ರಂಜನೆ ಒದಪಿಸುವುದು. ಆದರೆ ಕೊನೆಯ ರಹಸ್ಯಾತ್ಮಕ ಉದ್ದೇಶ ಎಂದರೆ, ಓದುಗನಿಗೆ ಸಂಸ್ಕಾರ ಉಂಟುಮಾಡುವುದು. ಸತ್ಯ ಇಲ್ಲವೆ ಸೌಹಾರ್ದದಡೆಗೆ ಅವನನ್ನು ಮುನ್ನಡಿಸುವುದು. ತಮ್ಮ 'ವಂಧಲಿಪ್ತಿ'ಯ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಉಗ್ಗಡಿಸಿದಂತೆ ಇಷ್ಟೆ. ಅವರು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಒಂದು ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ಉದಾಹರಿಸುವರು:—

“ಸ್ವಾದು ಕಾವ್ಯರಸೋನ್ನಿಶ್ರಂ ವಾಕ್ಯಾರ್ಥವೇಷಭಜ್ಯತೇ |

ಪ್ರಥಮಾಲೀಢ ವಂಧಪಃ ಪಿಬಂತಿ ಕಟುಭೇಷಜಮ್ ||

ಅನಂತರ ಅವರು ಕಾವ್ಯವನ್ನು (ವ್ಯಾಪಕಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಅದು ಸಾಹಿತ್ಯ) ಕಂಡಿತು ಚರ್ಚಿಸುವರು. ಚಿತ್ರಕಲೆ, ರೇಖಾಚಿತ್ರ ಇವುಗಳೊಡನೆ ಹೋಲಿಸುವರು. ಸಂಸ್ಕೃತಿ ಕಾವ್ಯಶಾಸ್ತ್ರದಲ್ಲಿ ಬಂದ ಕಾವ್ಯದ ವ್ಯಾಖ್ಯೆಯನ್ನು ಉದಾಹರಿಸುವರು...ಹಾಗೇ ಐರೋಪ್ಯ ತತ್ವಜ್ಞಾನಿ, ಕವಿಗಳೊಡನೆ ತಲನೆ ಮಾಡುವರು. ಕೊನೆಗೆ ಅವರ ಪ್ರಕಾರ ಕಾವ್ಯವು (ಕಲಾತ್ಮಕ ಸಾಹಿತ್ಯ) ಕಲ್ಪಕತೆಯ ಫಲ ಎಂದು ಉಸುರುವರು. ಅದು ನಮ್ಮ ಹೃದಯದಲ್ಲಿಯೆ ಭಾವನೆಗಳನ್ನು ಬಡಿದಬಿಟ್ಟುಸುವದಲ್ಲದೆ, ಸಂತೋಷವೀಯುವದೂ, ರಂಜಿಸುವದು. ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಅದು ಓದುಗನಿಗೆ ಶಾಶ್ವತ ಸತ್ಯವನ್ನು ಆರಂಭವದಂ. ಮಾನವ ಸ್ವಭಾವವನ್ನು ತಿಳಿಯಲಂ ಪ್ರೇರಿಸುವದು. ಕಾವ್ಯದ ರಂಗಕ್ಕೆ ಇತಿಮಿತಿ ಇಲ್ಲ. ಅದಕ್ಕೆ ಯಾವ ವಿಷಯವೂ ನವೀನವಲ್ಲ. ಯಾವದೂ ಸಣ್ಣದಲ್ಲ. ಯಾವದೂ ದೊಡ್ಡದಲ್ಲ!

ಸಾಹಿತ್ಯದ ವೇಲಿನ ಅವರ ವಂದಿನ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಎಂದರೆ, ಅವರ ಆಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಭಾಷಣ. 1912ರಲ್ಲಿ ಅಕೋಲಾ ಕಾರ್ಯಕಲಾಪಗಳ ಪರವಾಗಿ ಜರುಗಿತಂ. ಮರಾಠಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಸಮ್ಮೇಲನದ ಆಂಗ ಆದುಂ. ಈ ಉಪನ್ಯಾಸದಲ್ಲಿ ಅವರು ಸಾಹಿತ್ಯದ ಚರ್ಚೆಯನ್ನು ನಡಿಸಿ ನಾಲ್ಕು ಸೂಚನೆಗಳನ್ನು ತಿರವರುಂ. ಅವು ಇಂದಿಗೂ ಮಹತ್ವಪೂರ್ಣ ಎನಿಸಿವೆ. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ:—

1. ವಿಶ್ವವಿದ್ಯಾಲಯ ಮಟ್ಟದಲ್ಲಿ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳ ಅಭ್ಯಾಸವನ್ನು ಕಡ್ಡಾಯವಾಗಿ ಮಾಡತಕ್ಕದ್ದುಂ.
2. ಮ್ಯಾಟ್ರಿಕ್ಯುಲೇಶನ್ ಪರೀಕ್ಷೆಯ ಮಟ್ಟದ ವರೆಗೆ ಮರಾಠಿಯೇ ಶಿಕ್ಷಣದ ಮಾಧ್ಯಮ ಆಗಬೇಕುಂ.
3. ಮರಾಠಿ ಶಬ್ದಕೋಶದ ನವೀನ ಆವೃತ್ತಿಯಂ ರಚಿತವಾಗಬೇಕುಂ.
4. ಎಲ್ಲ ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳಿಗೆ ಸಮಾನಸ್ಕಂದವಾದ ತಾಂತ್ರಿಕ ಪರಿಭಾಷಕ ಕೋಶ ಇರಬೇಕುಂ.

ಈ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳಿಂದ ಅವರಿಗೆ ಸಾಹಿತ್ಯದ ಬಗೆಗೆ ಎಷ್ಟೊಂದು ಪ್ರಗಾಢ ಆಸಕ್ತಿ ಇತ್ತೆಂಬದು ವಿದಿತವಾಗುವದುಂ. ಅದಕ್ಕೆ ಅವರು ಎಷ್ಟು ಪ್ರಾಮುಖ್ಯತೆ ಸಲ್ಲಿಸಿದ್ದು ರೆಂಬದೂ ತಿಳಿಯುವದುಂ. ಭಾರತೀಯ ಭಾಷೆಗಳ ಏಳಿಗೆಗಾಗಿ ಅವರ ಉತ್ಸುಕತೆ ಎಷ್ಟು ಹಿರಿದಾಗಿತ್ತೆಂದು ಕಂಡುಬರುವದುಂ.

ಉಳಿದ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದನ್ನು ಮಾತ್ರ ನಾವು ಇಲ್ಲಿ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆರಂಹತೇ ಬೇಕುಂ. ಅದು ಭಗವದ್ಗೀತೆಯ ಅಭ್ಯಾಸದ ಬಗೆಗಿನ ಆಂಗ್ಲ ಉಪನ್ಯಾಸವು. 1901ರಲ್ಲಿ ಅದು ಜರುಗಿತುಂ. ಅವರು ಈ ಸಂದರ್ಭದಲ್ಲಿ ಮೂರು ಪ್ರಮುಖ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಎತ್ತಿದರುಂ. ಅವು ಯಾವುವೆಂದರೆ:—‘ನಾನು ಯಾರು?’, ‘ನನ್ನ ಕರ್ತವ್ಯ ಏನು?’, ‘ನನ್ನ ಆಸೆ ಆಕಾಂಕ್ಷೆ ಏನಿರಬೇಕು?’. ಎಲ್ಲರೂ ಈ ಪ್ರಶ್ನೆಗಳನ್ನು ಕೇಳಿಕೊಳ್ಳುವದುಂ ಸವಂಜಿತ. ಮೊಟ್ಟಮೊದಲಿನದು ಪ್ರಸ್ತಾವಿಕ ಆಯಿತುಂ. ಮೂರನೆಯದು ಉಪ

ಪ್ರಶ್ನೆ. ಎರಡನೆಯದು ಮೂರರಲ್ಲಿಯೇ ವಂಹತ್ವದ್ದು. ಇದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರವು ಇಂತಿದೆ—
ನಿಮ್ಮ ಶಕ್ತಿ ಇದ್ದಷ್ಟು, ಪ್ರಸಂಗಕ್ಕೆ ಅನುಗುಣವಾದಷ್ಟು ನೀವು ಕರ್ತವ್ಯವೆಂದು
ಪರಿಪಾಲಿಸತಕ್ಕದ್ದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಕರ್ಮಯೋಗದ ಮೊಳಕೆ ಇರುವುದು. ನೀತಿ ಎಂದರೆ
ಅನೇಕ ರಚನೆಗಳ ಸಂಯೋಜನೆಯ ಯತ್ನ. ಆತ್ಮ ಜ್ಞಾನವೇ ಆದರ ಅಂತಿಮ ಗುರಿ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ನೂತನ ಮರಾಠಿ ವಿದ್ಯಾಲಯವನ್ನು ಸಂಸ್ಥಾಪಿಸಿದ ಹಲವರಲ್ಲಿ
ಒಬ್ಬರು. ವಿಷ್ಣು ಶಾಸ್ತ್ರಿ ಚಿಪಳೂಣಕರರ ಸಂಸ್ಕರಣೆಗೊಂದು ಅದು ಅಸ್ತಿತ್ವದಲ್ಲಿ ಬಂದಿತು.
ಪ್ರತಿಪಕ್ಷ ದೇಸಿಗೆಯ ಬಿಡುವಿನ ಕೊನೆಯ ದಿನ ಅವರು ಅಲ್ಲಿ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳನ್ನೂದ್ದೇಶಿಸಿ
ಬೀಳ್ಕೊಡುವ ಭಾಷಣ ಗೆಯ್ಯುತ್ತಿದ್ದರು. ಅಂತಹ ಹತ್ತಾ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳಾಗಿವೆ. ಅವು
'ತರಾಣಿಗೆ ಉಪದೇಶ' ಎಂಬ ಶೀರ್ಷಿಕೆಯೊಡನೆ ಸಂಕಲಿತವಾಗಿವೆ.

ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಕಾಶೀಬಾಯಿ ಕಾನಿಟಕರರಿಗೆ ಬರೆದ ಓಲೆಗಳ ವಿಷಯ ಈ
ಮೊದಲೆ ಬಂದಿದೆ. ಇಲ್ಲಿ ಇನ್ನೊಮ್ಮೆ ಆ ವಿಷಯ ಎತ್ತಿದರೆ ತಪ್ಪಾಗಲಿಕ್ಕಿಲ್ಲ. ಈ
ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿಗಯಲ್ಲಿ ದಿನಾಂಕಗಳೊಡನೆ ಬರೆದ ಮೂವತ್ತು ಮೂರು ಪತ್ರಗಳಿಂಟು.
ಮೊದಲನೆಯದು 1885ನೆಯ ಇಸವಿ ಮೇ 6ನೆಯ ದಿನಾಂಕದ್ದು. ಕೊನೆಯದು 1889
ನೆಯ ಇಸವಿ ಮಾರ್ಚ್ 7ನೆಯ ದಿನಾಂಕದ್ದು. ಇನ್ನೂ ಎರಡು ಓಲೆಗಳಿರುವವು. ಅವಕ್ಕೆ
ದಿನಾಂಕಗಳಿಲ್ಲ. ಮೇಲೆ ಅರ್ಪಣೆ ! ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಹೆಚ್ಚಾಗಿ ಅನೇಕ ಓಲೆಗಳು ಕಾಶೀಬಾಯಿ
ಯವರನ್ನೇ ಸಂಯೋಧಿಸಿ ಬರೆಯಲಾಗಿವೆ. ಆದರೆ ಕೆಲವು ಅವರ ಪತಿ ಗೋವಿಂದ
ರಾಯರ ಹೆಸರಿನಲ್ಲಿವೆ. ಇವು ಜನತೆಯ ಕಣ್ಣಿಗೆ ಬೀಳುವಂತಹವಲ್ಲ. ಅಂತೇ ಅವು ತೀರ
ಬಿಚ್ಚು ಮನಸಿನಿಂದ ಬರೆಯಲಾಗಿವೆ. ಅವಲ್ಲವು ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕೌಟುಂಬಿಕ ಬಾಳಿನ
ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷ ದಿಳಕು ಬೀರುವವು. ಹಲವು ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಅವರಿಗಿಂಟಾದ ವಿಷಾದ
ಅಲ್ಲಿ ಇದೆ. ಅವರ ಓದಿನ ಅಭ್ಯಾಸದ ವ್ಯಾಪಕತೆಯೂ ಅಲ್ಲಿ ಉಂಟು. ನಿಯತಕಾಲಿಕೆ
ಗಳನ್ನು ಸಂಪಾದಿಸಿ ಪ್ರಕಟಿಸುವ ವಿಚಾರ ಕೂಡ ಇರುವುದು. ಸಾರ್ವಜನಿಕ ಜೀವನ
ದಲ್ಲಿಯೆ ಹಲವಾರು ವ್ಯಕ್ತಿಗಳ ಬಗೆಗಿನ ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯಗಳು ಹಲವು ಓಲೆಗಳಲ್ಲಿ
ಅಡಕವಾಗಿರುವವು—ಇತ್ಯಾದಿ. ಭಾರತದಲ್ಲಿ ಕ್ರಿಶ್ಚಿಯನ್ ಧರ್ಮ ಪ್ರಚಾರಕರು ಮಾಡಿದ
ಕಾರ್ಯವನ್ನು ಮೂಗಲದ ಪ್ರೆದಿಕೇಟ್ ಪತ್ರವನ್ನು ನಾವು ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಶಂಸಿಸಲೇಬೇಕು.
ತೀರ ವೈಯಕ್ತಿಕವಾಗಿ ಇಂಥ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಆರುಹಲು ಆ ದಿನಮಾನದಲ್ಲಿ ವಿಶಿಷ್ಟ
ಎದೆಗಾರಿಕೆ ಅವಶ್ಯವಿದ್ದಿತು. ಕಾಶೀಬಾಯಿ ಕಾನಿಟಕರರು ಈ ಪತ್ರಗಳ ಹೆಚ್ಚುತ್ತಿಗೆ
ಬರೆದ ಪ್ರಸ್ತಾವನೆಯಲ್ಲಿ, ತಾವು ಹಾಗೂ ತಮ್ಮ ಪತಿ ಬರೆದ ಓಲೆಗಳನ್ನು ಹರಿಭಾವು
ಅವರು ಕಾಯ್ದು ಇಡುವರೆಂದು ವಚನ ಕೊಟ್ಟಿದ್ದಾಗಿ ತಿಳಿದುಬರುವುದು. ಅವುಗಳನ್ನು
ಅವರು ಕಾಯ್ದುಟ್ಟಿದ್ದರೆಂದು ಅವರು ನಂಬುವರು. ಆದರೆ ಅವುಗಳು ಅವರ ವಂಶಜಾ
ನಂತರ ಸಿಗಲಿಲ್ಲವೆಂದ ಮೇಲೆ, ಅವರ ಸೇವಕರಲ್ಲಿ ಯಾರಾದರೊಬ್ಬರು ಅವನ್ನು
ತಿಳಿಯದೆ ದುಕಿಯಲ್ಲಿ ಚಿಲ್ಲಕೊಟ್ಟಿರಬೇಕು. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಇದಲ್ಲದೆ ಆತ್ಮ ಚರಿತೆ
ಯೊಂದನ್ನು ಬರೆಯಲು ಆರಂಭಿಸಿದ್ದರೆಂದು ಅವರು ತಿಳಿದಿದ್ದರು. ಆದರೆ ಅದಾದರೂ

ಸಂಟ್ಟು ಹೋಗಿರಬೇಕೆಂದು ಅವರ ಗ್ರಹಿಕೆ. ಏನೂ ಆನ್ಯಾಯ! ಕಾಶೀಬಾಯಿ ಹಾಗೂ ಗೋವಿಂದರಾಯರಿಗೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಬರೆದ ಓಲೆಗಳು ಹಾಗೂ ಆತ್ಮ ಜರಿತೆ ಆತ್ಮಂತ ಗಂಭೀರ ಸ್ವರೂಪದ ಬರಹಗಳಾಗಿದ್ದವು. ಆ ಹಾನಿ ಅಪಾರ. ಈ ಎರಡೂ ಕಲಾಕೃತಿಗಳು ಇಂದು ನಮಗೆ ಉಪಲಬ್ಧವಾಗಿದ್ದರೆ ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಬಗೆಗೆ ಇನ್ನೂ ಹೆಚ್ಚಿನ ವಿವರಗಳು ತಿಳಿದುಬರುತ್ತಿದ್ದವು. ಅವರೇ ಮಾಡುವದೇನು?

ಈ ಸಂಕೀರ್ಣ ಬರಹಗಳನ್ನೂ, ಭಾಷಣಗಳನ್ನೂ ನಾವು ಸೂಕ್ಷ್ಮವಾಗಿ ಪರಿಶೀಲಿಸಿದರೆ; ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಅಭಿರುಚಿಗಳ ವೈವಿಧ್ಯ, ವ್ಯಾಪಕತೆ, ಹಾಗೂ ಅವರ ಜ್ಞಾನ ಸೀಮೆ ವಿಶ್ವಕೋಶದೋಪಾದಿ ಎಂದು ಕಂಡುಬರುವುದು. ತಮ್ಮ ಬರಹ, ಭಾಷಣಗಳ ಮೂಲಕ ಅವರು ಪುರಂಜರನ್ನೂ, ಸ್ತ್ರೀಯರನ್ನೂ, ಹಿರಿಯರನ್ನೂ, ಹಿರಿಯರನ್ನೂ ರಂಜಿಸಿ, ಸಂಸ್ಕಾರ ಸಂಪನ್ನರನ್ನಾಗಿ ಮಾಡುವ ಹವ್ಯಾಸ ಉಳ್ಳವರು ಖಚಿತವಾಗಿ ಇದ್ದಿರಬೇಕೆಂದು ನಮಗೆ ಕಂಡುಬಂದದ್ದು. ಇದು ಅಲ್ಲದೆ ಸಮಾಜದ ವಿಷಯಕ್ಕೆ ಅವರಂ ಕರ್ತವ್ಯ ತತ್ವರೂಪಾಗಿದ್ದರು. ಆ ಭಾವನೆ ಅತೀವ ಉತ್ಕಟವೂ ಆಗಿದ್ದಿತು.

ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಬೃಹತ್ ಬರಹಗಳಲ್ಲಿ, ಕಾದಂಬರಿಗಳ ಪ್ರಭಾವ ಮರಾಠಿ ಓದುಗರ ಮೇಲೆ ವಿಶೇಷವಾಗಿ ಆಗಿದೆ. ಅವರು ಈ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೂ ಆತ್ಮಂತ ಲೋಕಪ್ರಿಯವಾಗಿ ಮಾಡಿದರು. ಆ ಪರಿಣಾಮವಾಗಿ ಮುಂದೆ ಅನೇಕ ಕಾದಂಬರಿ ಕಾರರು ಅವರಿಂದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಯನ್ನೂ ಪಡೆದು ಹೆಸರಾಂತ ಸಾಹಿತಿ ಎನಿಸಿಕೊಂಡರು. ಇಷ್ಟೆ ಅಲ್ಲದೆ ಆ ಶತಮಾನದ ಕೊನೆಕೊನೆಯ ಭಾಗಕ್ಕೆ ಕ್ರಮ ಕ್ರಮವಾಗಿ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನೂ ಪ್ರಕಟಿಸಲು ಹಲವಾರು ಪ್ರಕಟನಾ ಸಂಸ್ಥೆಗಳು ಜನ್ಮ ತಳೆದವು. ಅವರ ಜೀವನಾವಧಿಯಲ್ಲಿಯೇ ಸಣ್ಣ ಕತೆಗೆ ಸಂವಿಶಿಷ್ಟ ತಾಂತ್ರಿಕ ಸ್ವರೂಪ ಉಂಟಾಯಿತು. ಲೋಕಪ್ರಿಯತೆ ಗಳಿಸಿತು.

ಅವರ ಸಂಕೀರ್ಣ ಬರಹಗಳು ಅಲ್ಲದೆ 1911ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿ ಮರಾಠಿ ಗ್ರಂಥ ಸಂಗ್ರಹಾಲಯದಲ್ಲಿ ಹಾಗೂ 1912ರಲ್ಲಿ ಅಕೋಲಾದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಭಾಷಣಗಳು, ಶೆಕ್ಸ್ಪಿಯರನ ನಾಟಕಗಳ ಅನುವಾದದ ವಿವರಣೆ—ಮೊದಲಾದವು ಮರಾಠಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ರಂಗದಲ್ಲಿ ಸೀಮಾರೇಖೆಗಳಾಗಿ ಪರಿಣಮಿಸಿವೆ. ಹಾಗೇ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಚರ್ಚೆ ಆತ್ಮಂತ ಉದ್ಯೋಧಕ ಆಗಿದೆ. ಹರಿಭಾವು ಅವರು ಬರೆದ ಮೊದಲ ಕಾದಂಬರಿ ಪ್ರಕಟವಾಗಿ ಸುಮಾರು ಶತಮಾನ ಗತಿಸಿರಬೇಕು. ಅವರ ಕೊನೆಯ ಕಾದಂಬರಿ ಬೆಳಕಿಗೆ ಬಂದ ಅರವತ್ತು ವರ್ಷ ಆಗಿರಬೇಕು. ಅದರೂ ಅವರು ಇಂದಿಗೂ ಖ್ಯಾತ ಕಾದಂಬರಿಕಾರರೆನಿಸಿರುವರು. ಜನಸಾಮಾನ್ಯರಿಗೆ ಆತ್ಮಂತ ಪ್ರೀತಿಯ ಲೇಖಕ ರಾಗಿರುವರು. ಹಾಗೆಯೇ ವಿದ್ವಾನ್ಮಣಿಗಳಲ್ಲಿ, ವಿಮರ್ಶಕರಲ್ಲಿ ಅವರ ಬಗೆಗೆ ಅತಿಶಯ ಗೌರವ ಇರುವುದು ಮಹತ್ವವು ಸಂಗತಿ.

ಸತ್ಯಂ ಶಿವಂ ಸುಂದರಂ

ಹ. ನಾ. ಅಪ್ಪೆ ಅವರ ಪ್ರಮುಖ ಕೃತಿಗಳು

ಕಾದಂಬರಿಗಳು - ಸಾಮಾಜಿಕ

ಮಧ್ಯೇಶ್ವರಿ
ಗಣಪತರಾವ
ಪಣಿ ಲಕ್ಷ್ಮೀಶ್ ಕೋಣಿ ಘೇತೋ
ಯಶವಂತರಾವ ಖಿರೆ
ಮೀ
ಜಗ ಹೆ ಅಸೆ ಆಹೆ
ಭಯಂಕರ ದಿವ್ಯ
ಆಜಚೆ
ಮಾಯೆಚಾ ಬಾಜಾರ
ಕರ್ಮಯೋಗ
ಚಾಣಾಕ್ಷ ಪಣಾಚಾ ಕಳಸ

ಕಾದಂಬರಿಗಳು - ಐತಿಹಾಸಿಕ

ಮೈಸೂರಚಾ ವಾಘ
ಉಷಃ ಕಾಲ
ಕೇವಳ ಸ್ವರಾಜ್ಯಸಾರೀ
ರೂಪಗಂಗಾಜೀ ರಾಜಕನ್ಯಾ
ಚಂದ್ರಗಂಧ
ಸೂರ್ಯೋದಯ
ಮಧ್ಯಾಹ್ನ
ಸೂರ್ಯಗ್ರಹಣ
ಕಾಲಕೂಟ
ವಜ್ರಾಘಾತ
ಗಡ ಆಲಾ ಪಣಿ ಸಿಂಹಗೇಲಾ

ನಾಟಕಗಳು

ಜಬರೀಚಾ ವಿವಾಹ
ಧೂರ್ತ ವಿಲಸಿತ
ಮಾರೂನ ಮುಟಕೂನ ವೈದ್ಯಬಿವಾ

(ಮಾಲಿಯರನ ಫ್ರೆಂಚ್ ನಾಟಕಗಳೆಂದ ಭಾಷಾಂತರಿತ)

ಶ್ರುತಕೀರ್ತಿ ಚರಿತ
ಜಯಧ್ವಜ ಅಥವಾ ಅಸೂಯಾಗ್ನಿ ಶಯನ
ಸಂವಂತಿ ವಿಜಯ
ಸಂತ ಸಖೂಬಾಯಿ
ಸತೀ ಪಿಂಗಲಾ

ಸಂಕೀರ್ಣ ಕೃತಿಗಳು

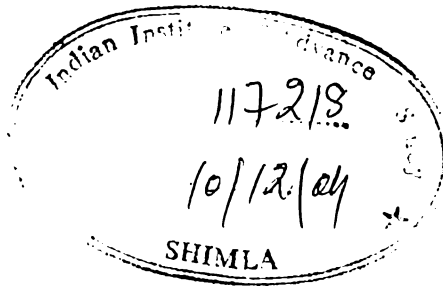
ಸ್ಫುಟಿಗೋಷ್ಠಿ ಭಾಗ 1 ರಿಂದ 4

2. 1903ರಲ್ಲಿ ತಾಣಾದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಭಾಷಣ
3. 1911ರಲ್ಲಿ ಮುಂಬಯಿಯಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಭಾಷಣ.
4. 1912ರಲ್ಲಿ ಅಕೋಲಾದಲ್ಲಿ ಮಾಡಿದ ಅಧ್ಯಕ್ಷೀಯ ಭಾಷಣ

(2, 3 ಹಾಗೂ 4 ಇವುಗಳು ಸಾಹಿತ್ಯ, ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ವಿಮರ್ಶೆ ಹಾಗೂ ಸಾಹಿತ್ಯಿಕ ಸಮಸ್ಯೆಗಳ ಮೇಲೆ ಉಪನ್ಯಾಸಗಳು).

ಆಯ್ಕೆ ಗ್ರಂಥ ಋಣ

ಹರಿಭಾವು	—ಡಾ. ಲ. ಮ. ಭಿಂಗಾರೆ
ಹರಿನಾರಾಯಣ ಆಪ್ಪೆ (ಚರಿತ್ರ ಮತ್ತು ವಾಣಿಯ ವಿವೇಚನೆ)	—ಕುಮಾರಿ ವೇಣೂಬಾಯಿ ಪಾನಸೆ
ಪ. ಪಾ. ಹರಿನಾರಾಯಣ ಆಪ್ಪೆ ಇವರ ಸ್ಮೃತಿಗಳು ಮತ್ತು ಕಾದಂಬರಿಗಳು	—ವಾಗ್ಗುಟ ನಾರಾಯಣ ದೇಶಪಾಂಡೆ
ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಸಾಮಾಜಿಕ ಕಾದಂಬರಿ	—ವಾ. ಲ. ಕುಲಕರ್ಣಿ
ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳಲ್ಲಿಯ ವ್ಯಕ್ತಿಗಳು	—ಉಷಾ ಹಸ್ತಕ
ಹರಿಭಾವು ಆಪ್ಪೆ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು	—ಅಚಲಾ ಜೋಶಿ
ಹ. ನಾ. ಆಪ್ಪೆ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿ ತಂತ್ರ	—ಡಾ. ಕೃ. ರಾ. ಸಾವಂತ
ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯ ಮೊದಲನೆಯ ಶತಕ	—ಸೌ. ಕುಸುಮಾವತಿ ದೇಶಪಾಂಡೆ
ಕೋಲ್ಹಾಟಕರರ ಲೇಖಿ ಸಂಗ್ರಹ	—ಸಂಪಾದಿತ
ಹರಿಭಾವು ಅವರ ಪತ್ರಗಳು	—ಸಂ. ವಾಗ್ಗುಟ ನಾರಾಯಣ ದೇಶಪಾಂಡೆ
ಮಾಸಿಕ ಪುಸ್ತಕೋಪಯೋಗ:	—ಏಪ್ರಿಲ್ 1919. ಹರಿಭಾವು ವಿಶೇಷಾಂಕ
ಶಿಕ್ಷಣಪ್ರಿಯರನ ನಾಟಕಗಳ ಅನುಪಾದಗಳ ಎರಡು ಸಮೀಕ್ಷೆಗಳು	—ಸಂ. ಡಾ. ಸ. ಗಾ. ಮಾಲಶೆ

ಹರಿನಾರಾಯಣ ಆಪ್ತೆ (1764-1919) ಅವರು ಆಧುನಿಕ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿ—ಸಾಮಾಜಿಕ ಹಾಗೂ ಐತಿಹಾಸಿಕ—ಸಂಸ್ಥಾಪಕರೆಂದು ಹಾಗೂ ಮರಾಠಿ ಸಣ್ಣ ಕತೆಯ ಮೂಲ ಪುರಂಷರೆಂದು ಎಲ್ಲರ ಒಪ್ಪಿಗೆಗೆ ಪಾತ್ರ ರಾಗಿರುವರು. ಕೇವಲ ರಂಜನೆಯ ಮಟ್ಟದಿಂದ ಮರಾಠಿ ಕಾದಂಬರಿಯನ್ನು ಗಂಭೀರ ಕಲಾಕೃತಿಯ ಸ್ವರೂಪಕ್ಕೆ ತಂದು ಮಂಚಿಪ್ಪಿಸಿದುದು ಅವರ ಮೇಲ್ಮೆ ಎನ್ನಬೇಕು. ಅಲ್ಲದೆ ಅವರು ಅಭಿಜಾತ ಸಂಸ್ಕೃತ ಕೃತಿಗಳ ನಿಚಟ ಪರಿಚಯ ಪಡೆದುಕೊಂಡಿದ್ದರು. ಆಂಗ್ಲ ಹಾಗೂ ಐರೋಪ್ಯ ಸಾಹಿತ್ಯಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಅವರು ಪಾರಂಗತರೆನಿಸಿದ್ದರು.

ಓದು ಹಾಗೂ ಬರಹ ಆಪ್ತೆ ಅವರ ಪ್ರಮುಖ ಅಭಿರಂಚಿಗಳಾಗಿದ್ದರೂ ಅವರು ಪುಸ್ತಕದ ಹುಳು ಆಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಕೇವಲ ಕಾದಂಬರಿ ರಂಗಕ್ಕೆ ಸೀಮಿತ ವಾಗಿರಲಿಲ್ಲ. ಅವರು ಸಾಮಾಜಿಕ ಜೀವನದಲ್ಲಿಯೂ ವಿಶೇಷ ಆಸಕ್ತಿ ಉಳ್ಳವ ರಾಗಿದ್ದರು. 1890ರಲ್ಲಿ ಅವರು ತಮ್ಮ ಸ್ವಂತ ಪತ್ರಿಕೆ 'ಕರ್ಮಣೂಕ'ವನ್ನು ಸಂಸ್ಥಾಪಿಸಿದರು. ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳು, ಕತೆಗಳು ಅಲ್ಲಿಯೇ ಪ್ರಕಟ ಆದವು. ಅಗರಕರರ ಮಂರಣಾನಂತರ ಅವರ 'ಸಂಧಾರಕ' ಪತ್ರಿಕೆಯ ಸಂಪಾದನಾ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ಸಹಾಯ ಸಲ್ಲಿಸಿದರು. ಕೆಲ ಕಾಲ ಉದಾರ ಧೋರಣೆಯ 'ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಕಾಶ' ಪತ್ರಿಕೆಯನ್ನು ಕೂಡ ಸಂಪಾದಿಸಿದರು. ಸರ್ವ ಸಾಮಾನ್ಯ ಓದುಗರಲ್ಲದೆ ಗಂಭೀರ ಸ್ವಭಾವದ ಮರಾಠಿ ಸಾಹಿತ್ಯ ಕಲೋಪಾಸಕರೂ ಕೂಡ ಕಂತೂಹಲದಿಂದ ಅವರ ಕಾದಂಬರಿಗಳನ್ನು ಓದುವರು.

(Harinarayana Apte—Kannada)

ಹತ್ತು ರೂಪಾಯಿ

Library

IIAS, Shimla

K 891.463 092 Ap 83 J

00117218